

POLARIZÁCIÓ – FÜGGŐSÉG – KRÍZIS

Eltérő térbeli válaszok

Budapest – Békéscsaba, 2014

Polarizáció–Függőség–Krizis
– Eltérő térbeli válaszok

Polarizáció–Függőség–Krizis
– Eltérő térbeli válaszok

Szerkesztők:

Nagy Erika
Nagy Gábor

BÉKÉSCSABA, 2014

Szakmai lektor:
Eke Pálné Zamárdi Ilona

Nyelvi lektor:
Juhász Orsolya Éva

Technikai szerkesztő:
Vámosné Zöld Márta

Ábrák:
Bencsikné Szőke Margit

© MTA KRTK RKI ATO Békéscsabai Csoport
ISBN 978-963-9899-86-5

TARTALOM

Előszó	7
<i>POLARIZÁLÓDÓ TÁRSADALOM</i>	9
VÁRADI MONIKA MÁRIA: Szegénység és projektvilág	10
HAMAR ANNA: „Mi lenne nélkülük..?!” Külföldi és hazai napszámok egy Dél-Pest megyei kistérségben.....	18
VELKEY GÁBOR: A helyi foglalkoztatás és a közfoglalkoztatás legfontosabb jellemzői egy empirikus kutatás tükrében	28
KOÓS BÁLINT: Gyöngyös térsége a Marsden-i vidéktipológia szerint	40
VIRÁG TÜNDE: Élet a pusztán	48
FEHÉR KATALIN: Egy szegregált bérlakástömb státuszváltozásai egy alföldi kisvárosban.....	57
BOGÁRDI TÜNDE: Dél-Heves egy speciális marginális térség szociális válságkezelési lehetőségei	67
<i>ÁTALKULÓ GAZDASÁGI TEREK</i>	77
NAGY ERIKA: Függőség és egyenlőtlen fejlődés a vidéki terekben – az élelmiszer-ágazat változó erőviszonyai és lokális beágyazottsága	78
BOZSIK NORBERT: A magyar élelmiszer-ipari termékek helyzete az Európai Unió piacán	89
DURAY BALÁZS: Klímaálló földhasználat – a vidékpolitika szerepe a fenntartható tájhasználati módok kialakításában	97
KOVÁCS ILDIKÓ: Tájváltozások a Hármaskörösön és a Kákafoki-holtágon	107
MOLNÁR ERNŐ: Az Alföld mint autóiipari telephely: délibáb vagy realitás?	121
GULYÁS PÉTER: A turisztikai kapcsolatok fejlődése a gazdasági válság idején a Dél-Alföld régió és Szerbia példáján.....	134
MIHÁLY PÉTER DÁNIEL–SÜMEGHY ZOLTÁN: A szegedi idegenforgalomban foglalkoztatottak végzettségének térbeli jellemzői	144

EPERJESI ZOLTÁN: Az Európai Unió Energia 2020 stratégiája, valamint az Észak-Alföld régió megújuló energiaforrások előállításában rejlő potenciálja	153
<i>A VIDÉKFEJLESZTÉS KÉRDŐJELEI</i>	162
PÉNZES JÁNOS: Periferikus térségek lehatárolása Magyarországon – módszertani és területi sajátosságok.....	163
NAGY GÁBOR–KOÓS BÁLINT: Az objektív jóllét modellezése és első eredményei Magyarországon.....	176
DR. KÖTELES LAJOS: Gondolatok a tudományos intézmények sikerességének társadalmi feltételeiről.....	186
BODNÁR GÁBOR: Vidékfejlesztés az endogén fejlődés keretei között.....	198
BOROS GÁBOR: A civilszervezetek pályázási aktivitása az Alföld leghátrányosabb helyzetű kistérségeiben	207
KÖLCSEYNÉ BALÁZS MÁRIA: A Dél-Alföld régió településeinek pályázati aktivitása	218
BAJOR TIBOR: Felébred-e a tetszhalott? A záhonyi különleges gazdasági övezet története és lehetséges jövője	230
LAKI ILDIKÓ: Egy helyét kereső város a Duna mentén	242

Előszó

A 40 éves MTA KRTK Alföldi Tudományos Osztály Békéscsabai Kutatócsoportja – immár húsz éves hagyományt követve – rendezte meg 2013 novemberében az V. Alföld Kongresszust. A konferencia fókuszában ezúttal a válság, a függőség, a növekvő térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek problémaköre, illetve az ezekre adott/adható helyi és térségi válaszok álltak. Közös gondolkodásra, vitára vártuk a különböző szakmák, tudományterületek képviselőit, a döntéshozókat, és a civil szervezeteket is az alább felsorolt témakörökben. Sajnos – a korábbi rendezvényekhez hasonlóan – a felsőoktatási-akadémiai szférán túl az érdeklődés nagyon korlátozott maradt, s különösen a döntéshozók távolmaradása volt feltűnő.

Leszakadó társadalmi csoportok – periferizálódó terek

Az Alföldről, mint perifériáról nézve immár történelmi távlatokban elemezhető probléma, a *társadalmi-területi leszakadás* folyamatát igyekszünk a kapitalizmus legújabb válságainak metszetében, de térben kitágítva, főleg kelet-közép-európai léptékben/összevetésben megismerni, megérteni, s megváltoztatásának lehetőségein együtt gondolkodni. Az alábbi kérdéskörökben vártunk előadásokat, hozzászólásokat:

- Hogyan „finomíthatók” a társadalmi-területi polarizáció, szegregáció, marginalizáció, periferizáció körüli elméleti viták az alföldi, magyarországi, kelet-közép-európai tapasztalatok beemelésével?
- Hogyan alakult a régi és új marginális régiók, városi, vidéki perifériák társadalmának helyzete a válságok hatására; hogy élték meg e hatásokat a különböző leszakadó társadalmi csoportokhoz tartozó családok, egyének; hogyan változott a hatalmi-függőségi viszonyuk az államhoz, más csoportokhoz?
- Milyen lehetőségei voltak az egyes ágenseknek a „válságkezelésre”, kik teremtették meg, hol és hogyan az ellenállás tereit, hol kaphattak ezekben helyet a kutatók, mit tehettek a társadalmi leszakadás fékezéséért?

A gazdasági szereplők válaszai a válságra – A válság hatása a gazdasági szereplőkre

A gazdasági függőség és leszakadás kérdésköréhez kapcsolódó szakmai diskurzus célja volt, hogy a térbeli egyenlőtlenségek újratermelődésének okait, mozgatórugóit a piaci szereplők stratégiáin, döntésein keresztül feltárjuk és megvitassuk, különös tekintettel az alábbi kérdéskörökre:

- Függőség és együttműködés a vállalati kapcsolatrendszerekben;
- Szolgáltató állam – szabályozó állam – vállalkozó állam? Szerepváltások és térbeli következményeik – eltérő fejlődési utak a poszt szocialista térségben;

- Lokális válaszok a válságra – helyi piacok és helyi vállalkozók; a háztartások alkalmazkodási stratégiái; közösségi szerveződések a gazdaságban;
- Térségi szerkezetváltási modellek – sikerek és kudarok, ezek lokális és nem-lokális tényezői.

Sérülékenység és fenntarthatóság

– növekedés, „jól-lét” és a jövő kockázatai a vidéki terekben

A magyar vidéken élőknek globális környezeti, gazdasági és társadalmi kihívásokkal kell szembenézniük, lehetőség szerint a folyamatokhoz alkalmazkodni, vagy éppen megtalálni a módot, hogy alakíthassák azokat. A szekció a vidékiségre – a vidéki térségek gazdasági, társadalmi és környezeti sajátosságaira és megújulási lehetőségeire – fókuszált, miközben az alábbi kérdésekre kereste a választ:

- Hogyan hat a globális környezeti válság a tájhasználatra, a társadalmi, munkaerő-piaci és demográfiai folyamatokra;
- Megőrizhető-e természeti környezetünk sokszínűsége – a biodiverzitás – a klímaváltozás teremtette, változó feltételek mellett?
- Milyen lehetőségek rejlenek a megújuló energiaforrások termelésében és szélesebb körű felhasználásában a helyi gazdaság illetve a társadalom számára a vidéki terekben;
- Hogyan jelenik meg és termelődik újra a „vidékiség” a társadalmi diskurzusokban és az intézményi gyakorlatokban; hogyan „éli meg” mindezt a vidéki terek lakossága – egyénként és közösségként;
- Mely térségekben és milyen eszközökkel lassítható a leszakadás, hogyan – milyen szakpolitikai eszközökkel – fordítható vissza a vidéki terek leszakadása?

A konferencián elhangzott plenáris előadások és a négy szekcióban elhangzott 28 prezentáció, illetve több el nem hangzott, de írásos formában a szerkesztőknek megküldött tanulmány válogatását vehetik most kezükbe az olvasók, melyből képet kaphatunk a válság mélypontján épphogy túljutott nagyrégió társadalmi, gazdasági, területi folyamatairól és problémáiról.

Békéscsaba, 2014. szeptember 25.

A szerkesztők

Polarizálódó társadalom

Szegénység és projektvilág

KULCSSZAVAK: szegénység, munkaerőpiac, szociálpolitika, jóléti rezsimek

ABSZTRAKT: A rendszerváltás óta erősödik az ország területi és társadalmi polarizációja, és makacs következetességgel termelődnek újra a tartós szegénységet tápláló, fenntartó strukturális okok. Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a szegénység mérséklését célul kitűző, hazai és uniós forrásokat felhasználó programok képesek-e, s ha igen, milyen mértékben és feltételek mellett mérsékelni a szegénységet, a szegénység újratermelődésének esélyeit. Következtetéseink öt különböző vidéki – közöttük két alföldi – térségben végzett empirikus kutatásunkra épülnek.

Tanulmányunk egy az ország eltérő karakterű vidéki területein végzett empirikus kutatás² alapján készült. A kutatás legfontosabb kérdése az volt, hogy a szegénység mérséklését szolgáló különböző hazai és uniós forrásokból támogatott programok, projektek képesek-e, s ha igen, milyen mértékben, milyen feltételek mellett mérsékelni a szegénységet, a szegénység újratermelődésének esélyét.

A szegénység nem homogén létállapot. Az idősök, gyermeket nevelő egyedülállók, fogyatékkal élők életkorhoz, családi és egészségi állapothoz kötődő szegénysége mellett találkozhatunk munkanélkülivé váló, elszegényedő családokkal, minimálbérért dolgozó szegényekkel, a válság, az eladósodás hatására bővülő jövedelmi szegénységgel, jelen van a területi, munkaerő-piaci és társadalmi hátrányok metszéspontjain sűrűsödő mélyszegénység, és ettől elválaszthatatlanul a gyermekszegénység. A szegénység jelenthet átmeneti, támogatással, a körülmények változásával eltűnő létállapotot, ám az „illékony” szegénység jelei mellett is tartósnak tűnnek azok a struktúrák, folyamatok, amelyek a szegénység újratermelődését eredményezik (Ferge 2012a). A rendszerváltás óta erősödik az ország területi és társadalmi polarizációja (Kovács 2013), és makacs következetességgel termelődnek újra a tartós szegénységet tápláló, fenntartó strukturális okok.

¹ Váradí Monika Mária, tudományos főmunkatárs, MTA KRTK RKI Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztály

² A NAKVI támogatásával és az MTA KRTK koordinálásával 2013-ban lezajlott Vidékkutatás 2012–2013 program keretében került sor „Az etnikus és nem etnikus szegénység mérséklését szolgáló szakpolitikai beavatkozások tapasztalatai vidéki térségekben” című kutatás lebonyolítására. Tanulmányunkban e kutatás empirikus eredményeinek tömör és kényszerűen hiányos összefoglalására törekszünk. A terepek a következők voltak: a Berettyóújfalui, Encsi, Nagykőrösi, Sásdi és Zalaszentgróti járások települései; Kisvejteke, Lengyel és Závod; Füged, Gyulaj, Nagyszokoly; Belecska; Túristvándi és Rozsály; Katymár; Balkány. A terepeken interjúkat készített, illetve az esettanulmányok szerzője volt Farkas Zsombor, Fehér Kata, Hamar Anna, Magócs Krisztina, Rácz Katalin, Sain Mátvás, Schwarcz Gyöngyi, Váradí Monika Mária és Virág Tünde.

A szegénység forrásvidékeit keresve interjúpartnereink elsőként az elsődleges munkaerőpiacon elérhető munkahelyek hiányát, szűkösségét említették. A piacgazdaságra való áttérést kísérő munkanélküliséggel megjelenő „új szegénység” (lásd pl. Andorka–Spéder 1996; Spéder 2002) a vizsgált vidéki terek tartós strukturális jellemzője. Összetett jelenségről van szó, amelyben szétbogozhatatlanul összefonódik a gazdasági és foglalkoztatási kapacitások hiánya, gyengesége, az aprófalvas településszerkezetből és/vagy a periférikus helyzetből fakadó közlekedési problémák sora, a potenciális munkavállalói csoportok alacsony iskolai végzettsége, munkaerőpiacon értéktelen tudása, készségei, gyakran leromlott pszichikai, egészségi állapota – mindezek egyszerre jelennek meg a munkanélküliség és a szegénység okaiként és okozataiként.

A szegénységben élő, tartós munkanélküli családok, háztartások megélhetésükben generációk óta szociális transzferekből, időszakos, informális vagy fekete-munka-végzésből, valamint közfoglalkoztatásból származó jövedelmekre támaszkodhatnak. A külföldi munkavállalás minden kutatási terepünkön, romák (Autonómia 2013; Lukács 2013; Vidra–Virág 2013) és nem romák között egyaránt terjedőben van, a fiatalabb, képzetesebb, mobilabb emberek számára jelent alternatívát; a munkanélküliek között a szakmával rendelkező, illetve helyzetük jobbra fordítása érdekében kockázatokat, áldozatokat vállaló asszonyok és férfiak választják ezt a lehetőséget. A legszegényebb, tartós társadalmi, térbeli kirekesztéssel, annak fizikai, lelki, életvitelbeli következményeivel sújtott családok inkább immobilak, s a helyben, közelben kínálkozó, korlátozott munka- és megélhetési lehetőségeket igyekeznek kihasználni.

A mezőgazdasági napszám, az erdőn végzett munka, a romák körében a gyógynövények, bodza, gomba stb. gyűjtése, a vasazás, a lomizás vagy tollgyűjtés máig elterjedt megélhetési, jövedelemszerzési, bevételnövelő stratégia. Majd⁷ mindenütt azt hallottuk, hogy a mező- és erdőgazdaságban, építőiparban kínálkozó szezonális munkalehetőségek visszaszorultak az elmúlt években (lásd még Hamar 2010; Simonyi 2010; Vida–Virág 2010), néhány alföldi településen pedig a Romániából és Ukrajnából érkező munkások mára kiszorították a helyi roma és nem roma szegényeket a munkaerőpiac e szegmenséből. A helyben kínálkozó informális munkalehetőségek, legyen szó a gazdák birtokán végzett rendszeres napszámról vagy az idősök portáján végzett kisebb-nagyobb munkákról, hagyományosan a kliens-patrónus viszony mentén alakultak. Ez a felek aszimmetrikus kapcsolatán alapuló, ám kölcsönös előnyükre való és biztonságot jelentő viszony eltűnt vagy visszaszorulóban van a helyi társadalmakban.

A szegénység mélyülése, a szegénységgel sújtott, elszegényedéssel fenyegetett emberek, családok körének bővülése a legfontosabb tapasztalat, amit interjúpartnereink megosztottak velünk. Túl a válság hatásain, munkahelyek megszűnésén, a megélhetés fokozódó nehézségein, e folyamat háttérében a 2007/2008-tól datálható „kirekesztő társadalompolitikai fordulatot” (Zolnay 2013:18.) is azonosíthatjuk, amely a szegény- és romaellenes diskurzusok erősödésével, a workfare felé tolódó ellátási rendszerrel, az ellátások feltételeinek szigorításával jellemezhető (Ferge 20012b; Zolnay 2013). E fordulat aprónak tűnő jele, hogy a „társadalmi befogadás/inklúzió” az utóbbi években kikopott a (szak)politikai szótárból, helyét a „társas-

dalmi felzárkóztatás” foglalta el, nagyobb jelentőségű a szociális biztonsághoz való jog alkotmányos szűkítése (Vida 2013).³

A szociális segély (FHT) összegének csökkentése és a jogosultság feltételeinek szigorítása, a minimálbérnél alacsonyabb közmunkásbér erőteljesen sújtja a szegénységben, mélyszegénységben élő családokat, amelyeknek nincs esélyük a helyzetükből való kilábalásra (Kotics 2013). Mindezzel egy időben az elszegényedés elért vagy fenyeget középosztályhoz tartozó családokat is, aminek háttérében az eladósodás s az ebből fakadó jövedelmi, megélhetési problémák állnak. Nem egy szociális szakembertől hallottunk arról, hogy sok érintett család lenne ráutalva a szociális és gyermekjóléti támogatásokra, amelyekre azonban a szabályozás szerint nem jogosultak. Az elszegényedés, a lecsúszás fenyegetése felerősítheti az „érdemes” (dolgos, igyekvő, a környezetét rendben tartó, gyerekeit tanulásra ösztönző...) vs. „érdemtelen” (követelőző, igénytelen, lusta, a gyerekei taníttatásával nem törődő...) nagyjából roma szegényekről szóló, félelmekkel és előítéletekkel átitott helyi diskurzusokat (Feischmidt 2013; Simonyi 2010; Szalai 2013), és gyengítheti a társadalmi szolidaritást.

Egy-egy településen a rendelkezésre álló források mellett a szegénység mibenlétéről és okairól vallott nézetek, a szegények megítélése is meghatározhatja a polgármesterek és testületeik segélyezési, közfoglalkoztatási politikáját, a helyi „jóléti rezsimek” működését. E rezsimeket jellemezheti szociálisan érzékenység, lehetnek rendpárti, a szegényeket büntető, fegyelmező, hatósági eszközöket szívesen alkalmazó rezsimek, és találhatunk köztük a szegénység mérséklésére innovatív eszközöket is szívesen alkalmazó települési önkormányzatokat (Simonyi 2010; Schwarcz–Szöke 2013; Thelen et al 2010; Vidra 2013). A kutatásunkban érintett önkormányzatok a szociálisan érzékeny jóléti rezsimek típusához állnak közel. A helyi szegény-politika a települések többségében azt jelenti, hogy az önkormányzatok valamilyen módon (magukban, társulási formában vagy más szolgáltatónak átadva) eleget tesznek ellátási kötelezettségüknek, szervezik, elosztják a közmunkát⁴ és arra törekszenek, hogy minden rászoruló hozzájusson azokhoz a pénzügyi ellátásokhoz, amelyekre a törvény szerint jogosultak. Az eseti, rendkívüli segélyezés keretei a folyamatos forráskivonás miatt rendkívül összeszűkültek, a kistéleplések már egyáltalán nem adnak ilyen támogatást, a nagyobbak a helyi rendeletben és/vagy informálisan („mindenki tudja, hányszor és mennyit kérhet egy évben”) szabályozták az elosztás/hozzáférés szabályait. Elterjedt gyakorlat, hogy a szegényeket pályázatokon nyert élelmiszerek, tűzifa osztásával támogatják. Az önkormányzatok egy része többet tesz a törvény adta lehetőségek kiaknázásánál, a közfoglalkoztatás lebonyolítá-

³ Vida Anikó felhívja a figyelmet arra, hogy míg az Alkotmány rögzítette az állampolgárok jogát a szociális biztonsághoz, addig az Alaptörvény szerint az ország csupán törekszik arra, hogy szociális biztonságot nyújtson, s az állampolgárok már nem a „megélhetésükhöz szükséges”, hanem a „törvényben meghatározott” támogatásra tarthatnak igényt, s e támogatások mértékét „a közösség számára hasznos tevékenységéhez igazodóan” is meg lehet állapítani. Ez utóbbi módosítás a segélyek közmunkához kötése előtt nyitotta meg az utat. (Vida 2013: 25–26.)

⁴ A közfoglalkoztatás gyakorlataival, értékelésével és hatásaival is foglalkoztunk a kutatás során, az eredményeket tartalmazza a részletes kutatási beszámoló. Részben e kutatás eredményein alapszik Schwarcz Gyöngyi e kötetben megjelenő tanulmánya is.

sánál. Olyan falvakról⁵ van szó, amelyek határozott értékek, célok, koncepciók mentén, minden pályázati, támogatási forrást felhasználva munkahelyeket teremtenek, s arra törekszenek, hogy lakóiknak megélhetést, a szegényeknek megkapaszkodási, kitörési lehetőséget, összességében egy erőforrásaival megfelelően gazdálkodó, élhető, működőképes települést teremtsenek, s a helyi szociális ellátórendszert is e törekvések szolgálatába állítják (Németh 2011; Jávor–Rácz 2013).

A vizsgált települések túlnyomó többsége részt vett, érintett egy vagy több olyan, elsősorban uniós finanszírozású projektben, amely a szegénység mérséklését szolgálja. E projektek tapasztalatait értékelve interjúpartnereink több problémát, hiányosságot említettek, a technikai jellegű nehézségek (pl. rövid tervezési szakasz, elhúzódó elbírálás, ellenőrzési, értékelési, kifizetési gondok) mellett a projektekre épülő szegénységkezelést érintő alapvető kételyekről is. Szakmai konszenzust élvez az a megállapítás, hogy a szegénység mérséklése, az újratermelődő szegénység öröki körének megakasztása nem érhető el egy-egy projekt időtartama alatt. Éppen ezért kulcskérdés a folytonosság és a kiszámíthatóság kérdése, ami az egyes támogatási prioritások, kiírások folyamatossága, valamint a projektek közötti időszak átbridálását lehetővé tevő támogatás iránti igényt jelenti. Utóbbi hozadéka lehetne az egyes településeken, szervezetekben a különböző, jellemzően nagyobb, konzorciumi formában megvalósuló TÁMOP-projektek megvalósítása során kialakult szakmai, szakmaközi együttműködések, kapacitások fennmaradása, fejlesztése. Kétségtelen, hogy a szakmaközi együttműködésekhez eredmények, sikerek kapcsolódnak, és hogy nem egy település, szervezet igyekszik a projektjeit tudatosan tervezve egymásra építeni. Mégis tartósnak tűnik a gyakran emlegetett probléma, hogy az egyes projektek, fejlesztések nem épülnek egymásra, szinergikus hatásukról beszélni nem lehet. Nem egyszer tetten érhető a forrásszerzés kényszere is, arról pedig nem beszélhetünk, hogy a szervezetek, intézmények egyeztetnék projektelképzeléseiket és tapasztalataikat, hogy pl. elkerüljék a párhuzamosságokat.

A hazai és uniós forrásból finanszírozott munkaerő-piaci, képzési, foglalkoztatási, a hátrányos helyzetű térségekben, szegénységben élő csoportok integrációját/befogadását szolgáló projektek egyik jellemző tulajdonsága a mind pontosabb célzások ellenére is a „lefölözési elv” érvényesülése (Messing 2013; Teller et al 2013). Mi is hallottunk arról, hogy a térségi projektek tervezése során a (relative) jobb helyzetű települések érdekei érvényesülnek; arról, hogy projektek által nyújtott szolgáltatások a településvezetők elzárkózása okán vagy a programba bevonandók motiválatlansága, mobilizálásuk nehézségei miatt éppen a legszegényebbek településeket és családokat érik el a legkevésbé, illetve, hogy e körben a legnehezebb eredményeket felmutatni. Egy civil szférában dolgozó szakember szerint a lefölözés hátterében maga a pályázati rendszer áll, amely rákényszeríti a sikerorientált szemléletet a projektek megvalósítóira, akiknek teljesíteniük kell az indikátorokat, s ezért nem kockáztathatják a projektet.

Kétségtelen, hogy a szegénység mérséklését szolgáló programkonstrukciók egyre komplexebbé válnak, a mélyszegénységben élők problémáihoz és igényeihez köze-

⁵ A szélesebb közvélemény előtt is ismert, s a kutatásukban is szereplő települések Belecska, Túrístvándi, Rozsály.

lítve többféle eszközt bevetnek a célok elérése érdekében (Kovács 2013). E projektek esetében is felmerül azonban a hosszabb távú fenntarthatóság problémája. Általában a TÁMOP-típusú projekteket illetően hangzott el több interjú során is, hogy e projektek ugyan sokat jelentenek aktuálisan az érintetteknek, „legalább érzik, hogy nincsenek egyedül, számíthatnak valakire, aki foglalkozik velük”, hogy erősíti méltóságérzetüket, önbecsülésüket, olyan képességekhez, tudáshoz juttatják őket, amelyek értékesek a mindennapi életvezetésben, képessé teszik őket a munkavállalásra. A munka- és megélhetési lehetőségek hiányán azonban a projektek nem képesek változtatni, ami kétségessé teszi hosszabb távú hatékonyságukat.

A romaintegrációt szolgáló uniós fejlesztések értékelését végző szakemberek megállapítása szerint a „pályázati rendszer egyedi projektekre épülő szemlélete, illetve a romákat érintő koncentrált és összetett problémák kezeléséhez szükséges komplex és hosszú távú feladatok nem összeegyeztethetők” (Teller 2012: 6.). Kutatási tapasztalataink aláhúzzák e megállapítás érvényességét a roma és nem roma szegénység kezelését szolgáló projektek esetében. A mélyszegénységben élő családokat helyzetükből kimozdítani, számukra perspektívát nyújtani nagyon nehéz feladat, amely komplex – többek között a munkahelyteremtés, a munka iránti motiváltság felkeltése, közösségfejlesztés, krízisintervenció elemeit tartalmazó – programokat, személyre, családra szabott fejlesztést, segítséget – és a segítők folyamatos, tartós jelenlétét igényli.⁶ Az egyik ilyen program vezetője hangsúlyozta, hogy mélyszegénységből fakadó problémák megoldását egyszerre kell helyben (a speciális helyi adottságokhoz és igényekhez illeszkedően) és állami szinten megtalálni.

Ezzel pedig elértünk a szegénység mérséklését szolgáló projektek eredményességét, hatékonyságát érintő legérzékenyebb ponthoz, éspedig a projektek és az intézményi struktúrák, tágabban a szegénységben élők helyzetét, perspektíváit messzeemenően érintő közpolitikák viszonyához. A Gyerekesély program e tekintetben is szolgál tanulságokkal. Az egyik vizsgált kistérségben a végéhez közeledő program leghangsúlyosabb része az oktatási szolgáltatások minőségének javítása volt. Olyan kiegészítő szolgáltatásokról van szó, amelyek szükségesek a hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek iskolai sikerességéhez, amelyekre azonban a fenntartóknak nem volt forrásuk. Legalábbis kétséges, hogy a projekt lejárta után az új állami fenntartó tud-e forrásokat nyújtani a szolgáltatások további biztosítására. Jelzésértékű, hogy a program tervezése során egy másik térségben csak az oktatási intézmények másfél milliárdos fejlesztési igénnyel jelentkeztek. Ezekben az esetekben a projektek a közszolgáltatások intézményi rendszeréből hiányzó források pótlására szolgálnak, vagy, ahogy beszélgetőpartnereink megfogalmazták: a TÁMOP projektjeinek egy része által nyújtott forrásoknak, szolgáltatásoknak az alapellátásban lenne a helyük (lásd még Messing 2013). Különböző értékelések, elemzések is rámutatnak e diszfunkcionális jelenségre. A nem infrastrukturális beru-

⁶ Kutatási terepeink között ilyen modellprogram indult Gyulajon, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Jelenlét-programja keretében. Lásd ehhez: „Az elgettósodott falvaink nem hálnak ki”. Patyi Máté interjúja Németh Nándorral, a program koordinátorával, területfejlesztési szakemberrel. hvg.hu, 2013. december 25. A gettótelepülés Toldon az Igazgyöngy Alapítvány folytat egy modellprogramot évek óta, a munka eredményei, sikerei és kudarcai, megtorpanásai nyomon követhetők L. Ritók Nóra blogján (A nyomor széle, hvg.hu, lásd még Feldmár 2013).

házást tartalmazó projekt „folyó finanszírozással működtetett szolgáltatási közegbe ágyazódik, és csak abban az esetben érheti el a kívánt hatását, ha illeszkedik ahhoz, vagy képes magát az alapszolgáltatást megváltoztatni” (Zolnay 2010: 16–17.). A szerző hozzáfűzi, hogy az illeszkedés többnyire tökéletlen. Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a törekvések ellenére a különböző konstrukciók nem mindegyike tudja pótolni a romák integrációja szempontjából fontos alap- és szakellátások hiányosságait, s hogy „a fejlesztések eredményeinek fenntarthatósága a mainstream szolgáltatásokhoz való kapcsolódásuk hiányosságai miatt is bizonytalan” (Teller 2012: 7.). A több terepünkön is működő, és interjúpartnereink többsége által fontos és hasznos szolgáltatásnak tekintett Biztos Kezdet házak a projektidőszak lejártá után nem lennének fenntarthatók az állam támogatása nélkül. Darvas és Ferge (2013) szerint „amennyiben egy intézményről vagy elindított folyamatról kimutatható, hogy beleillik egy olyan állami fejlesztési koncepcióba, amelyhez szerezhetőek költségvetési források, akkor sikerülhet elérni a normatív támogatást, és ebből fenntartható lesz az intézmény vagy szolgáltatás. A Biztos Kezdet gyerekházak esetében ez részben megtörtént.” Más esetekben azonban úgy tűnik, hogy a mainstream szolgáltatások és a szegénység mérséklését szolgáló projektek, programok nem illeszkednek egymáshoz. A már korábban említett „kirekesztő társadalompolitikai fordulat” elemei, a szociális támogatási rendszer átalakítása és jelentős mértékű szűkítése vagy a tankötelezettség korhatárának lecsökkentése nem szolgálják a társadalmi befogadás célját. Összességében egyetérthetünk azzal a véleménnyel, hogy „az egész társadalmi problémát nem lehet projektekkel megoldani. (...) Az borzasztó, hogy van egy állami apparátus, ami (...) nem tudja a mélyszegénységben élők problémáit kezelni, és ezért uniós forrásokból átmeneti időszakokra próbálunk meg különböző szervezeti formákban olyan programokat, amik ezt segítik”.

IRODALOM

- Andorka R.–Spéder Zs. 1996. Szegénység Magyarországon 1992–1995. *Esély* 4: 25–52.
- Autonómia Alapítvány 2013. *OSI Planning, Roma migráció*. Budapest.
- Darvas Á.–Ferge Zs. 2013. *Gyerekesély programok kistérségi alkalmazása. A gyakorlat dilemmái és tanulságai*. Gyerekesély Közhasznú Egyesület. Budapest.
- Feischmidt M. 2013. Hétköznapi nacionalizmus és a másság cigányként való megjelenése. Kézirat (megjelenés alatt).
- Feldmár N. 2013. Szociális innovációval a mélyszegénység ellen. In: Szuhay P. (szerk.) *Távolodó világaink. A „cigány–magyar együttélés” változatai*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 16. Magyar Néprajzi Társaság. Budapest. 120–128.
- Ferge Zs. 20012a. Mennyire illékony a posztmodern szegénység? In: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó. Budapest. 80–101.
- Ferge Zs. 2012b. A kormányzat lemondott a szegényekről. In: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó. Budapest. 224–235.

- Hamar A. 2010. Megújuló folytonosság. Közfoglalkoztatás egy észak-alföldi kistérségben. *Esély* 1: 65–78.
- Jávor K.–Rácz K. 2013. Jó gyakorlatok a szociális földprogramban: a túristvándi és a belecskai példa. In: Kovács K.–Várad M. M. (szerk.) *Hátrányban vidéken*. Argumentum. 156–170.
- Kotics J. 2013. „A mai napnak való vagyok...” Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. In: Nagy K. (szerk.) *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció*. Pillangó Kutatás, Pro Cserehát Egyesület. Budapest. 50–69.
- Kovács K. 2013. Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In: Kovács K.–Várad M. M. (szerk.) *Hátrányban vidéken*. Argumentum. Budapest. 25–54.
- Lukács Gy. 2013. „Mert enélkül itt elhitték volna, hogy nincs semmi” Munkaerő-piaci programok Dombosfálván. In: Szuhay P. (szerk.) *Távolodó világaink. A „cigány–magyar együttélés” változatai*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 16. Magyar Néprajzi Társaság. Budapest. 129–156.
- Messing V. 2012. Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra. In: Kovács I.–Dupcsik Csa.–P. Tóth T.–Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet). Argumentum. 204–220.
- Németh N. (szerk.) 2011. *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Budapest.
- Schwarz Gy.–Szöke A. 2013. Creating the State Locally through Welfare Provision: Two Mayors, Two Welfare Regimes in Rural Hungary. *Social Analysis*. Kézirat.
- Simonyi Á. (szerk.) 2010. *Nyomorgó családok és szociális szolgáltatások*. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet. Budapest.
- Spéder Zs. 2002. *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég. Budapest.
- Szalai J. 2013. Hungary’s Bifurcated Welfare State. Splitting Social Rights and the Social Exclusion of Roma. *ASRF Working Papers series 05*. letöltés: <http://www.gla.ac.uk/researchinstitutes/adamsmith/workingpapers/05> (2014. 01. 10.)
- Teller N. 2012. *Roma integrációt szolgáló EU-s fejlesztések értékelése. Értékelési zárójelentés*. Pannon Elemző Iroda, Hétfő Elemző Központ Kft., Városkutatás Kft. Konzorciuma.
- Teller N. et al. 2013. *A társadalmi befogadást szolgáló fejlesztések (TÁMOP 5. prioritás) értékelése*. Hétfő Kutatóintézet, Revita Alapítvány. Budapest.
- Thelen, T.–Dorondet, S.–Szöke A.–Vetters, L. 2011. 'The sleep has been rubbed from their eyes': social citizenship and the reproduction of local hierarchies in rural Hungary and Romania. *Citizenship Studies* 15: 3–4. 513–527.
- Vida A. 2013. *Esély vagy kényszer? Az aktív korú nem foglalkoztatottak jogosultságainak változásai a teljes jogú társadalmi tagság perspektívájából*. PhD-disszertáció. ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskola Szociálpolitikai Doktori Program.
- Vida A.–Virág T. 2010. Közmunka és napszám. Foglalkoztatás és szociális helyzet Dél-Békésben. *Esély* 1: 100–118.
- Vidra Zs. 2013. Önkormányzatok és segélyezettek a *workfare* szorításában. In: Nagy K. (szerk.) *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció*. Pillangó Kutatás, Pro Cserehát Egyesület. Budapest. 70–79.

- Vidra Zs.–Virág T. 2013. Some Hypotheses and Questions on the New Wave of Hungarian Roma Migration to and from Canada. In Vidra Zs.: *Roma Migration to and from Canada: The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Center for Policy Studies, Central European University, available: <http://cps.ceu.hu/sites/default/files/publications/cps-book-roma-migration-2013.pdf>
- Zolnay J. 2010. Fejlesztési támogatások hátrányos helyzetű településeken. Zárótanulmány. In: Csongor A.–Kóródi M. (szerk.) *Fejlesztési támogatások hátrányos helyzetű településeken*. Gyerekesély füzetek 5. MTA TK GYEP. Budapest.
- Zolnay J. 2013. Tartós munkapiaci kirekesztés, szegénység és társadalompolitikai válaszok – a kutatás kontextusa. In: Nagy K. (szerk.) *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció*. Pillangó Kutatás, Pro Cserhát Egyesület. Budapest. 10–23.

„Mi lenne nélkülük..?!” Külföldi és hazai napszámosok egy Dél-Pest megyei kistérségben

KULCSSZAVAK: szezonmunka, vendégmunkások, foglalkoztatás, lokális munkaerőpiac

ABSZTRAKT: A mezőgazdaság munkaerőigénye újraélesztette, felerősítette az idényjellegű munkák sajátos formáit, köztük a brigád (banda) jellegű szerveződést is, mely a kistérség munkaerőpiacán jelenlevő hazai és romániai napszámos csoportok jellemzője. Ez a forma biztosítja a minél kedvezőbb alkupozíció elérését a munkavállalók részére és a megfelelő munkavégzést, a munkaerő szűrését és az ellenőrzés részleges átruházását a munkaadó számára. A két munkavállaló csoport egyszerre van jelen a kistérség munkaerőpiacán. A gazdaságok élők munkát kiváltó fejlesztései, a legális foglalkoztatás felé terelő kényszerek miatt csökken a vendégmunkások száma, szabályozva a hazai napszámosok munkavállalási lehetőségeit.

Idénymunkások és munkaerőpiac

A statisztikai adatok tanúsága szerint a kilencvenes évek fordulóján 693 ezer fő részére biztosított megélhetést a mezőgazdaság, a túlélésért küzdő nagyüzemek munkahelyeinek felét szüntették meg az évtized első harmadában. 2011-ben már csak 185 ezer főt foglalkoztatott az ágazat, háromnegyedével kevesebbet, mint két évtizeddel korábban. Megváltozott a fizetett munkaerő szerkezete is. Az egyéni gazdaságok összes fizetett munkaerő-szükségletének 14 százalékát biztosítja csak az állandó alkalmazás, miközben az időszaki munkaerő felhasználásának aránya emelkedik, különösen a kézimunka-igényes kertészeti és gyümölcskultúrákban. 2010-ben az AKI teszüzemi rendszerének adatai szerint a gyümölcs- és szőlőültetvényeken a munkaórák 70,2, a kertészetben 60,6%-át időszaki munkások foglalkoztatásával biztosították (Koós–Kovács 2012). A művelt terület csökkenésével s a termésátlagok növekedésével párhuzamosan az időszaki munkaerő-felhasználás aránya lassú, de folyamatos emelkedést mutat. A zöldség-gyümölcs ágazat szakmaközi szervezetének számításai szerint 50-60 ezer üzem foglalkozik ténylegesen termeléssel és közel 350 ezer főnek biztosít munkát, beleértve a családtagokat is (Fruitveb 2012).

A statisztikai adatok a legálisan foglalkoztatott munkaerő számát tükrözik, szemben az intenzív kertészeti kultúrájú megyékben készült, szociográfiában és publicisztikai írásokban megjelent becslésekkel. Csak a meggy betakarításához – három hetet számolva – mintegy 11 ezer fős munkáslétszám szükséges (Kun 2004). A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Agrárkamara számítása szerint – a betakarított termés

¹ Hamar Anna, tudományos munkatárs, MTA KRTK RKI Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztály

mennyisége alapján – csúcsidőben 35-45 ezer fő dolgozik a gyümölcsültetvényeken és a szabadföldi kertészeti kultúrákban, de hasonló nagyságrendű munkaerő jelenlétét valószínűsítik a Somogy megyei számítások is (Medgyessy 2011).

A gazdaságok munkaerőigénye újraélesztette, felerősítette a kapitalizmus kori magyar mezőgazdaságra jellemző, kapcsolathálóba rendeződő, kooperációt biztosító intézményrendszereket, többek közt a patrónus-kliens hálózatokat, a napszamos-piacot, egy-egy konkrét feladatra szerveződő bandákat, valamint a summáscsapat szerveződési formáit.

A mezőgazdasági munkaszervezés hagyományos formáit a szocialista mezőgazdaság kialakulásával megszűntnek tekintették (Katona 1961), azonban a szociográfiai irodalom tanúsága szerint bújtatott formában tovább éltek. A helyi társadalomban perifériára sodródottak számára a napszamoslét, a patrónus-kliens hálózathoz tartozás egyszerre jelentett biztonságot és elkerülendő függőséget is (Mátyus 1912), míg az észak-magyarországi summásszerveződés formáinak folytonosságát a nagyüzemek tartották életben (Cséfalvay 1985, Kovács 1990a, 1990b). A tulajdon- és üzemszervezetében is átalakult mezőgazdaság, az átalakulás veszteségeinek növekvő csoportja szükségszerűen vezetett a napszamosok és a „vándorló” mezőgazdasági munkások megjelenéséhez, az idényjellegű munkapiac folytonosságának fenntartásához, kiszélesítéséhez is.

A szocializmusban éppúgy, mint napjainkban, a „summások” idényjellegű munkát vállaló napszamosok hagyományos szerveződési formákkal és viszonyokkal (banda- /brigádszerveződés, a munkaadó szállásbiztosítása, ételbiztosítása, az utazás költségeinek fedezése). A fő kibocsátó területek (Borsod, Nógrád, Szabolcs-Szatmár, Békés), ha nem is fedik le a kapitalizmus kori térségeket, de jelentős az átfedés. Különbség a munkák jellege miatt az eltérő, de mindig pénzbeli bérezésben (teljesítmény-, órabér), valamint az egyszerűsített foglalkoztatásban nem kötelező szerződéskötésben található.

A banda jellegű szerveződés jegyeit mutatják a napi ingázó vagy helybeli nagy létszámú napszamos csoportok, valamint az idénymunkát vállaló külföldi vendégmunkások is.

A kilencvenes években a helyi munkaerőpiacok szerkezetében új elemként jelentek meg a határon túli – magyar etnikumú – munkavállalók. A statisztikák tanúsága szerint legtöbbször a Romániából érkezők közül vállaltak legális mezőgazdasági munkát a központi régióban (Németh–Csíste–Jakobi 2009, Kincses 2012). 2006-ban a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatai szerint 2216 külföldi munkás dolgozott mezőgazdasági szezonális munkavállalási engedéllyel. A csoport fele Pest megyében, egyharmada Csongrádban és Bács-Kiskunban koncentrált, míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében csak 22 fő (!) munkavállalónak adtak ki engedélyt. 2010-ben a mezőgazdaságban legális munkát vállaló külföldiek száma 3882 fő volt, két évvel később már csak 2856 külföldi munkavállaló dolgozott idénymunkásként vagy hosszabb idejű szerződéssel mezőgazdasági üzemekben (NFSZ).

A romániai vendégmunkásokkal foglalkozó esettanulmányok arra hívják fel a figyelmet, hogy a dél-alföldi üzemek, vállalkozások alkalmaznak több hónapos mun-

kaviszonnyal vendégmunkásokat, míg az észak-alföldiek inkább a környező kistérségek hazai munkavállalóit részesítik előnyben (Szécsi 2009). A kordonuborka szedésénél, a szabadföldi kertészeti kultúrákban, valamint a gyümölcsösökben dolgozó vendégmunkások száma jelentősen magasabb, de a rejtett gazdaságban idényjelleggel megjelenő munkaerő nagyságáról nem állnak rendelkezésre adatok (Girasek–Sík 2006, Balcsók 2003).

Napszamosok a lokális munkaerőpiacon

Tanulmányunkban a migrációs centrumterületnek számító Pest megye déli részén fekvő mezőváros és vele határos falu gazdaságainak idénymunka-szervezési gyakorlatán, valamint a hazai és külföldi vendégmunkások körének változásán keresztül mutatjuk be az új erőre kapott munkaszervezési formákat és a munkavállalók helyi munkaerőpiacon betöltött szerepét.

A települések mezőgazdaságát a hagyományos szabadföldi zöldségtermesztés jellemezte, melynek felvevőpiacait a nagykőrösi és kecskeméti konzervgyár, valamint a fővárosi nagybani piac biztosította. A konzervgyár megszűnése, a helybeni értékesítés ellehetetlenülése a városi kiegészítő üzemek felszámolásához vezetett, aminek mértékét az általános mezőgazdasági összeírás adatai tükrözik. 2010-ben 1672 egyéni gazdaságot írtak össze a biztosok, 30 százalékkal kevesebbet, mint 10 évvel korábban. A kertészeti termelésben növekvő szerephez jutottak a családi munkaerőre épülő, hajtattözöldség-termesztéssel foglalkozó kertészvállalkozások, valamint a területüket új telepítésekkel bővítő, a város legnagyobb szántóföldi gazdaságaival rendelkező gyümölcsstermelők. A falu gazdálkodói a magántulajdonba került földeket egyéni művelésben tartották, mérsékelve nagyobb birtokok kialakulását. A község szervezett gazdatársadalma az ezredfordulón, még a konzervgyár végleges bezárása előtt, változtatott termelészerkezetén. A szabadföldi kertészeti kultúra mellett megjelentek az új telepítésű gyümölcsültetvények, és növelték a számóca területet is.

Idénymunka a rendszerváltás előtt

A szabadföldi kertészettel foglalkozó kisüzemi kör differenciálódása már a hetvenes években elindult. A kisebb gazdaságok a fő terménynek számító sárgarépa, paprika, paradicsom szedését a család munkaerejére, valamint rokoni, baráti, ismerősi körben szerveződő, munkacserén alapuló kaláka rendszerben biztosították, a munkavégzés formái között alig jelent meg a fizetett munka. A napszám elterjedésének egyetlen gátja volt: a szabad munkaerő alacsony száma. A több háztáji földet is felfogó, zártkertet is művelő, nagyobb területű kisüzemek munkaerő-szükségletét a kertészeti hagyományokkal nem rendelkező, 25 kilométerre fekvő községben élő háztartásbeli nők biztosították. Idővel kialakultak a gazdaságok stabil összetételű napszamoscsapatai, melyek tagjainak napi 50 kilométeres ingázását a munkaadó biztosította, és munkájukat teljesítménybérben fizette. A napszamosok a nyolcvanas évek végéig jelen voltak a lokális munkaerőpiacon, és a zöldségtermesztési munkák

(palántázás, kapálás, szedés) mellett a nyolcvanas évek vége felé növekvő területű számóca szedésében is részt vettek.

A nyolcvanas évek második felében jelentek meg a külföldi vendégmunkások első képviselői, a csíkszeredai (Hargita megye) magyar nemzetiségű nők. Mint a legtöbb külföldön munkát vállalónak, kapcsolati hálójuk biztosította a szükséges információkat, kapcsolatrendszerük informális csatornáin keresztül jutottak el a gazdaságok vezetőihez (Sík 2012). Számos vonásukban különböztek a magyarországi napszamos csoporttól. Üzemekben (pl. varroda, textilgyár) dolgoztak, iskolázottabbak voltak, szakmunkások, érettségizettek, de még főiskolai diplomával rendelkezők is akadtak közöttük. Kitűntek rendkívüli szorgalmukkal, szigorú munkafegyelmeükkel. A 3-5 fős, munkatársi, ismerősi kapcsolatokra épülő csoportok nem ismerték a szervezett napszamos „bandák” belső hierarchiáját. Szabadságuk alatt dolgoztak napszamosként, kéthetente váltották egymást. Ha nem tudtak visszajönni, akkor küldtek maguk helyett rokont vagy ismerőst, hogy a szükséges munkaerő rendelkezésre álljon, s a hazautazás és az újbóli munkavállalás kéthetes ciklusa minden csoporttag számára biztosított legyen. A gazdaság számára rendkívül értékes munkaerőt szívesen alkalmaztak nem dömping jellegű feladatoknál is (kapálás, zöldmunka). Munkabírásuk miatt a magyarországi napszamos csoportnak munka csak a szedési csúcsidőben jutott, melyet az erdélyi napszamosok számához igazítottak.

A nyolcvanas évek lokális munkaerőpiacán megjelenő két munkavállaló csoport és a munkaadó kapcsolata mindvégig a kölcsönös érdekeken, üzleti alapon szerveződött, az alá-fölé rendeltséget magában hordozó patrónus-kliens viszony nem alakult ki. Nem is alakulhatott ki, mert hiányoztak a legmeghatározóbb kritériumok: a munkavállalók helyi társadalomba ágyazottsága, a csoportok anyagi és társadalmi perifériára sodródása, valamint hosszabb ideig tartó gazdasági függősége. A romániai magyar vendégmunkások száma alacsony volt – öt főnél nem nagyobb csoportot alkottak –, szerepük nem a munkaerőhiány csökkentésében volt igazán jelentős, hanem abban a felismerésben, hogy a határon túli magyar munkaerő elérhető, nem drágább a faluban dolgozó ingázóknál, de munkakultúrája miatt értékesebb a gazdaság számára.

Napszamosok a kilencvenes években

A kilencvenes évek első felében az ismeretségi-rokoni kapcsolatokon keresztül gazdaságban munkát vállaló és kedvező esetben a helyi társadalomba betagozódó romániai magyar munkavállalók típusa nem jelent meg a településeken (Bertalan 1997). Nem vált vonzóvá a város és a falu a migránsok számára, ami különösen a kialakuló középüzemeket érintette érzékenyen, mert nem tudtak elegendő munkáskezet biztosítani a gyümölcs-, illetve szőlőültetvényhez.

A szervezett romániai vendégmunkások két, egymástól független csatornán keresztül érkeztek a településekre a kilencvenes évek közepétől. Az iskolaszövetkezet biztosította a jogi keretet a Bihar megyei magyarok foglalkoztatásához, akik az átalakult szövetkezetek, valamint a közeli települések kiterjedt gyümölcsültetvénnyel rendelkező vállalkozásainak gyümölcsöseiben dolgoztak. A vendégmunkások szer-

vezését és területi eloszlásukat a szövetkezetek, utódszervezetek vezetőinek személyes kapcsolati hálójára bízta és irányította. A kisebb gazdaságok nemcsak azért nem tudtak bekapcsolódni a munkaerő elérésébe, mert a legerősebb egyéni gazdaságok vezetői élesen szemben álltak a szövetkezeti vezetők csoportjával, hanem azért sem, mert nem rendelkeztek nagyobb létszámú csoport(ok) elhelyezésére alkalmas szállással.

Az egyéni gazdaságok más csatornán keresztül és más társadalmi csoportot értek el a határhoz közeli romániai magyarok lakta településeken. A romániai magyar cigányok szervezett csoportjával oldotta meg munkaerőgondjait egy 100 hektáros szőlőültetvény újdonsült tulajdonosa. A csoport tagjainak átcsábítása, az ültetvényénél felszabaduló munkaerő foglalkoztatása, önálló csoportok szervezésével megbízott munkások bandagazdává avasztása biztosította, hogy a kisebb gazdaságok is rövid idő alatt szert tegyenek a szükséges munkásokra. Azonban éles különbség volt a magyar és cigány csoport között munkakultúrában, az ellátás (szállás, étkezés) minőségének igényességében és a viselkedésben. Míg a magyar csoportokban csak a munkavállalók voltak, a családi-rokoni alapon szerveződő cigányok családjaikat is elhozták. A csak magyarok lakta faluban a gazdák tanyáiban elszállásolt cigányok csoportos megjelenése, hangos, közönségesnek ítélt beszédük és mélyszegénységüket eláruló ruházatuk, külső megjelenésük sok gazdálkodót elriasztott foglalkoztatástól.

A romániai munkavállalók mellett növekvő számú munkaszervezéssel foglalkozó „vállalkozás” kínálta szolgáltatásait a külföldi vendégmunkások részleges vagy teljes kiváltására, illetve hiányának pótlására. A jelentős roma népességgel rendelkező, mindig is a legszegényebb térségek közé tartozó Közép-Tisza-vidék települései (Törökszentmiklós és környéke, Kunhegyes), valamint Túrkeve és Mezőtúr biztosítják az olcsó, naponta utaztatott munkaerőt, a kilencvenes években szinte kizárólag roma etnikumú munkavállalót. A falu legnagyobb üzemei közé tartozó egyik gazdaság 50 hektáros kertészetében és gyümölcsösében 15 napszamoscsapat munkába állításával pótolta a kiesett romániai magyar vendégmunkásokat.

A külföldi és belföldi munkavállaló csoportok egyszerre voltak jelen a lokális munkaerőpiacon. A gazdaság munkaerő-szükséglete, a munkavállaló csoportok munkakultúrája és nem utolsósorban a béralkuban kialakult napszám döntötte el, hogy egy-egy gazdaság melyik csoporttal kötött megállapodást, de legtöbbször mindkét csoportot alkalmazták más-más feladatra.

A romániai magyar munkavállalók számának fokozatos csökkenése, majd a csoport teljes eltűnése a munkaerőpiacról azért is érintette érzékenyen az üzemet, mert a kilencvenes évek végén, az ezredfordulón telepített és termőre fordult gyümölcsös szedéséhez elvesztették a legmegbízhatóbb munkaerőt. A külföldi migránsok kivonulása megerősítette a munkaszervező vállalkozások helyzetét, amit csak kis időre ingattak meg a Románia EU-csatlakozása után színre lépő, napjainkig visszatérő, Maros megye falvaiból kiáramló cigány családok.

Hazai és külföldi idénymunkások – változó követelmények

A mezőváros cigány lakosságának fő jövedelmi forrását a nyári szezonmunka biztosítja. A városban legalább 10 „brigád” („banda”) kínálja munkaerejét, melynek tagjai évek óta a tartós munkanélküliek soraiból kerülnek ki. A 20–50 fő között változó létszámú brigádok területi-rokoni alapon szerveződnek, a brigádvezetők a cigányság tanultabb, mozgékonyabb felső rétegét alkotó vállalkozói. A területi elvű szerveződés nemcsak azt teszi lehetővé, hogy a legkisebbre csökkentsék a gyümölcsöstől a távolságot, hanem azt is, hogy a szedők közé a cigányok mellett magyarok is bekerüljenek, emelve a brigád létszámát, és nem utolsósorban a termelővel szemben erősítve alkupozícióját. A szedésre elvállalt munka teljesítésének határidejét napok számában határozzák meg („húsznapos szilva”), a brigádvezetők a vállalási idő hosszához igazítják a napszámosok számát. A munka időbeli teljesítése valószínűsíti, hogy a következő évben is őket bízzák meg a szedéssel. A nagyobb létszám elvben csökkenti egy-egy brigádtag keresetét, amit ellensúlyoz a gyorsabb forgás a gyümölcsösök között.

Annak ellenére, hogy a brigádvezetők a jól ismert környezetből toborozzák tagjaikat, és nem több településről közvetítőkön keresztül, funkciójuk, a gazdálkodókkal tartott kapcsolataik semmiben sem különböznek a térségben a kilencvenes években feltűnt munkaszervező vállalkozóktól. Ők a helyi munkaszervező vállalkozók, elsődleges feladatuk a szükséges munkaerő biztosítása, a gazdálkodó által megadott vállalási határidő (szedési napok száma) betartása és a munkások szűrése, ellenőrzése. Alapkövetelmény, hogy a napszámosok nem ihatnak, a munkakezdetre (reggel hét óra) pontosan jelenjenek meg, mert az eligazítás és az egyszerűsített foglalkoztatáshoz szükséges adminisztráció után a kerteket (gyümölcsös) bezárják, délután kettő előtt senki sem hagyhatja el az ültetvényt. Évek alatt kialakult a megbízható munkások köre. A gazdálkodók is szűrik a napszámosokat, és egyben ellenőrzik a brigádvezetőt is. Végleg kizárják a munkavégzésből a fát tönkre tevő (terméshogót) letépő, fát törő, leveleitől megkopasztó) szedőket.

Románia EU-csatlakozása után jelent meg az a migráns munkavállalói csoport, melyből kialakult idővel a térség külföldi idénymunkás rétege. A szociális ellátásban dolgozó szakember szerint „2007–2008-ban jelentek meg először nálunk, ennivalót, pénzt, segítséget kértek. Először nem adtunk, később úgy döntöttünk, mégis kimegyünk, segítünk nekik. Iszonyatos körülmények között éltek, romos, összeomlott tanyákban, fóliából húzott sátorban, rongyosan, férfiak, nők, kisgyerekek. Most már valamennyire konszolidáltabb körülmények között vannak, kiutasítás sosem lett belőle, de mindig volt velük probléma. Mindig tudtuk, hogy itt vannak, mert jöttek a jelzések a kisgyerekekről, óvodás- és iskoláskorúakról, általában ezért voltak konfliktusok. De a gazdálkodók nagyon gyorsan rákaptak arra, hogy dolgoztassák őket....” A romániai magyar cigány családok az első években olcsóbban vállaltak munkát a városi magyar cigányoknál és a munkaszervező vállalkozásoknál is. Különösen a mezőváros gyümölcsöseiben alkalmazták őket, de a falu gazdálkodói is éltek az olcsó munkaerő lehetőségével, arra hivatkozva, hogy a hazai napszámosok munkájának minősége folyamatosan romlik.

A mélyszegénységben élő és alacsony munkakultúrával rendelkező romániai cigány csoportok (a „románok”) összetétele is változott, idővel kihulltak a rostán a gazdaságok számára elfogadhatatlan munkát végzők, a munkaadóval szemben nem lojálisak, és kialakult a visszatérők stabil magja, melynek tagjait munkásszállásokká átalakított épületekben, tanyákon vagy lakókocsikban helyezik el. A csoport összetételében – hasonlóan a romániai magyar migránsokhoz – a fiatalok váltak meghatározóvá (Bodó 2009), akik vendégmunkásként is viselkednek. Szűk, enklávészerű közösségben élnek, alig építettek ki kapcsolatot a fogadó település társadalmával, és egyetlen céljuk, hogy minél nagyobb jövedelemre tegyenek szert a munkavégzés alatt. Szívósak, gyorsak, kitartóak, „úgy viselkednek, mint a magyarok Nyugat-Európában, pénzt akarnak keresni, ezért jöttek.”

Az üzemek vezetői a „románok” számához igazítják a város szezonmunkapiacán a migránsok feltűnéséig egyeduralgó városi „brigádok” számára elérhető munkát. Azt lehetetlen megmondani, hogy a zömmel tartós munkanélküliekből álló hazai napszámos csoport visszaszorulása a szezonmunkák piacán milyen mértékű, és azt is jótékony homály fedi, hogy a legális foglalkoztatás napjai meghaladják-e a 30 munkanapot, ami a munkanélküliek számára az egyetlen esély, hogy ne essenek ki a munkaügyi ellátórendszerből. Azonban a legnagyobb ültetvényekkel rendelkező gazdaságokban megjelentek a rázógépek, melyek, ha nem is váltják ki a napszámot, de szűkítik a munkaerő iránti keresletet, csökkentik a termelés költségeit. Nem kedvez a helyi napszámos csoportnak a munkavégzésükről kialakult kép sem, a „románok” ledolgozzák a napszámot, gyorsabbak, kitartóbbak, míg a magyarok korán abbahagyják a munkát. *„A románok ugyanannyiért szednek, mint mi. De nekünk családunk van, nem tudunk estig dolgozni, menni kell délután a gyerekért, az állatokat megetetni, főzni. Ugye, nekünk nem csak a munka van, itt a család és még sok más is.”*

A „románok” megjelentek a faluban is, azonban az üzemek és a migránsok is eltérő utat jártak be, mint a városiak. A gazdálkodók az évezred elején a romániai magyar munkavállalók elmaradásával rákényszerültek a gépesítésre, 5 üzem vásárolt rázógépet, csökkentve a termelés költségeit. A friss fogyasztási piac minőségi követelményeinek a „románok” által szedett gyümölcs nem felelt meg, igaz, rázógéppel is csak ipari feldolgozásra adható el a termék, azonban így is jelentősen kedvezőbb költségkihozataalt biztosít. A migráns családok néhány év leforgása alatt kiszorultak a település gyümölcsöseiből a szabadföldi kertészeti kultúrákba. „A kertészet nagyon költségigényes ágazat, és lényegében az EU-csatlakozásig azért nem volt különösebb baj, mert ezek az emberek biztosították a nagyon olcsó élők munkát, nem kellett különösebben foglalkozni a minőséggel sem, nem kellett beinvestálni a termelésbe. Azonban jött az EU, és jöttek vele a minőségi követelmények, a nyitottá vált piac a tragikus áraival, a magyar kertészet elvesztette azt a többletet, amit az olcsó munka jelentett.”

A gazdálkodók a „románokkal” szemben előnyben részesítették a hazai napszámosokat foglalkoztató munkaszervezők csapatait, részben azért, mert nem vállalják a támogatási rendszerből kizárás kockázatát az illegális munkavégzés miatt, részben pedig azért, mert a vállalkozókat ismerik, megbízható partnernek tekintik, egyetlen

szerződéssel biztosíthatják munkaerőigényüket. S nem utolsó sorban azért, mert a hazai napszámoscsapatok tagjai között évről évre emelkedik a cigányoknál megbízhatóbb munkát végző magyarok száma, jelezve a Közép-Tisza-vidék településein az elszegényedés növekvő mértékét.

A romániai vendégmunkásokkal foglalkozó kutatás hangsúlyozza, hogy a hagyományos vendégmunkás-motiváció csak a mezőgazdaságban dolgozó, alacsony iskolai végzettségű idényjellegű munkát végző és áttelepülésben, kettős állampolgárságban nem gondolkodó munkavállalókat jellemez. A foglalkoztatás idejének hosszával és a munkavállalók iskolai végzettségének emelkedésével nő az áttelepülni szándékozók vagy kettős állampolgárságra aspirálók száma (Németh 2009/a).

Más kép rajzolódik ki azonban a vizsgált térségben. A „román” migráns munkaerő visszaszorulását siettetette a legtalpraesettebb, mozgékonyabb családok kettős állampolgársága és beköltözése a pusztuló tanyákba. A csak magyarok lakta faluban idegen testként jelen lévő „románok” társadalmi integrálódását segítik a helyi társadalom peremén élő szegény családokkal kialakult rokoni kapcsolatok, a két csoport tagjainak összeházasodása. Megváltozott munkaerő-piaci helyzetük is. Migráns, független munkavállalóból a rendkívül vékony helyi napszámos réteg tagjaivá váltak, mondhatjuk, hogy ők alkotják a helyi napszámos réteget. Ők biztosítják a gépi szedéshez szükséges kézi munkaerőt, őket hívják, ha nem tudják megoldani a szedésből kimaradt kis területen a betakarítást. A legrosszabb helyzetű, egyedülálló férfiakat a helyi gazdálkodók alkalmazzák tanyájukon mindenesnek, tőlük kérnek engedélyt más gazdálkodóknál adódó alkalmi munka elvállalásához, őket adják „kölcsonbe”, ha az ismerős gazdálkodónál a várt napszámoslétszám hibádzik. Az áttelepüléssel, helyi társadalomba integrálódásukkal elkerülhetetlenül elindult a kliens-patrónus viszony kialakulása is (Kozma 2004).

Összegzés

A kilencvenes évektől a térség munkaerőpiacán időben változó összetételű hazai és román idénymunkások csoportjai is jelen vannak. A munkaerőhiányos térségben a helyi, valamint a környék hátrányos helyzetű térségeiből szervezett, továbbá a román vendégmunkások brigád-/bandaszerveződési elven működő csoportjait egyszerűen foglalkoztatták/foglalkoztatják a munkaadók. Az eltérő csoportok helyzetét, munkavállalási lehetőségeit az idénymunkások munkakultúrája, a kialakult bér nagysága és nem utolsósorban a termelőket a rejtett gazdaságból kilépésre szorító kényszerek (ellenőrzés, támogatásmegvonás) s az élők munkát kiváltó fejlesztések határozták meg.

Az idénymunkást foglalkoztató üzemek eltérő stratégiát folytatnak. A legerősebb és csak a kertészeti kultúrára szakosodott gazdaságok gépesítéssel és a hazai munkaszervező vállalkozóval kötött szerződéssel biztosítják a termény betakarítását. Mások a gépesítés mellett radikálisan lecsökkentették az idénymunkások számát, azonban csak kettős állampolgárságú napszámosoknak biztosítanak munkát, ami mögött kirajzolódik a pár éves múltra visszatekintő kliens-patrónus viszony. A legtöbb ter-

melő, ha rendelkezik is rázógéppel, munkacsúcs idején magyar és román munkavállalókat is foglalkoztat.

A banda jellegű szerveződés biztosítja a munkavállalóknak a munkavégzés minősége szerinti szelektálódását, ami különösen a romániai cigány munkavállalók összetételében hozott változást. A munkásszállásokon elszállásolt román állampolgárok nemcsak fiatalok, hanem vendégmunkásként is viselkednek: kitartóak a munkában, és nem vagy alig kerülnek kapcsolatba a település lakóival. Annak ellenére, hogy a hazai munkavállaló csoportokban évről évre emelkedik az értékesebb, megbízhatóbb munkaerőnek tartott magyar etnikumú napszámosok aránya, továbbra is a rendelkezésre álló vendégmunkások száma határozza meg a helyi vagy a környék településein élő munkavállalók lehetőségét.

IRODALOM

- Balcsók I. 2003. A diplomásoktól a napszámosokig – a külföldiek a „keleti végek” munkaerőpiacán. – Süli-Zakar I. (szerk.) *Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 160–168.
- Bertalan B. 1997. Feketemunka importból avagy a hétköznapi diplomácia eredete? In: Sík E. (szerk.) *Migráció és politika*. MTA PTI. Budapest. 121–134.
- Bíró Sz. et al. 2012. A mezőgazdasági foglalkoztatás bővítésének lehetőségei vidéki térségeinkben, Agrárgazdasági Kutatóintézet. Budapest.
- Bodó J. 2009. A vendégmunka típusú migráció magatartásmintái a székelyföldi térségben 1–2. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 1–2: 118–135; 41–58.
- Cséfalvai Z. 1985. „Szocialista summások” Nagyvisnyón. *Kultúra és Közösség* 12: 8–19.
- Girasek E.–Sík E. 2006. Munkaerőpiac és informális jövedelem. *Társadalmi Riport*. 1. Tárki. Budapest. 65–85.
- Katona I. 1961. Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában. *Agrártörténeti Szemle* 3–4: 534–562.
- Kincses Á. 2012. A Kárpát-medence ezredforduló utáni migrációs hálózatának vizsgálata. KSH 2012.
- Koós B.–Kovács K. 2012. A mezőgazdasági foglalkoztatás jellemzői – Trendek és szabályozás. Budapest. Kézirat.
- Kovács N. 1990a. Fialat summások. *Hitel* 24: 24–27.
- Kovács N. 1990b. Mai summások. Félmúlt. In: Gondos E. (szerk.) *Társadalomrajzok*. <http://mek.oszk.hu/07300/07320/07320.doc>
- Kozma J. 2004. Napszámosok. *Esély* 6: 37–63.
- Kun I. 2006. Alamuszi napszám. In: Kun I. (szerk.) *Paloták a vadmacskásban*. K.u.K. Kiadó. Budapest.
- Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat – Külföldi munkavállalók – statisztikai adatok http://www.afsz.hu/engine.aspx?page=stat_kulf_munkavall_mo-on
- Fruitveb Magyar Zöldség-Gyümölcs Szakmaközi Szervezet 2012. A magyar zöldség-gyümölcs ágazati stratégia. Fruitveb. Budapest. 10. o. <http://www.fruitveb.hu>
- Mátyus A. 1912. Napszámbér. *Szin* 4: 69–72.
- Medgyessy 2011. Szezonális munkaerőhiányt hozhat a közmunka – Meggy vagy stadion? *Magyar Narancs* 28.

- Németh N.–Csire A.–Jakobi Á. 2009. Román állampolgárságú munkavállalók Magyarországon. *Területi Statisztika* 6: 615–627.
- Németh N. 2009. *Romániai munkavállalók a munkaadók szemszögéből*. Kutatási jelentés a román állampolgárságú munkavállalók magyarországi jelenlétének vizsgálatáról. Zárójelentés. 139–161. <http://www.ofa.hu/hu/munkaugyi+kutatasok/munkaugyi+kutatasok+2.html>
- Sík E. 2012. A migrációs burok. In: Sík E. (szerk.) *A migráció szociológiája 2*. e-tankönyv. 133–159. http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/Migracio_Szociologiaja_2.pdf
- Szécsi Á. 2009. *Vállalati esettanulmányok*. Kutatási jelentés a román állampolgárságú munkavállalók magyarországi jelenlétének vizsgálatáról. Zárójelentés. 87–138. <http://www.ofa.hu/hu/munkaugyi+kutatasok/munkaugyi+kutatasok+2.html>

A helyi foglalkoztatás és a közfoglalkoztatás legfontosabb jellemzői egy empirikus kutatás tükrében

KULCSSZAVAK: munkanélküliség, marginalizáció, közfoglalkoztatás, helyi közszolgáltatások, közösségfejlesztés

ABSZTRAKT: Az elmúlt bő két évtizedben a hazai vidék egyre súlyosabb társadalmi problémái a foglalkoztatás térben differenciáltan megfigyelhető jellemzőit követte. A központi régió és a nyugat-magyarországi újraiparosodott központok nagyobb területi egységeket is átfogó kedvezőbb foglalkoztatási mutatói mellett az ország egyéb térségeiben legfeljebb egy-egy nagyobb központ vagy sajátos helyzetéből adódóan néhány kisebb város volt képes szűkebb környezetével együtt, szigetszerűen kiemelkedve környezetéből, az országos átlagot meghaladó foglalkoztatási mutatókat produkálni. A vidéki térségek többségét (és nemcsak az aprófalvas településszerkezetűeket) ezzel szemben a rendszerváltást követő súlyos foglalkoztatási krízis óta lassú egy helyben járás és további leépülés jellemzi minden társadalmi mutató esetében, de kiváltképp a foglalkoztatásban. Jelen tanulmány e térségek településeinek helyi foglalkoztatását és az ebben az elmúlt években meghatározó jelentőségűvé váló közfoglalkoztatás jellemzőit tekinti át egy helyben élő szakértővel folytatott interjúkra támaszkodó vidékkutatás esettanulmányai alapján.

Intézetünk a Vidékkutatás 2012–2013 kutatási program² keretében négy minta-területen (Lengyeltóti, Mezőkovácsházi, Sárospataki és Sarkadi kistérség) vizsgálta a vidéki térségekben megfigyelhető marginalizálódás jelenségét és legfontosabb jellemzőit. Elemzéseink az elérhető statisztikai adatok és a helyi dokumentumok mellett a térségekben élő szakértővel folytatott interjúk alapján járta körbe a problémakört. Jelen rövid tanulmány e vizsgálat helyi foglalkoztatással és közfoglalkoztatással kapcsolatos legfontosabb eredményeit igyekszik összefoglalni.

Minden megkérdezett szakember egyöntetű véleménye szerint a marginalizálódás folyamatában és részösszetevőiben is kulcsszerepet tölt be a foglalkoztatás, ami azonban nemcsak a marginalizálódó vagy periférikus térségeket jellemzi hazánkban, hanem szinte teljes országrészek – lassan évtizedek óta – kimondottan súlyos foglalkoztatási feszültségektől szenvednek.

¹ Velkey Gábor, tudományos munkatárs, MTA KRTK RKI ATO Békéscsabai Csoport

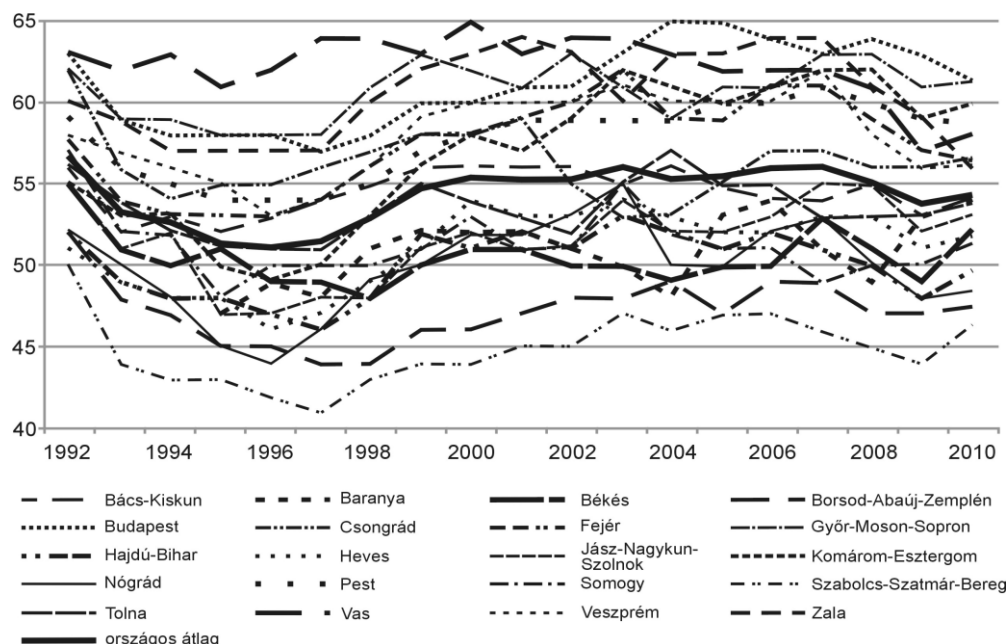
² A „vidékiségből” adódó marginalizálódás társadalmi, gazdasági, települési/térségi összetevői, konfliktusai, okai és a feloldás, kezelés lehetőségei című kutatási projektet a MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Békéscsaba csoportja dolgozta ki Nagy Erika, Nagy Gábor, Timár Judit és Velkey Gábor közreműködésével.

Bevezetés – az adatokban megjelenő foglalkoztatási helyzet címszavakban

Miközben Európa legfejlettebb térségeiben az aktivitási ráta³ 80% körül mozog, a hátrányosabb déli régiókban pedig megközelíti a 70%-ot (leszámítva Olaszország legdélebbi területeit), addig a hazánk legjobb mutatójával rendelkező (központi és Észak-Dunántúl) régiói is csak a 65%-ot érik el. Ezt az értéket rendre meghaladja a cseh, a szlovák, a lengyel és a bolgár régiók többsége, a balti államok mindegyike, sőt Románia legkedvezőbb régiói is. A hazánk déli és keleti felében jellemző 60% alatti arányt csak Dél-Olaszország és Romániának az Alföldhöz kapcsolódó régiója mutat.

A hosszabb idősor elemzésére alkalmas foglalkoztatási ráta⁴ (1. ábra) a rendszerváltást követő súlyos gazdasági visszaesés hatására a 90-es évek közepének mélypontja után az ezredfordulótól 50% fölött stabilizálódott, ami 15%-kal alacsonyabb az európai átlagnál. A válság előtt egy enyhe emelkedés volt jellemző, amit egy rövid visszaesés követett, a trendvonal azonban összességében alig tért el a stagnálástól.

1. ábra. A foglalkoztatási ráta Magyarország megyéiben
(a foglalkoztatottak aránya a 14–65 évesek között, 1992–2010) (%)

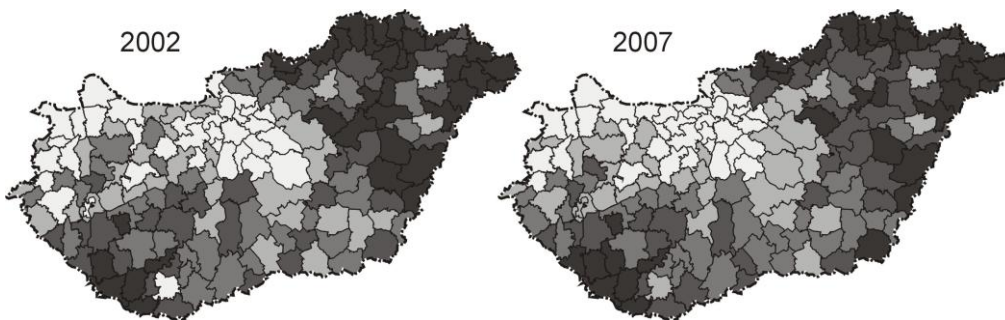
Forrás: TeIR – saját szerkesztés.

³ A 15–64 éves korosztályba tartozó gazdaságilag aktív népesség aránya.

⁴ A KSH hosszabb időtávban is összehasonlítható adatokat eredményező (kérdőíves megkeresésen alapuló) munkaerő-felmérése alapján képzett foglalkoztatási ráta a rész- és teljes munkaidőben foglalkoztatottak arányát mutatja a 14–65 éves korosztályban.

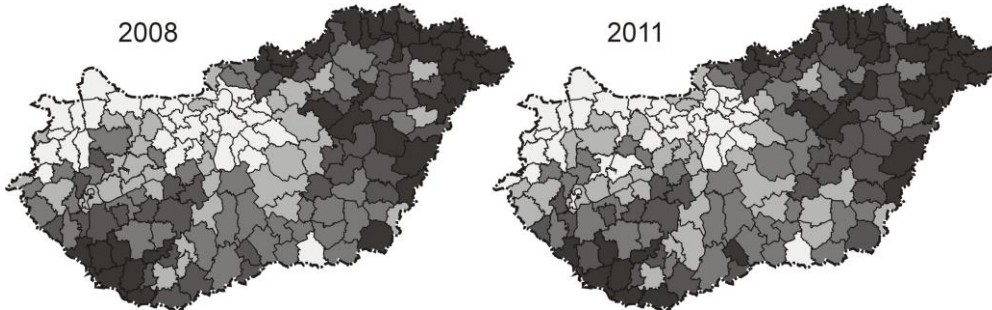
Az országos helyzet és a területi különbségek változatlanóságát bizonyítják a munkaügyi szervezet által gyűjtött adatok is.⁵ A regisztrált munkanélküliek 15–60 éves korú népességre vetített 2002–2007 közötti aránya (2. ábra) és a nyilvántartott álláskeresők 15–64 éves népességre vetített arányának 2008–2011 közötti változása (3. ábra) a közel tízéves időtáv ellenére lényegében változatlan térstruktúrát rajzol elénk. 2002–2007, illetve 2008–2011 között is alig néhány kistérség került át másik ötödbe. Jellemző, hogy a változások (fel- vagy lelépés az ötödök között) legfeljebb egy szintet érintettek, és 2008–2011 vonatkozásában többnyire negatív irányúak voltak. Mindösszesen kilenc kistérség javított ezen időszak alatt a besorolásán, ezek az ország nyugati térségeiben és/vagy fő közlekedési folyosókhöz kapcsolódóan helyezkednek el. Az egyes kistérségek relatív helyzetét szemléltető alsó és felső ötöd (kvintilis) közötti eltérés közel nyolcszoros, a legjobb ötöd adatai 2–5, a legrosszabbaké 15–23% közöttiek.

2. ábra. Regisztrált munkanélküliek a 15–60 éves népességre vetítve (2002–2007)

Forrás: TeIR – saját szerkesztés, kvintilisek.

3. ábra. Nyilvántartott álláskeresők a 15–64 éves népességre vetítve (2008–2011)

Forrás: TeIR – saját szerkesztés, kvintilisek.

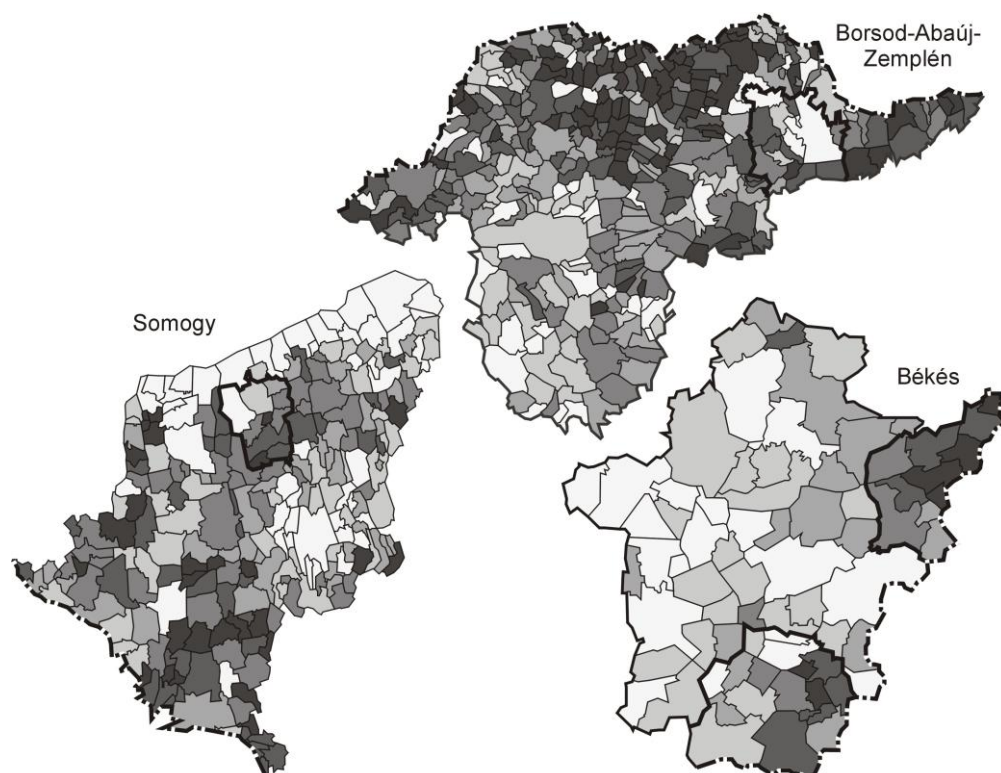
⁵ A KSH munkaerő-felmérésével szemben azonban kistérségi és települési elemzésre is alkalmas, munkaügyi szervezet által végzett adatgyűjtések a jogszabályokban rögzített kategóriák változásai miatt egy mutatóra alapozva nem teszik lehetővé hosszabb idősor elemzését.

Az országos és területi adatok összefoglalóan „bemerevedett” területi struktúra meglétére utalnak, valamint arra, hogy a vidéki térségeket – néhány perspektivikus központhoz szorosabban kapcsolódó szuburbanizálódó településegüttest leszámítva – immár közel két évtizede folyamatos és súlyos foglalkoztatási válságjelenségek terhelik.

A vizsgált kistérségek foglalkoztatási helyzete az adatok alapján

Az empirikus kutatásunk során elemzett négy térség mindkét időtávban a legrosszabb ötödben volt található. A településsoros adatokat bemutató 4. ábra legsötétebb színnel jelölt települései jellemzően aprófalvak, ám a leghátrányosabb helyzetű térségekben (köztük a vizsgált négy kistérség mindegyikében) nagyobb lélekszámú települések is e kategóriába sorolódnak.

4. ábra. A nyilvántartott álláskereső a 14–65 évesek között a vizsgált kistérségek megyéiben (2011)

Forrás: TeIR – saját szerkesztés, azonos elemszámú hatodik.

A településsoros munkanélküli adatokat tekintve éles különbség a kistérségek központjait adó kisvárosok és a térségek egyéb települési között figyelhető meg. A járási központokba telepített közigazgatási feladatok és az e településeken megjelenő középfokú oktatási és egészségügyi közszolgáltatások közvetlenül is, de áttételesen is további érzékelhető emelkedést jelentenek a foglalkoztatásban. E közpénzből finanszírozott álláshelyek önmagukban is emelik a vásárlóerőt, ami – kiegészülve a környező települések lakói számára legközelebb itt elérhető kereskedelmi, pénzügyi és egyéb szolgáltatási funkciókkal – a versenyszféra foglalkoztatási szintjét is megemeli. Az interjúk alapján azonban egyértelmű különbség tehető e tekintetben is a járási központok között. Sarkad és Mezőkovácsháza csak részben tölti be a kistérség központi települési szerepkörét. Ez Sarkad esetében Gyula közelségével függ össze; a középfokú közszolgáltatások jelentős részét (oktatás, járóbeteg-ellátás) a lakosság nem a kistérségközpontban veszi igénybe. Mezőkovácsháza esetében a közvetlen szomszédságában lévő nagyobb lélekszámú települések önmagukban is ellátják e központi szerepköröket (Mezőhegyes – kihelyezett okmányiroda, Battonya, Medgyesegyháza), a helyben hiányzó magasabb szintű szolgáltatásokat pedig már a megye központi településein (Békéscsaba, Gyula) keresik. A középfokú szolgáltatások tekintetében Lengyeltóti rendelkezik a legkisebb vonzáskörzettel, az lényegében a volt társközségeire terjed ki, a kihelyezett járási hivatali szolgáltatásokat (munkaügy, okmányiroda) is elsősorban e települések lakói használják, az egyéb szolgáltatások igénybevétele pedig megoszlik Fonyód, Balatonboglár és a megyeszékhely között. Sárospatak működik a leginkább kistérségközpontként. Ez annak ellenére is igaz, hogy a középfokú oktatásban, az egészségügyi ellátásban és a kereskedelemben Sátoraljaújhely a „patakiak” számára is nyújt központi szolgáltatásokat, ami a megyeszékhely és más szóba jöhető városok távolságával függ össze.

Foglalkoztatási jellemzők az esettanulmányok alapján

Empirikus kutatásaink során a helyi önkormányzat szakembereinek (polgármesterek, jegyzők, szociális ügyekkel foglalkozók) segítségével, akik képesek szinte teljes egészében átlátni a falut, igyekeztünk számba venni a helyben élők foglalkoztatási helyzetét és a központi települések munkaerővonzó, munkát biztosító szerepkörét. E településeken az aktív korúak közel fele álláskereső vagy közfoglalkoztatott volt, vagyis a helyben élők legfeljebb negyede-ötöde végez (a közfoglalkoztatást nem beleszámítva) aktív korúként keresőtevékenységet. Interjúalanyaink beszámolója szerint kimondottan sok az olyan család, ahol „reggel legelőször az iskolába induló gyerek(ek)nek kell felkelni”.

A helyben foglalkoztatottak legnagyobb csoportját immár évek óta a közmunkaprogramokba bevont személyek adják. Ezt az önkormányzati hivatal, az idős- és gyermekellátás intézményei, a közétkeztetés és a településüzemeltetés követi, azonban ez utóbbiak között is többen a közmunkaprogramon keresztül kerülnek alkalmazásra (Virág 2014). Egy vizsgálatba vont másfélezer lélekszámú faluban például csak a hivatalban öt, egy közel háromezer fős faluban pedig kilenc fő közmunkás-

ként dolgozik, az intézményes szolgáltatásokban és a településüzemeltetésben pedig a számuk tovább nő.

A kisebb falvakban néhány családi vállalkozás (3–5) ellátja a vendéglátás és kereskedelem feladatait. Az egészségügyi alapellátás, a posta pedig további egy-két fő számára biztosít megélhetést. A polgármester elmondása szerint egy aprófalunak nem is nevezhető zsáktelepülésről naponta mindösszesen hatan járnak el dolgozni. Kettő a településközi közlekedésben buszvezetők, két fő végez fizikai munkát (takarító, ápoló) a megyei közép fokú intézményekben, kettő a kistérség központjában a kereskedelemben dolgoznak, és két fő jár át a szomszéd faluba, ahol a térségi feladatokat vállaló idősellátás alkalmazottai. Rajtuk és a középiskolákba naponta bejáró diákokon kívül szinte senki sem hagyja el a falut.

A Békés Megyei Földhivatal adatai és az azok értelmezését segítő empirikus kutatásaink alapján elmondható (Velkey 2014), hogy immár a falvak határa csak kisebb részben szolgálja a településen élők megélhetését. A kiemelkedően magas arányt mutató mezőgazdasági, illetve az említésre alig érdemes erdészeti, halászati és állattenyésztési tevékenységeket legalább felerészre olyanok végzik, akik nem élnek a faluban és nem is kötődnek ahhoz. Említésre érdemes agrárgazdaságból származó jövedelemmel a helyi háztartások legfeljebb 12-15%-a rendelkezik, de ezek csupán harmadában tekinthető főhivatásnak a földdel való foglalkozás. A belső arányok azonban nagyban függenek a termőföld minőségétől és a földhasználat jellegétől. A főhivatásszerűen gazdálkodók arányában érdemi eltérés alig figyelhető meg, legfeljebb az ültetvényes (szőlő, gyümölcs, fű, dinnye, szántóföldi zöldség) gazdálkodást folytató térségekben jellemző néhány százalékkal nagyobb arány. E területeken a kiegészítő jövedelmet biztosító agrárgazdaság jelentősége azonban lényegesen magasabb.

A mezőgazdasági önellátás szerepének radikális csökkenését jól mutatja egy közel háromezer lakosú, kimondottan jó minőségű földdel rendelkező dél-békési település példája. A település lakói a rendszerváltást megelőzően éves szinten közel 12 000 sertést értékesítettek a nagyüzemi állattartás felett, jellemzően a tsz integrálásában. Ezenkívül 2500-3000 sertést vágta saját felhasználásra. Ma a lakóházak mellett ólakban legfeljebb évente 600 sertést nevelnek, ami a huszonöt évvel ezelőttinek alig 4%-a. Ugyanebben az időszakban 180-200 tehenet tartottak helyben, és értékesítették a szaporulatot, illetve a tejet. Ma jó, ha tíz tehenet fejnek a faluban (5%). Az idősebb generáció még műveli a konyhakertet, és tart legalább baromfit. A középgenerációk legfeljebb a konyhakerttel foglalkoznak, a 30-asok és a fiatalabbak már többnyire semmivel. Az állattartás visszaesésében fontos akadályozó tényező a minimálbérhez és a közfoglalkoztatásból szerezhető jövedelemhez képest kimondottan drága növényállat és a takarmány rendszeres beszerzése. A helyi agrárgazdaság átalakulása az értelmiséget, a felsőfokú végzettségűeket is megtizedelte. Hajdanán csak a tsz-ben harminc fölött volt a diplomás szakemberek száma, közülük alig 4-5 él még a faluban és a nagyobb gazdaságokban is legfeljebb 8-10 felsőfokú végzettséggel rendelkező gazda dolgozik.

A rendszerváltás előtti időszakhoz képest a legjelentősebb változást mégis a nagyobb városok feldolgozóüzemeibe bejárók arányában tapasztalhatjuk. A vonatok, autóbuszok tömve voltak akkoriban a bejárókkal, sőt egyes több műszakban dol-

goztaó üzemek saját buszparkkal szállították munkásaikat. Ma a tömegközlekedést használók túlnyomó többsége (60-70%) középiskolai diák. A vizsgált kistérségek közül a napi ingázásban Lengyeltóti esetében a balatoni idény jelent említésre érdemes eltérést, de a 1,5-2 hónapos alkalmi foglalkoztatási lehetőség sem ad elegendő kiegészítő jövedelmet, továbbá minden interjúalanyunk kiemelte a szervezett bejárás ebben az időszakban különösen fájó problémáit. Egyre jellemzőbb jelenség a távoli, jellemzően fővárosi és külföldi munkavégzés, ingázás, amit többek említése szerint a személyes kapcsolatok alapján „bandák” szervezésével segítenek. A külföldi munkavállalás jellemzően hasonlóan terjed, elsősorban a fiatalok körében. Továbbra is élő jelenség a családfenntartó több hónapos, rendszeres vagy idényszerű külföldi munkavégzése, amit a helyi viszonyok megismerése után a család többi tagjának kiköltözése is követhet.

Az alacsony iskolai végzettségűek számára a kiegészítő jövedelem megszerzésének egyetlen formája a szürkefoglalkoztatás. Az emberek pénzért, terményért, italért szinte minden ház körüli munkát elvállalnak. Az ilyen irányú megrendelés azonban jelentősen lecsökkent, a jobb módú, lakóhelyükhöz szorosan kötődő sárospataki szőlősgazdáknál hallottunk több olyan esetről, amikor udvarosként, kertészként, takarítóként helyi embereket alkalmaztak (természetesen nem bejelentett módon). „A jó napszámos kincset ér” – mondják a gazdák, ezért ott, ahol rendszeres az agrárgazdasági tevékenységhez kötődő élmunkaigény, és az szakértelmet, gyakorlatot igényel (metszés, kacsolás, betakarítás, palántázás, kiültetés, szedés stb.), bejáratott napszámosokkal dolgoznak, vagyis számon tartják a jó napszámosokat. A szántóföldi műveléshez kötődő kézimunkaigény tömegesebb, kevesebb szakértelmet és inkább monotonitást, kitartást igényel, így e területeken nagyobb szerepe van a valódi alkalmi foglalkoztatásnak. Az ilyen jellegű foglalkoztatás legalizálása továbbra sem jellemző, a gazdák tudják, hogy mikor és mennyi embert kell lejelenteni, hogy elkerüljék az ellenőrzést. (Váradi 2010).

A közszolgáltatások elérhetősége, színvonala

Az elmúlt évek hatalmas változásokat hoztak a közszolgáltatások szervezésében. A közigazgatás átszervezésének hatásait minden kérdezett pozitívnak, de nem lényeginek nevezte. A foglalkoztatás szempontjából a munkaügyi központok kettős irányítása (szakmai felügyelet a megyei kormányhivataloknál, közvetlen irányítás a járási hivataloknál) merült fel konkrét kérdésként, ám a megkérdezett szakemberek egyöntetű véleménye szerint ez semmiféle problémát nem jelent, sőt az új járások hivatalainak kialakításakor a munkaügyi kirendeltségek szervezeti kultúrája, szervezettsége pozitív, követendő példaként működött. A foglalkoztatás szempontjait hangsúlyozva minden megkérdezett a humán szolgáltatások közül elsőként az oktatást és annak intézményrendszerét említette a legfontosabb területként.

Az alapfokú és középfokú oktatás államosítása minden megkérdezett véleménye szerint immár egyértelműen az állam felelősségi körébe utalja a mindenki számára elérhető, képességei kiteljesítését lehetővé tevő oktatás-nevelés-képzés intézményes szolgáltatásainak biztosítását. Abban is teljes körű az egyetértés, hogy a korábbi idő-

szakban a folyamatosan és egyre gyorsuló mértékben csökkenő állami normatívák, illetve az ezt kiegészíteni hivatott önkormányzati források differenciáltan jellemző hiánya miatt alakultak ki a hatalmas színvonalbeli különbségek, legfőképpen az általános iskolák között. Mindez a jobb helyzetű, mobilabb családokat a városi szolgáltatások igénybevétele felé tolta, ami a finanszírozás rendszere miatt gyorsította a szegregációt, és kritikus helyzetbe hozta a kistelepülések alacsony létszámú oktatási intézményeit (Velkey 2013). A helyben élők a marginalizálódás folyamatában az általános iskolai oktatás színvonalának csökkenését, a felső tagozat, illetve az iskola esetleges elvesztését tartották a közszolgáltatások teljes körét tekintve a legkritikusabbnak. A csak alkalmanként rendelő háziorvos, a helyi gyógyszerkiváltás hiánya, a távoli ügyelet, a nehezen elérhető járóbeteg-ellátás alig jelent meg problémaként.

Az oktatási szakemberek közül volt olyan, aki a családsegítés, gyermekvédelem, gyógypedagógiai ellátások, fejlesztőpedagógia helyi elérhetőségének kérdésekor a többcélú kistérségi társulások esetében megfigyelhető azon gyakorlatot említette az állami szolgáltatásszervezés veszélyeként, mely a városi intézmény (jelen esetben járás) hatáskörébe utalva ezt a feladatot formálisan kipipálja azt, és közben a rászorulókat a városi intézményeknél érdemben szűkebb körben jutnak hozzá a tényleges segítséghez.

A közép- és középfokú oktatás esetén az elmúlt évek gyorsuló centralizációs folyamatait említették veszélyként, különösen a szakiskolai képzésre hivatkozva. A leghátrányosabb helyzetű családok gyermekei ugyanis lényegesen nagyobb arányban morzsolódnak le a szakképzés megszerzése előtt, ha a képzést csak távolabbi, és különösen akkor, ha napi ingázással el sem érhető helyen kénytelenek igénybe venni. A kis- és középvárosi oktatási intézmények immár hosszabb idő óta egyértelműen érzékelhető térvészése a humánszemponok fokozott figyelembevételét szinte lehetetlenné teszi. Ezekre az intézményekre, nemcsak az iskolarendszerű képzés bázisaként vagy a felnőttoktatás, munkaerő-piaci képzések helyszínékként van szükség, hanem a tudásra érzékeny, tanulásban érdekelt szakemberek megtartása, illetve a modern gazdaságban való alkalmazhatóság feltételeként immár szinte minden ágazatban joggal elvárt konvertálható, magas színvonalú általános ismeretek (kommunikációs képességek, vállalkozói, pénzügyi ismeretek, szövegértés, nyelvtudás, IT) elsajátítása miatt is.

Az állami közszolgáltatásokhoz kapcsolódva többen határozottan hangot adtak annak a véleményüknek is, hogy az állam széteséseként értelmezhető az „állami utak” tarthatatlan állapota, járhatatlansága, illetve a településközi tömegközlekedés piaci logika szerinti szervezése, vagyis radikális visszaesése.

A helyi közösségek szétesése

A közép- és kisvárosok munkaerővonzó szerepkörének radikális visszaesése, a helyközi közlekedés leépülése, az úthálózat, infrastruktúra folyamatos és egyre gyorsuló amortizációja, lerobbanása a mindennapokban tovább korlátozza különösen a nehezebb helyzetű társadalmi csoportok térhasználatát, ami a helyi társadalom többségének elvesző, eltűnő létalapja miatt felerősíti a korábban is jellemző szelek-

tív migrációt. Lényegében visszaszorulnak a falvakba az azt elhagyni képtelen, rendszeres jövedelem nélküli tömegek, azok pedig, aki elkerülnek tanulni, máshol sikeressé válnak, nem térnek vissza, sőt szüleik, sokszor nagyszüleik is követik őket. A sikeres agrár vállalkozók szintén a központokba költöznek, vagy fogyasztásukban, szabadidejük eltöltésében a helyi jövedelem nélküli tömegektől élesen elkülönülve egy sajátos modernizációs zárányt alkotnak saját falvaikban.

A helyi közösség (önkormányzat) forrásainak és hatásköreinek kiürülése (a közösségi szolgáltatások leépülése, súlyos különbségek a szolgáltatások színvonalában, a közösségi terek szűkülése, piacosodása, a személyzet eltűnése) immár évtizedek óta korlátozza a közösségi összefogás és aktivitás lehetőségét. A színvonalas szolgáltatások elérésének esélye az utóbbi évek változásainak hatására sem javult, ami a jobb helyzetű, jó érdekérvényesítő képességű csoportokat szintén a nagyobb központok felé fordítja. A kedvezőtlen folyamatok erősödését elemezve néhányan a „háborús közéletre” (a széles körű összefogás, együttműködés lehetetlenné válására, a párt- és hatalmi szempontok érzékelhető térnyerésére) hivatkoztak, ami leszívárogva a falvakba a széles körű összefogás, együttműködés esélyét szűkíti, és a polarizáció, a társadalmi szembenállás, türelmetlenség erősödésében jelenik meg (Váradí, 2010).

„A mi falunk, ha a közösség aktivitását és a helyi összefogást egy tízes skálán kellene osztályozni, legfeljebb az egyes értéket éri el” – mondta egy dél-békési polgármester, miközben a nyolcvanas évek közepének időszakát értékelve 7-8 pontot adott volna. „Én már nem attól félek, hogy éhséglázadás lesz, hanem attól, hogy egymást fogjuk legyilkolni, hogy élhessünk” – értékelte a társadalom szétesését egy zempléni aprófaluban egy többgyermekes cigányasszony. „Elcigányosodott a falu, na nem úgy, hogy megnőtt a cigányok aránya, hanem úgy, hogy a magyarok is úgy élnek már...” – fogalmazott az előítéletes megközelítést átvéve, és egyúttal differenciálva egy értelmiségi Sarkad környékéről.

A létbizonytalanság növekedésével párhuzamosan szűnt meg e térségekben is a közbiztonság. A romlás azonban nem folyamatos volt, hanem lépcsőzetesen alakult. A külterületi tüzelőlopások, az elhagyott épületek feltörése, elhordása már tíz-tizenöt évvel ezelőtt is előfordult. A szomszéd kertjének megdézsmálása csak évekkel ezután jelent meg szélesebb körben, és csak további évek múlva öltött szervezettnek tetsző méreteket, vált szinte „nem is szégyeltté” – ahogy az egyik interjúalanyunk jellemezte. Bár a közbiztonság továbbra sem jó, mára megtanultak ezzel együtt élni a helyben lakók. A legjellemzőbb válasz az eltulajdonítható javak tudatos csökkentésében foglalható össze, illetve a nagyobb értékű vagyontárgyak (gazdaságok) esetében a szervezett fizikai védelem létrehozásában. Van olyan település, ahol közmunkában gyártanak drótkerítést, és magas szögesdróttal ellátott kerítésekkel védik az új építkezéseket, középületeket, szolgáltatólétesítményeket, illetve az építkezés során az építőanyagot, épületfát, beépítésre váró gépészeti elemeket. A rendőrségre nem számítanak, mert megtanulták, hogy nem számíthatnak, és a polgárőr szolgálat is immár csak a megelőzést szolgálja. Fontos változás, hogy a közbiztonság elvesztésével kapcsolatos etnikai feszültségek érzékelhetően csökkentek, az emberek pontosan tudják, hogy ki lop, ki ezek közül a cigány, ki a nem cigány. „A semmittevés életformája immár nem etnikai karakterű, hanem az élethelyzethez, a perspektí-

vátlansághoz kötődik, és a fiatal és középgenerációk egyre jellemzőbb sajátja” – mondta az egyik kistélepülés polgármestere.

A közösségi aktivitás csökkenése minden területen tetten érhető, talán a nyugdíjasok, a fogyatékosokkal élők, illetve az életforma részévé váló egyes szabadidős (vadászat, horgászat) és sporttevékenységek (foci, kézilabda) esetében maradt jellemző. E rendszeres tevékenységek csak kevesek számára jelentenek a mindennapokban átélt közösségi élményt, az a többség számára a széles körben elterjedt hazai gyakorlat szerint a „nagy össznépi mulatozásra alkalmas fesztiválokhoz” (búcsú, falunap, gasztronómiai rendezvény stb.) kötődik. Több kisebb településen is tapasztaltuk, hogy fontos társadalmi integrációs szerepet tölthetnek be, különösen a cigányság összetartásában, de a cigányok és magyarok együttműködésében is a kisegyházak. A pozitív hatás a szervezett közösség, a rendszeres találkozások és a mások (többség) által is elfogadott, támogatott értékrend együttes következménye. Ugyanakkor ellentétes példával is találkoztunk az empirikus kutatás során, volt olyan település, ahol a helyi cigány kisebbségi vezető épp abból a néhány családból került ki, amelyek „élősködnek másokon” – mondja a polgármester – félelmet generálva a településen és függőségben tartva több cigány családot is (ami nem melleleg az újráválasztásukat is biztosítja).

Közfoglalkoztatási programok, új függőségek

A helyben élő alacsony iskolai végzettségűek számára napjainkban szinte az egyetlen legális foglalkoztatási esély a közfoglalkoztatás. Nem véletlen, hogy az önkormányzatok, polgármesterek legtöbb idejét a közfoglalkoztatás szervezése, az ezzel kapcsolatos ötletelés, a jó gyakorlatok ellesése, pályázatok készítése köti le.

Bár a helyi vezetők hozzáállása eltérő, a „divatos ötletek”, jó gyakorlatok, „sugallt pályázati irányok” miatt mégis hasonulás figyelhető meg, nemcsak az egyes térségek települései, hanem a távolabbi kistérségek programirányai között is. A programokat emellett áthatja egy, talán a politika hatásának betudható, mennyiségi szemlélet. Több településvezető is hivatkozott azokra a helyi kormánypárti politikai szereplőkre felől érkező unszólásokra, melyek a „minél több ember, minél gyorsabb bevonásának” számszerű eredményekben megmutatható érdekét a jó szervezés, alapos előkészítés és a hatékonyság elé sorolta.

A fenntarthatóság kérdése a programoknak ebben a szakaszában csak legfeljebb annyiban jelenik meg, hogy a központi források felhasználásával olyan eszközparkot, infrastruktúrát igyekeznek az előrelátó polgármesterek létrehozni, felhalmozni, ami a támogatások csökkenése esetén is továbbvihetővé teszi a tevékenységet. Részben a piacképesség, részben a fenntarthatóság irányába tett lépésként értelmezhető a tevékenységek produktumának piacra juttatását elősegítő aktivitás, a tartós és a biztos piac megszerzésére irányuló kezdeményezések (Koltai, Kulinyi 2013). Erre jó példa egy a tartósan munka nélkül lévő nők közfoglalkoztatására irányuló varrodában készített ágynemű nagy állami szereplők felé (büntetés-végrehajtás, egészségügy, bentlakásos szociális intézmények) történő értékesítésének egyelőre sikertelen kísérlete.

A megkérdezettek a programok legfontosabb jelentőségét a rendszeres munkára szoktatásban határozzák meg. Interjúink során rendre előkerült a „segély helyett (köz)munkát” szlogen. A nyolcórás közfoglalkoztatás és a minimálbér nettója közötti bérkülönbséggel kapcsolatban a szervezők oldalán is megjelentek egymásnak ellentmondó vélemények. Az alacsonyabb bér melletti érvek többnyire arra hivatkoznak, hogy e tevékenységek termelékenysége is alacsonyabb, továbbá ha itt is minimálbért kapnának a dolgozók, nem érné meg a versenyszférában például bejáróként elhelyezkedni. A kritikusok rendre a megélhetési költségekre hivatkoznak, vagyis arra, hogy a közmunka mellett így „a szürkében is keresni kell”, és azokban az időszakokban, amikor a helyi adottságok alapján lehetőség adódna napszamosként dolgozni, a közmunkások hátrányos helyzetbe kerülnek.

A napszamos munkához való viszonyt tekintve szintén komoly különbségeket tapasztaltunk a polgármesterek, közmunkaszervezők hozzáállásában (Koltai, Kulinyi 2013). Többen voltak olyanok, akik elnézték a kampánymunkák időszakában a táppénzt, a munkaidő apróbb megkurtítását. Mások ezzel szemben külön ellenőrzéseket iktattak a programba, ragaszkodtak a szabadság kiírásához, semmiben nem voltak elnézőek. Egy, a téli időszakban keresett, megfelelő szakképesítéssel nem rendelkező, ugyanakkor megbízható („nem ivós”) böllér elmondása szerint sok tízezer forintot vesztett azzal, hogy a nagy havazások időszakában rendre beosztották „készenlétisnek”. A dinnyés vidékeken a családdal átköltöző román napszamosok iránti kereslet növekedését is részben a közmunka számlájára írják. Másik okként a jó napszamosok külföldi munkavállalását említik.

Egy kisebb település polgármestere „a szürkegazdaság elleni küzdelem” lehetséges eszközeként felvetette, hogy az önkormányzat egy-egy település esetében a munkanélküliek teljes körét magához kötve (kvázi alkalmazva) felléphetne mint egy „munkaerő-kölcsönző” vállalkozás. A napszamosot kereső gazda így bejelentkezve az önkormányzattal kötne szerződést, és felé fizetné ki az egyszerűsített foglalkoztatás díját, amit az önkormányzat adna fizetésként a munkavállalónak. Ez jó esetben segíthetné a kiszolgáltatott munkavállalót, ugyanakkor az önkormányzatot (illetve jellemzően a polgármestert) a helyi munkaszervezésben élet és halál urává tenné, egyirányúvá téve a kiszolgáltatott emberek függőségét, illetve függő helyzetbe hozva napszamosmunkát igénylő gazdákat is.

A közmunka mindezek ellenére „népszerű” a munkanélküliek, különösen az egyéb jövedelemszerzés szempontjából lényegesen hátrányosabb helyzetű nők körében. A közmunkába bevonható személyek 50–70%-a részt is vesz a munkában. Bérézésük – egy-két munkavezetőt leszámítva – függetlenül iskolai végzettségüktől, korábbi átképzés(ek) során megszerzett OKJ-s szakképzettségüktől a végzettséggel nem rendelkezőknek járó nettó közel ötvétezer forint.

Továbbra is azok a programirányok a legjellemzőbbek, amelyek a helyi önkormányzat kötelező feladataihoz kapcsolódva, lényegében a költségvetésből hiányzó forrásokat pótolják központi forrásból finanszírozott munkaerővel és eszközökkel, nem alanyi jogosultság alapján, hanem pályázati formában. Ilyen tevékenységeknek tekinthetők a közétkeztetéshez szükséges alapanyagok (zöldség, gyümölcs, hús, takarmány, tej, tojás) előállítására önkormányzati tulajdonú földterületen vagy bérbe vett (pl. elhagyott porták, üresen álló házak) belterületi kertekben, továbbá a közte-

rület rendben tartásával (parkosítás, parkgondozás), a vízelvezető árokrendszer karbantartásával, belterületi utak kátyúzásával, közintézmények karbantartásával, takarításával, illegális hulladéklerakók felszámolásával, folyók, csatornák, árkok partjainak tisztán tartásával kapcsolatos tevékenységek.

Ezek mindegyike vállalkozói szerződéssel is megoldható lenne. Nem egy helyi szakember a programok legkritikusabb elemeként a hatékonyság és a termelékenység hiányát emelte ki. „Azt a sárgarépát, krumplit stb., amit helyi termelőktől megvehetnénk a piacon, négy-öttszörös áron állítjuk elő magunknak.” Mintha a „kapun belüli munkanélküliség” éledne újra és az a mentalitás, mely alacsony bérért csak a lapát támasztását várja el a „hivatalosban”, hogy legyen erő és idő a kiegészítő jövedelemre, ami manapság a szürkenapszám.

IRODALOM

- Koltai L.–Kulinyi M. 2013. A közfoglalkoztatást szervezők értékei. *Esély* 14. 5. 38–67.
- Váradi M. 2010. A közfoglalkoztatás újtjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben. *Esély* 21. 1. 79–100.
- Velkey G. 2013. *Dinamikus egyensúlytalanság* (A hazai közoktatási rendszer szétesése, felforgatása és a konszolidáció esélye) MTA KRTK RKI. Pécs–Budapest–Békéscsaba.
- Velkey G. 2014. Őstermelői adórendszer aprítja a birtokokat. *Falu*, ősz (megjelenés alatt).
- Virág T. 2014. Közfoglalkoztatás és idősgondozás – szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában. *Esély* 25. 1. 45–63.

Gyöngyös térsége a Marsden-i vidéktipológia szerint

KULCSSZAVAK: mezőgazdaság, agrártámogatás, Magyarország

ABSZTRAKT: Az OTKA támogatása² révén tíz hazai térségben folyik kvalitatív és részben kvantitatív kutatás a hazai agrárszereplők, a vidéki fejlődési pályák jobb megismerése érdekében. Jelen írás a Gyöngyös térségében folyó kutatás első eredményeiről kíván számot adni, elhelyezve azt a Marsden-i vidéktipológia rendszerében, rámutatva annak sajátosságaira.

Bevezetés

A vidékkel, a rurális térségek társadalmi-gazdasági helyzetének változásával foglalkozó óriási kiterjedésű hazai és nemzetközi szakirodalom a téma rengeteg aspektusát vizsgálja, mégis érdemes a témát egy hazai térségen keresztül a vizsgálódás középpontjába helyezni, hogy a Gyöngyösi járásban megfigyelhető agrárgazdasági folyamatokat a nemzetközi tendenciák fényében vizsgálhassuk, összekapcsolhassuk a vidék megújulásának kérdésével.

A rurális térségekkel kapcsolatos nemzetközi szakirodalom egyik meghatározó vonulatát jelentik a vidék válságának okait, tényezőit, ezek hatásmechanizmusát feltáró publikációk. A terület egyik nagy hatású, széles körben ismert, elismert összefoglaló és irányt mutató dokumentuma az OECD 2006-ban megjelent „The New Rural Paradigm” című kiadványa, amely a fejlett világ országainak ez irányú tapasztalatait összegezte. A jelentés szerint a fejlett országokban egy önmagát erősítő, pusztító folyamat bontakozott ki a vidéki terekben. Ennek alapját az alacsony lélekszám jelenti, aminek következtében nem alakulhat ki az a kritikus tömeg, amely szükséges lenne a kor igényeinek megfelelő infrastruktúra, valamint a (köz- és magán-) szolgáltatások elvárható kínálatának biztosításához. Ez negatívan hat az adott térségek gazdaságára, a munkahelyek megőrzésére és újak teremtésére. Mindez összességében a munkahelyek számát mérsékli, ami a társadalmi-demográfiai folyamatokra is negatívan hat (elvándorlás, elöregedés) – tovább csökkentve a térség népességét és rontva ezzel a felemelkedés esélyeit (OECD, 2006: 24–37). Hozzá kell tenni, hogy ezen túlmenően a szabályozási környezet alakulása és a támogatási politika változásai is rendkívül komoly hatást gyakorolnak a vidéki térségekben tapasztalható folyamatokra, amelyekről részletes áttekintést nyújtanak pl. Stoate és szerzőtársai (Stoate et al. 2009).

¹ Koós Bálint, tudományos munkatárs, MTA KRTK RKI Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztály

² A tanulmány megszületését az OTKA „Földből élők: agrárszereplők, vidéki fejlődési pályák és vidékpolitikák Magyarországon” című, 100675 számú projektje támogatta.

Ez a fentebb bemutatott, önmagát erősítő, negatív hatásmechanizmus azonban csupán a közös alapot jelenti, amelyet minden lokalitás esetében más-más hatások is alakítanak, igazodva a helyi sajátosságokhoz és adottságokhoz. Tizenkét nyugat-európai ország huszonnégy rurális területet érintő vizsgálata alapján Terry Marsden (Marsden 1995: 287–290) öt markáns típust határolt le a mezőgazdaság jelentősége, jellemzői és a megfigyelhető tendenciák (1987–1991) alapján. Az alábbiakban áttekintjük ezt az öt típust, hogy aztán elhelyezhessük ebben az elméleti keretben a gyöngyösi térséget, rámutatva annak sajátosságaira.

A marsdeni tipológia egyik szélsőséges csoportját a *mezőgazdaság dominálta típus* (Group A) jelenti, ahol a térség gazdaságában továbbra is meghatározó szerepet tölt be a mezőgazdaság, a lakosok jövedelme meghatározó mértékben ehhez a szektorhoz kötődik. Az idesorolt területek jellemzően nehezen megközelíthetőek, távol fekszenek a fő felvevő piacoktól és a fő közlekedési útvonalaktól, a térségi vállalkozások jellemzően erőtlenekek, kisméretűek és tőkehiánytól szenvednek. Periferikus elhelyezkedésük miatt a mezőgazdasági foglalkoztatásnak nincs igazán alternatívája – hacsak nem a migráció –, így kényszerűen nagy az agrárszféra jelentősége, a gazdaságok pedig stabilitást mutatnak. A klasszikus vidéki válságzónák, Dél-Olaszország (Calabria), Észak-Spanyolország (Asztúria) sorolhatóak e típusba.

Teljesen más képet fest a *második csoport* (B1), ahol a *mezőgazdasági* termelés jelentős, ám ez *nagyméretű, specializált gazdaságokhoz kötődik*, amelyek korlátozott munkaerőigényük folytán a munkaerőpiacot nem képesek dinamizálni. Ezek a piacorientált gazdaságok jelentős fejlesztéseket hajtanak végre, amelyek eredményeként a piaci helyzetük stabil, termelésük bővül. Az érintett területeken jelentősebb foglalkoztatási potenciált csupán a térségi központok szolgáltatási szférája jelent (Languedoc, Katalónia).

A *B2 csoport* az A típussal rokonítható a tekintetben, hogy a *mezőgazdasági birtokok kisméretűek*, térségi gazdasági jelentőségük periferikus, ám a *munkaerőpiac diverzifikált*, az agrárszektor foglalkoztatási jelentősége (10-30%) messze elmarad a jellemzően térségen kívüli centrumokban összpontosuló szolgáltatási és ipari szféra foglalkoztatási jelentőségétől (Burgenland, Lazio). E körben a gazdaságok stabilnak számítanak, nem jellemző a kivonulás.

A *C1 típus* a B1-hez hasonlít, hiszen itt is *piacorientált, specializált és viszonylag nagyméretű birtokok* a meghatározóak. E térségek sajátossága, hogy a mezőgazdaság foglalkoztatási jelentősége csekély, nagy számú munkahely érhető el az iparban és szolgáltatásban is (Buckinghamshire, Le Chablais). E körben a mezőgazdasági vállalkozások instabilitása a jellemző, nagy számban hagynak fel a gazdálkodással, a piacon maradók azonban átveszik a kiesők helyét. Összességében a termelés nő, miközben koncentrációzás zajlik.

A *C2 típus* esetében elsősorban *kisméretű gazdaságok* jellemzőek, ám kedvező elhelyezkedésüknek köszönhetően *elérhető a nagyvárosi munkahelyek széles spektruma*, ami ösztönzi a munkaerő mezőgazdaságból történő kivonását. Ide sorolhatók a tradicionális iparvidékek, illetve a fejlett turizmussal jellemezhető hegyvidéki területek (Savoie, Friuli). E körben tapasztalható a legnagyobb mértékben az agrár-vállalkozások instabilitása, felszámolása, illetve a fejlesztések elmaradása.

A marsdeni öt jellemző vidéktípus vázlatos áttekintése alapján is megállapítható, hogy az egyes térségek fejlődési pályáját, tendenciáit olyan kemény tényezők határozzák meg, mint a településszerkezet, a térségen kívüli centrumtelepülések elérhetősége (közlekedési lehetőségek), valamint az ipari és szolgáltatói szektorban lévő munkahelyek elérhetősége.

Az alábbiakban áttekintjük, hogy Gyöngyös térségére milyen adottságok és folyamatok jellemzőek, részben az országos nagy adatbázisok, részben pedig a gazdálkodókkal készített interjúk tükrében, hogy ezekre alapozva elhelyezhessük a Gyöngyösi járást a marsdeni tipológiában, és meghatározhassuk a térség sajátosságait.

Gyöngyös térsége az adatok tükrében

Gyöngyös térsége³ a kemény tényezők tekintetben különösen kedvező helyzetben van, hiszen a térség központja egy jelentős, hazai viszonylatban középvárosnak tekinthető, harmincezer fős település, és kiváló közlekedési lehetőségek (M3 autópálya, illetve 80 sz. vasúti vonal) biztosítottak a főváros és több jelentős foglalkoztatási potenciállal bíró középváros – így például Eger és Hatvan – irányába is.

A Gyöngyösi járás településein a gazdasági folyamatok első pillantásra aggasztó képet mutatnak (1. táblázat). Az általános mezőgazdasági összeírás adatai alapján egyetlen évtized alatt a járás egyéni gazdaságainak száma 5400-zal csökkent, ami 53%-os zuhanást jelent, messze meghaladva az országos szinten regisztrált 41%-os csökkenést. Hozzá kell tenni, hogy az ÁMÖ rendkívül alacsony küszöbértéket alkalmaz a gazdaságok (agrártevékenységet folytató gazdasági entitások) definiálásakor: ehhez elegendő 1500 négyzetméter termőterület vagy egyetlen nagytestű állat (pl. sertés) a KSH-nál. A nem egyéni gazdaságok (például a társas vállalkozások) körében ezzel szemben az országos szintet (103%) is meghaladó növekedés (121%) regisztrálható; ez egyfajta átrendeződésre utal, ami az egyéni gazdaságokat diszpreferálja.

1. táblázat. A gazdaságok számának alakulása 2000 és 2010 között

	Magyarország			Gyöngyösi járás		
	2000 (db)	2010 (db)	Változás (%)	2000 (db)	2010 (db)	Változás (%)
Egyéni gazdaságok száma	958 081	567 446	59	10 305	4 879	47
Nem egyéni gazdaságok száma	8 384	8 606	103	72	87	121

Forrás: a KSH AMŐ 2000 és 2010 adatai alapján saját számítás.

³ Gyöngyös térsége alatt a Gyöngyösi járást értjük, amely települési körét tekintve egybeesik a korábbi Gyöngyösi kistérséggel.

2. táblázat. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának alakulása (2001–2011)

	Mezőgazdaságban foglalkoztatott, (fő), Népszámlálás, 2001	Nyugdíjjárulékot fizetők – FEOR 6. száma (fő), 2003	Nyugdíjjárulékot fizetők – FEOR 6. száma (fő), 2011	Változás, 2003–2011 (%)
Magyarország	203 102	57 943	41 813	72,2
Gyöngyösi járás	1 355	268	257	95,9

Forrás: KSH Népszámlálás 2001, illetve Országos Nyugdíj-biztosítási Főigazgatóság adatszolgáltatása 2003-ra és 2011-re.

A gazdaságok számának csökkenése alapján a mezőgazdaság foglalkoztatási kapacitásának drasztikus mérséklődését várnánk, ám a helyzet szerencsére messze nem mutat ilyen negatív képet (2. táblázat). A mezőgazdaságban dolgozó bejelentett, nyugdíjjárulékot fizető dolgozók száma a vizsgált 2003–2011 közötti időszakban csupán tizenegy fővel csökkent (4,1%) az országosan regisztrált 27,8%-os csökkenéssel szemben. Az ágazat tényleges foglalkoztatási szerepére a kiterjedt feketefoglalkoztatás miatt inkább csak következtetni lehet, ám az megállapítható, hogy az ezredfordulót követően az ágazat foglalkoztatási kapacitása stabilizálódni látszik, megállt a mezőgazdaság tömeges munkaerő-kibocsátása, ami a kilencvenes évek meghatározó folyamata volt a térségünkben is.

Ezen adatok szerint a térségben stabilizálódott a mezőgazdaság helyzete, és az ÁMÖ-ben regisztrált zuhanás háttérben alapvetően a csekély földterületet művelő, hivatalosan gazdaságként besorolt egységek számának csökkenése áll, nem pedig a piacra termelő, megélhetést biztosító mezőgazdasági üzemek eltűnése. A mezőgazdasági földhasználat effajta átalakulását támasztja alá az egyszerűsített területalapú támogatási rendszer (SASP) adatainak elemzése is (3. táblázat). Az MVH által közölt támogatási adatokból (Ft) és az éves területalapú támogatási összegből (Ft/ha) meghatározható az igénylés alapját jelentő földterület (ha), ebből pedig már meghatározható a földhasználati struktúra. Az egyszerűsített területalapú támogatást a földterületet ténylegesen művelő gazdálkodó – a tulajdonos vagy a bérlő – igényelheti, de az ÁMÖ-nél szigorúbb méretfeltételeknek kell megfelelnie: a mezőgazdasági területnek legalább egy hektárt el kell érnie. Kivételt képez a szőlő- és gyümölcsművelési ágba tartozó terület, ahol 0,3 hektár a támogatási határ.

A támogatási adatokból így módon kirajzolódó földhasználati struktúra a Gyöngyösi járás településein rendkívül erőteljes koncentrációt mutat a vizsgálható szűk időintervallum (2008–2011) esetében is. A területalapú támogatásban részesülő földhasználók száma ebben a hároméves időszakban 22%-kal mérséklődött; legnagyobb mértékben (45%) az egy hektár alatti igénylők száma (559 fő) csökkent, miközben az 50 hektár fölötti igénylők tizedével nőtt. Ez a koncentráció nem tekinthető specifikusnak, hiszen az országos folyamatok nagyfokú hasonlóságot mutatnak: megfigyelhető a kis, 10 hektár alatti földterületek utáni igénylések számának csökkenése, s ezzel párhuzamosan a nagyobb (20 hektárnál nagyobb terület után) igénylők számának növekedése.

3. táblázat. Változó földhasználati struktúra Magyarországon és a Gyöngyösi járás területén

Méretkategória	Magyarország			Gyöngyösi járás		
	2008	2011	Változás, %	2008	2011	Változás, %
1 hektár alatt	12 649	9 622	76,1	1 249	690	55,2
1–5 hektár	78 374	74 562	95,1	1 133	1 045	92,2
5–10 hektár	34 347	31 880	92,8	251	239	95,2
10–20 hektár	25 499	24 197	94,9	154	154	100,0
20–50 hektár	18 208	18 271	100,3	115	107	93,0
50–100 hektár	7 190	7 267	101,1	41	49	119,5
100–300 hektár	6 274	6 295	100,3	46	46	100,0
300 ha felett	1 919	1 903	99,2	12	13	108,3
<i>Mindösszesen</i>	<i>184 460</i>	<i>173 997</i>	<i>94,3</i>	<i>3 001</i>	<i>2 343</i>	<i>78,0</i>

Forrás: Saját számítás az MVH-adatszolgáltatás alapján a 2008 és 2011-es gazdálkodási évre; az ún. bizottsági formátumú adatokból az adott gazdálkodási (nem naptári!) évre megítélt támogatási összeg alapján határozva meg az igénylés alapját jelentő földterületet.

A koncentrálódás folyamatát erősítette annak a közösségi – Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap által biztosított – pályázati támogatásnak az elérhetővé válása, ami a szőlőültetvények kivágását finanszírozta. Ez drámaian érintette a Gyöngyösi járás településeit, ahol a szőlőültetvényeket jellemzően háztáji formában művelték, ennek megfelelően 0,3 hektárnyi területűek voltak. Az ültetvény felszámolása után területalapú támogatást nem lehet rájuk igényelni, hiszen nem érik el a minimális egyhektárnyi méretet. Így a területalapú támogatást igénylők száma szükségszerűen csökkent a térségben. Hozzá kell tenni, hogy a szőlőültetvények kivágása élenkítően hatott a helyi földpiacra, hiszen az ültetvény felszámolását követően a művelési kötelezettség továbbra is fennállt, miközben a csekély mértékű, ám kiszámítható bevételt jelentő földalapú támogatás már nem volt lehívható, így a földtulajdonosok sok esetben értékesítették egykori háztáji földjüket.

A szőlőültetvények felszámolására kiírt pályázati támogatás az egész országban elérhető volt, de legnagyobb mértékben az ország nagy kiterjedésű, tömegborokra specializálódott térségeiben (Kiskőrös, Gyöngyös, kisebb mértékben Eger térségében) volt nagy az érdeklődés (lásd 4. számú táblázat). A Gyöngyösi járás településeiről 1600-nál is több ültetvénykivágási kérelmet támogatott az MVH. Ennek területi koncentrációját jól mutatja, hogy az ország összes támogatási kérelmének egytizede (11,3%) a Gyöngyösi járás két településéről – Nagyrédéről és Gyöngyösről – érkezett.

Ez a támogatás ösztönözte a földhasználat és részben a földtulajdon koncentrálódását, de azért az adatokból látható, hogy Gyöngyös térségében a 10 hektár alatti földigénylések egésze csökkent, ami arra utal, hogy a koncentrálódás nem csupán a háztáji felszámolására vezethető vissza.

4. táblázat. A szőlőültetvények kivágását célzó támogatási esetek száma a 2008–2011. évben

Kistérség	2008	2009	2010	2011	Végösszeg
Kiskőrösi	826	762	826	3	2 417
Gyöngyösi	585	464	547	7	1 603
Egri	96	202	320	2	620
Kecskeméti	85	119	117		321
Hatvani	52	69	82		203
Mezőkövesdi	49	39	45	2	135
Bajai	31	36	34	1	102
Egyéb összesen	320	407	472	6	1 205

Forrás: Saját számítás az MVH-adatszolgáltatás alapján a 2008–2011-es gazdálkodási évekre.

A térség folyamatai a gazdálkodói interjúk tükrében

A térségben készített gazdálkodói interjúk⁴ tanúsága szerint a földhasználat koncentrációja egyértelmű tendencia, amelyet a földalapú támogatás, valamint a már említett szőlőültetvény-kivágási támogatás is ösztönzött, de a folyamat gyakorlatilag a kárptólási folyamattól eredeztethető. A kilencvenes évek derekán kialakult az a gazdálkodói kör Gyöngyös térségében, amely mind a mai napig meghatározó szereplője a térség mezőgazdaságának. Változó mértékben ugyan, de ők azok, akik növelni tudták a használatukban lévő földterületet, részben a tulajdonjog megszerzésével, részben pedig a bérelt területek növelésével. Külső szereplők megjelenése a térségben nem jellemző – komolyabb változást csupán a térség déli részén működő adácsi és atkári termelészövetkezet utódszervezeteinek egy jászberényi székhelyű, mezőgazdasági profilú vállalkozáshoz kerülése jelentett.

A gazdálkodói interjúk alapján a térség szántóföldi gazdálkodóit három nagyobb csoportba sorolhatjuk. A nagygazdák 100 hektár feletti területen gazdálkodnak, nagy tapasztalattal bírnak, hiszen jellemzően már legalább két évtizede az ágazatban dolgoznak, s nagy hangsúlyt helyeznek a megfelelő szaktudás (diploma) megszerzésére. Ekkora terület művelése már teljes embert kíván, ők főállásban gazdálkodnak, sőt a nagyobbak 5–10 főt is foglalkoztatnak. A művelt földterületeiket következetesen növelik, jellemzően a meglévő területeikhez illeszkedő kis parcellák megszerzésével, de az is gyakori, hogy a bérelt területek tulajdonjogát szerzik meg.

Markáns csoportot alkotnak a 10–50 hektáron gazdálkodók, akik jellemzően valamilyen stabil jövedelemmel rendelkeznek – vállalkozóként, alkalmazottként vagy éppen nyugdíjasként –, s csupán másodsorban foglalkoznak mezőgazdasággal. Ez a birtokméret a szántóföldi növénykultúrák esetében már nem képes eltartani egy

⁴ A térségben felvett 46 interjú elkészítésében közreműködött Király Gábor (MTA KRTK), valamint Bede-Fazekas Kinga és Szigeti Ákos (a Pázmány Péter Katolikus Egyetem hallgatói).

családot, így kényszerűen más jövedelemforrás is szükséges a gazdálkodás folytatásához. Ez a csoport rendkívül heterogén, éppen úgy találni benne a gazdaságát tudatosan építő, minden szabad forrását a fejlesztésre, a növekedésre fordító elhivatott gazdálkodót, mint a földjét külső szolgáltatókkal megműveltető örökös, továbbá befektető típusú tulajdonost. E kör tagjai számára a föld nem pusztán termelési tényezőként jelenik meg, hanem fontos vagyonelem, ami lehetőséget jelent arra, hogy a gyerekek/unokák majdan belevágnak a gazdálkodásba, vagy ha nem, akkor értékesíthetik, s ezzel alapozhatják meg jövőjüket. Az eddigi interjúink szerint az előbbi inkább csak elméleti lehetőség, a kisbirtokos gazdálkodóvá válás egyáltalán nem vonzó a térségben, hiszen nem képes megélhetést nyújtani – ellenben rengeteg munkát és kockázatot jelent. Ez egyben azt is jelenti, hogy az e kör tulajdonában lévő földterület jelenti a nagygazdák legfontosabb növekedési bázisát, hiszen amikor felhagynak a gazdálkodással, a nagygazdák tudnak kellő forrást mobilizálni a földtulajdon megszerzéséhez.

A tíz hektár alatti földterületet művelők esetében – hacsak nem szőlőtermesztéssel foglalkoznak – a gazdálkodás jövedelemtermelésben betöltött szerepe csekély. Ahogyan az egyik gazdálkodó fogalmazott „...a földet művelni kell, de minek?”. E körben a gazdálkodás folytatása inkább morális kötelezettség, semmint racionális gazdasági döntés, s ennek megfelelően a jövőt is meglehetősen negatívan látják: a gazdaság átadása fel sem merül, egyértelmű, hogy ekkora földből nem lehet megélni, s a gyerekek már nem akarnak bajlódni a földdel. Így előbb-utóbb a földet bérbe adják majd vagy értékesítik. Hozzá kell tenni, hogy a térségben napjainkra a klasszikus szántóföldi kultúrák (búza, kukorica, napraforgó) váltak meghatározóvá, az intenzívebb növényi kultúrák (paprika, paradicsom, zöldborsó, uborka) termesztésének a térségben nincsenek hagyományai.

A gazdálkodók fentebb bemutatott csoportjai illeszkednek Hawkins és szerzőtársai (Hawkins et al. 1993) kutatási eredményeihez, amely szerint az 1987–1991 közötti időszakban a mezőgazdasági tevékenységgel felhagyó gazdaságok mérete átlagosan 7,7 európai méretegység (EUME), a stagnáló gazdaságoké 19 EUME, a fejlődőké pedig 39 EUME volt. Hazai viszonyok között 2013-ban 7,7 EUME 13 hektár kukoricának volt megfeleltethető.

Mindezek alapján *Gyöngyös térsége a marsdeni tipológia C1-es csoportjához illeszkedik*: piacorientált, specializált és viszonylag nagyméretű gazdaságok működnek itt, ám a mezőgazdaság foglalkoztatási jelentősége összességében csekély, részben a helyben, részben pedig az ingázási távolságon belül elérhető munkahelyeknek köszönhetően. Gyöngyös térségének van azonban több olyan egyedi jellemzője is, amelyek miatt a marsdeni tipológiába nem illeszthető be egyértelműen. A térséghez tartozik az ország egyik kiemelt idegenforgalmi desztinációja, a Kékes, s ez alapján Gyöngyös térségének északi része a marsdeni C2-es kategóriába is eshetne (kisméretű, instabil gazdaságok, a turizmusnak és az iparnak köszönhetően jelentős helyi foglalkoztatás). Napjainkra azonban a mezőgazdasági termelés a hegyvidékről gyakorlatilag eltűnt, aminek háttérében a szigorú környezetvédelmi szabályozás is szerepet játszott: az állattartás tiltása a legelők, kaszálók felhagyásához vezetett, ami a hagyományos paraszti gazdaságok ellehetetlenülését eredményezte. Fontos sajátossága a térségnek az is, hogy a közpolitikai beavatkozás révén a mezőgazdaságban

dolgozók száma az utóbbi években növekedésnek indult, a szociális földprogram és a közmunkaprogram összekapcsolása eredményeként nem piaci jellegű mezőgazdasági munkahelyek jöttek létre. A 1225/2011. (VI. 29.) kormányhatározat alapján a térség öt községe (Gyöngyösoroszi, Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján, Nagyréde és Szűcsi) a mezőgazdasági jellegű közmunkaprogramok egyfajta mintatérségévé vált, amelynek kedvező tapasztalatai alapján a kísérleti programot országossá bővítették.

IRODALOM

- Hawkins, E. A.–Bryden J.–Gilliatt, N.–MacKinnon, N. 1993. Engagement in Agriculture 1987–1991: a West European Perspective. *Journal of Rural Studies* 9, 3. 277–290.
- Marsden, T. 1995. Beyond Agriculture? Regulating the New Rural Spaces. *Journal of Rural Studies* 3. 285–296.
- OECD 2006. *The New Rural Paradigm: Policies and Governance*. Paris, OECD.
- Stoate, C.–Baldi, A.–Beja, P.–Boatman, N. D.–Herzon, I.–van Doorn, A.–de Snoo, G.R.–Rakosy, L.–Ramwell, C. 2009. Ecological impacts of early 21st century agricultural change in Europe – A review., *Journal of Environmental Management* 91. 22–46.

Élet a pusztán

KULCSSZAVAK: tanya, szegénység, társadalmi hierarchia, függőség

ABSZTRAKT: A magyar településhálózatban a tanyáknak² rendkívül differenciált formái alakultak ki a várostól való távolságuk, az ott élő családok mezőgazdasághoz való viszonya, társadalmi státusza alapján, amelyek az elmúlt évtizedek gazdasági-társadalmi átalakulásainak függvényében tovább differenciálódtak (Erdei 1974, Timár 1990). Tanulmányomban a városhoz tartozó „pusztát” mint társadalmi teret vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy a rendszerváltást követően milyen térbeli-társadalmi mozgások, gazdasági tevékenységek jellemzik ezeket a világokat, milyen egyéni stratégiákkal írható le a „pusztai lét”.

Bevezetés

Tanulmányom színhelye,³ az Alföld belső periferiáján elhelyezkedő, alig több mint hat és félezer főt számláló település inkább hasonlít egy nagyra nőtt falura, mint egy kisvárosra. Központjában földszintes, falusias házak, egyszerű üzletek sorakoznak, az egykori legelőből nemrégiben kialakított, de a helybeliek által szinte egyáltalán nem használt közparkon túl semmilyen városias intézménye nincsen. Az elmúlt években uniós forrásból felújított általános iskolán kívül csak egyetlen nagyobb épületet találunk; az évtizedekig gyerekotthonként működő, néhány éve üresen álló kastélyt a település egykori legjelentősebb földbirtokosa építette. Az eleve nagy kiterjedésű, falusias hangulatú települési központban csak a lakónépesség kétharmada él, a fennmaradó egyharmad a város határában elszórtan elhelyezkedő tanyavilágban. A magyar településhálózatban a tanyáknak rendkívül differenciált formái alakultak ki a várostól való távolságuk, az ott élő családok mezőgazdasághoz való viszonya, társadalmi státusza alapján, amelyek az elmúlt évtizedek gazdasági-társadalmi átalakulásainak függvényében tovább differenciálódtak (Erdei 1974, Timár 1990). Tanulmányomban a városhoz tartozó „pusztát” mint társadalmi teret

¹ Virág Tünde, tudományos munkatárs, MTA KRTK RKI Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztály

² Bár a társadalomföldrajz a tanyát és a pusztát eltérő fogalomként használja, a tanyától a pusztát méretén túl az különbözteti meg, hogy az előbbiben önálló paraszti gazdálkodás folyt, míg az utóbbiban önálló gazdálkodónak csak a földesúr/bérlő volt tekinthető. Ugyanakkor ebben a tanulmányban, alkalmazkodva a helyiek szóhasználatához a terek megjelölésére mindkét fogalmat használom.

³ A tanulmány a „Szociális és etnikai törésvonalak helyi társadalmakban” című OTKA-kutatás keretében készült (kutatásvezető: Virág Tünde). A terepmunka során egyrészt a szegényekkel kapcsolatban álló intézményekkel, másrészt a szegénynek tartott családokkal készültek tematikus interjúk. A terepmunkában, az interjúk elkészítésében részt vett: Fehér Katalin, Rézműves Szilvia, Szegedi Dezső, Vígvári András, Vidra Zsuzsa és Virág Tünde. A kutatás helyszínéül választott városnak nincs neve a szövegben.

vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy a rendszerváltást követően milyen térbeli-társadalmi mozgások, gazdasági tevékenységek jellemzik ezeket a világokat, milyen egyéni stratégiákkal írható le a „pusztai lét”.

A város és a tanyavilág kapcsolata

Az e városhoz tartozó tanyák esetében nem elszórtan elhelyezkedő házakról, házcsoportokról van szó, sokkal inkább egymással párhuzamosan, az út mentén elhelyezkedő házsorokról, amelyek szerkezetükben inkább egy aprófaluhoz hasonlítanak. A városhoz tartozó kéttucatnyi tanya nagyon különböző helyzetben van: a városhoz legközelebb található, azzal szinte egybeépült a legnépesebb tanyák többsége, amelyek lakónépessége két-háromszáz fő között mozog; majdnem mindenhol működik bolt, kocsmá, sőt egy-egy tanyán alsó tagozatos iskolát, máshol óvodát is találhatunk. A várostól távolodva a tanyák egyre kisebbek, szétszórtabbak lesznek, a legeldugottabb, már csak földutakon megközelíthető tanyákon csak néhány család él. A várostól, a szolgáltatásoktól, a közlekedési lehetőségektől való távolság, az ott elérhető infrastruktúra eleve meghatározza a tanyákon élő családok státuszát. Az elmúlt évtizedekben egy-egy eldugottabb, nehezebben megközelíthető tanyáról nem rögtön a városba, hanem egy nagyobb, jobb adottságokkal rendelkező tanyára költöztek a családok, ezzel a tanyavilágon belül indult el egyfajta koncentrációs folyamat. A tanyavilág földrajzi kiterjedtségét jelzi, hogy a legtávolabbi tanyákról már nem a közigazgatásilag hozzájuk tartozó városba, hanem a szomszédos kisvárosba járnak vásárolni, ügyeket intézni. Annak ellenére, hogy a tanyákon élő családok többsége igyekszik a városba költözni, az elmúlt két-három évtizedben nem változott a külterületen élők száma – ez egyrészt az itt élő családok magasabb gyermekszámának, másrészt az elmúlt két évtizedben jellemző szociális migrációnak a következménye.

A helyi társadalmon belüli legerősebb törésvonal a tanyákon és a belterületen élők között húzódik, ám ezt az önkormányzat és az egyházak különböző szolgáltatások biztosításával igyekeznek enyhíteni. A város vezetése, bár a migrációs folyamatokat nem tudja kontrollálni, különböző erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a tanyák, a puszták ne váljanak a város külterületi slumjaivá, ellenőrizhetetlen, esetlegesen kriminalizált tereivé. A szociális szférában dolgozók, az önkormányzat munkatársai számára egyértelmű, hogy tanyán élni mindenképpen hátrányt jelent: miközben a városban van egyfajta tisztelet a tanyán élő emberek iránt, maga a város is mindent megtesz annak érdekében, hogy a tanyasiak élete könnyebb, élhetőbb legyen, támogatja az intézmények megmaradását, különös figyelmet fordít az utak karbantartására, fontosnak és támogatandónak tartja a tanyagondnoki szolgálatot.

Ha azt kérdeztük, hogy a város mely részén koncentrálódik a szegénység, szinte mindenki egyértelműen a tanyákat jelölte meg. „Az emberek megítélése szerint ott olcsóbb az élet, de van olyan tanya, ahol nincs víz meg villany – persze olcsóbb a fenntartás. Színvonalbeli különbség maga a mód, ahogy él – nem tudjuk, hogy nem tudja megvenni, vagy fizikailag nincs rá lehetősége.” (szociális gondozó) A városban a református egyház szociális és gondozási központja is az idősek ellátására

koncentrál, a tanyagondnoki szolgálat is ennek van alárendelve. A várost körülölelő tanyavilágot három körzetre osztották, ahol három busz szolgálatot. Legfontosabb céljuk, hogy aki valamilyen ügyet szeretne elintézni a városban, az be tudjon jönni, aki bajba kerül, annak tudjanak segíteni. A tanyagondnoki szolgálat emberei hordják az ebédet az időseknek, behozzák őket az orvoshoz, elviszik hozzájuk az idősgondozókat, gyakorlatilag ők azok, akik a családokkal, elsősorban az idősekkel mindennapi kapcsolatban állnak. Bár a gondozóközpont átvette a jelzőrendszeres házi segítségnyújtás üzemeltetését is, és a központban folyamatos telefonügyeletet tartanak, az idősebbek inkább ragaszkodnak a tanyagondnokkal és az idősgondozókkal kialakított személyes kapcsolatokhoz és mindennapi gyakorlatokhoz. A református egyházhoz hasonlóan a görög katolikus idősgondozók is a város egész területén szolgálatnak, beleértve a tanyákat is, de azzal a hátránnyal, hogy a közlekedéshez nem tudják igénybe venni a falugondnoki szolgálat járműveit. Így különösen a tanyán élő idősek ellátásának megszervezésekor fontos szempont volt, hogy az idősgondozók egy része is valamilyen tanyán lakjon, helyben lássa el feladatát. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy csak a tanyán élő idősgondozók azok, akik közvetlenül látják és ismerik a tanyasiakat, problémáikat.

A közfoglalkoztatás megszervezése is igazodik a település struktúrájához: a négy jelentősebb tanyasi központban külön szerveztek egy-egy brigádot. A tanyasi brigádok működtetésének egyik legfontosabb célja, hogy lehetőleg minél kevesebbet kelljen mozogni az embereknek. *„Ez elsősorban az embereknek optimális – ha 8-10 km-t kell biciklizniük reggel és este, előbb-utóbb megúnják...”* (polgármester) *„Próbálják oda szorítani az embereket, abba a környezetbe, ahol élnek, hogy ott dolgozzanak.”* (tanyasi brigádvezető) Másrészt a szűkebb környezetükben dolgozó közmunkások könnyebben reflektálhatnak a helyben megoldandó feladatokra, ami nagyon széles skálán mozog: az erdőtisztítás mellett a puszták közötti földutak, a tanyák közterületeinek rendbetétele, az idősebb lakosok segítése.

„Én két hónapja főnököt nem láttam a környéken, telefonon megkapom az értesítést. Naponta jön a traktor, viszi be a fát, látják, hogy dolgozunk. Meg vannak velünk elégedve. Télen havat takarítunk, járdát letisztítjuk, időseknek bevisszük a fát. Polgármester tartott közmeghallgatást, hogy mit lehet kérni a közmunkásoktól mit nem. Volt egy néni, szólt, hogy a tető be van szakadva, hogy csináljuk meg. Hát szóljon a családjának. De amúgy, amit mondanak, mindent csinálunk.” (tanyasi brigádvezető) (Virág 2014)

A puszta lakói

Kisvárosunk a statisztikai mutatók alapján a magyarországi települések legszegényebbjei között található: az ipari munkahelyek hiánya, a szűkös és időszakos ingázási lehetőségek miatt az itt élő családok alapvetően helyben, a mezőgazdaságból igyekeznek boldogulni. A kisvárosban élő népességet az alacsony iskolázottsággal

párosuló magas munkanélküliség jellemzi.⁴ A kutatási terepünknek választott alföldi kisvárosban a szegény családok között csak néhány cigány él, a városban és az azt körbevevő pusztákon többségében a „hagyományos szegénységből” érkező egykori uradalmi cselédek leszármazottait találjuk. Azok a „régí szegények”, akik az elmúlt évtizedekben az ipari világhoz legfeljebb csak részlegesen kapcsolódtak, s onnan a vidék rendies alávetttségébe minduntalan visszaszorultak, zömükben nincstelen agrárproletárok, hol ipari, hol mezőgazdasági munkát végző napszámosok, mezőgazdasági cselédek, akiknek következő generációja már a képzetlen mezőgazdasági foglalkozásúak zömét tette ki a szocializmus időszakában (Szalai 1998; Ferge 2002).

Ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk arról, kik is élnek a várost körülvevő tanyavilágban, családokkal készítettünk interjúkat az egyik pusztán. Kiválasztott településrészünk a várostól mintegy 7 kilométerre elhelyezkedő nagyobb tanyaközpont, ahol közel kétszázan élnek. Bár a tanyavilágon belül ez a puszta egy sűrűn lakott résznek számít, a mintegy hetven háztartás is szétszórtan helyezkedik el, a puszta is három, az itt élők által is megkülönböztetett részből áll. A főútra csatlakozó bekötőút mellett futó két sor ház falusias képet mutat, itt található a „falu” legfontosabb intézményeit: a kocsmát, vele szemben az élelmiszerboltot, mellette az óvodát, majd a görög katolikus templomot. A „falu” házsorának végén balra egy földút kanyarodik a mező felé, a fás, bokros részek elrejtik, hogy itt a „laposban” is megbújik, a bekötőútról láthatatlanul, 6-8 ház. Az ebben az utcában elhelyezkedő házak lényegesen elhanyagoltabbak, szegényesebbek, a pusztán élők csak a „*mi cigánysorunkként*” aposztrofálják⁵. Továbbmenve a bekötőúton, ahogy elhagyjuk az egykori vasúti megállót, átérünk a síneken, azt gondolnánk, véget ért a település. Csak a beavatottak tudják, hogy jobbra fordulva újabb, a pusztához tartozó házcsoporra bukkanhatunk. A puszta kiterjedtségét jelzi, hogy két legtávolabbi háza között akár egyórányit is lehet gyalogolni. Mindezeket túl a pusztához tartozónak mondják még a pusztától távolabb eső, önállóan elhelyezkedő házakat is.

Bár hivatalos statisztika nem áll rendelkezésünkre, de a családi interjúk alapján azt mondhatjuk, hogy a puszta háztartásainak jelentős részét egyedülálló idős özvegyasszonyok teszik ki. Az idősgondozó heti egyszeri látogatása mellett szinte mindenki maga tartja rendben a kertjét, vezeti a háztartást. A közelben lakók, szomszédok között mindennapos az egymás látogatása, segítése – figyelnek egymásra, ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a pusztán élő családok között semmi nem maradhat titokban, mindenki tud mindenről. Jellemző háztartástípus az anyjával együtt élő felnőtt férfi, az „öregfiú”, aki az évtizedes ingázás, munkásszállói lét mellett nem tudott családot alapítani, esetlegesen elvált, és így szorult vissza a pusztára, a szülői házhoz. A puszta szinte minden családjára jellemző, de az öregfiúk között általános

⁴ A városban 2013 júliusában 18,36% volt a hivatalos munkanélküliségi mutató, ami jelentősen magasabb mind a megyei, mind az országos arányoknál (ÁFSZ). A 2011-es népszámlálás adatai alapján az iskolázottsági mutatók jóval kedvezőlenebbek mind a megyei, mind az országos arányoknál: az itt élők alig több mint ötöde rendelkezik érettségivel vagy felsőfokú végzettséggel, ami pont fele az országosan tapasztalhatónak. (Népszámlálás 2011)

⁵ E tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé annak elemzését, hogy a pusztán élő családok számára miért fontos egy olyan „cigánysor” konstrukciója és működtetése, ahol többségében nem cigány családok élnek.

a súlyos alkoholizmus, szinte minden évben történik ezzel kapcsolatos haláleset a pusztán. A háztartások között alacsonyabb arányban vannak a családosok, de körükben jellemző a három vagy annál is több gyereket nevelő házaspár.

A háztartások/családok között jelentős különbségek vannak a pusztához való kötődés tekintetében is. A pusztán élő családok legnagyobb csoportját azok a családok alkotják, amelyeknek – rövidebb kitérőkkel – egész eddigi élete ide köthető: itt nevelkedtek vagy évtizedekkel ezelőtt a szomszédos pusztáról ide házasodtak. Ide soroljuk azokat a családokat is, akik hasonló körülmények közül egy távolabbi pusztáról költöztek ide. Egész életük ebben a szűk térben, a tanyavilágban és a közeli kisvárosban zajlik, társadalmi kapcsolataik is erre a térre, illetve elsősorban rokonaikra, szomszédjaikra korlátozódnak. E családokra jellemző, hogy egész életük a mezőgazdasághoz köthető: már gyerekkoruktól kezdve életük része volt a mindennapi munka, a földdel, az állatokkal való foglalatosság, „belenőttek” a munkába. Ebből következően még a középgenerációra sem jellemző a továbbtanulás, legtöbbször nem tanultak tovább az általános iskola befejezése után.

„A két bátyám katona lett, a sógornőm terhes volt, a nővérem megszökött, apámat műtötték, úgyhogy bekerült a kórházba, sérvvel műtötték, bent volt három hónapig. Nem volt, aki a jószágot rendezze, itthon kellett nekem maradni. Úgyhogy a hetediket, meg két hónapot jártam.”

Az ezekben a családokban felnövekvő gyerekek számára a mindennapos munka ugyanolyan természetes, mint szüleiknek. Bár a továbbtanulás, az érettségi megszerzése egyre több családban elvárás, emellett a nyári időszakban nemcsak a ház körüli munkákban, de a könnyebb napszámos munkákkal a családi bevételekhez való hozzájárulásban, az iskoláztatás költségeinek előteremtésében is részt kell venniük a kamaszoknak.

„Nagy a család, de dolgozik apraja-nagyja, hogy megéljünk, másképp nem megy. A lány most is volt, odajártak egy hétig meggyet szedni, egy hét alatt majdnem keresett negyvenezer forintot. Az az övé, a beiskolázására, felöltöztetni.”

„Harmadik éve van uborka, a lány, amióta középiskolába jár, azóta segít. Tudja, hogy csinálni kell, abból lesz neki is.”

Az „öslakosok” és a beköltözők között nincs éles határ, inkább a két csoport közötti átmenetekről beszélhetünk. A beköltözők egy jelentős része tulajdonképpen visszaköltözött a pusztára. Egykor innen elköltözött fiatalok, akik a városban nem tudtak megtapadni, és idővel visszatorlódtak a pusztára. Közöttük van olyan, egykor sikeres szakmunkás, aki évtizedekig Budapesten dolgozott, de a lakását „elvitte” a válás, majd az albérletről albérletre vándorlás végső állomásaként a pusztán kötött ki a szülői házban, ahonnan még időről időre időszakosan visszajárt dolgozni, de néhány év alatt, az alkoholproblémák elmorzsolták az egykori munkakapcsolatokat és az ezeken keresztül adódó lehetőségeket. A visszaköltözők között van olyan család, amely már a kilencvenes évek elején sem tudta kifizetni a hitelét, a ház elárverezése

és a kölcsön visszafizetése után éppen annyi pénzük maradt, hogy az egykori szülői házat visszavásárolják a pusztán. E családok a pusztára való visszaköltözést egyértelmű lecsúszásként élték meg.

A beköltöző családok egy másik részének soha nem volt kapcsolata a pusztával, idegenként jelentek meg ebben a térben. Többségük a nagyvárosok periferiájáról, több költözést maga mögött tudva, az olcsóbb megélhetés, esetlegesen a gazdálkodási lehetőségek reményében érkezett a pusztára. Ugyanakkor a beköltözők általában képzetesebbek a pusztaiaknál, különböző munkatapasztalataik vannak, illetve más társadalmi rétegekbe tartozókkal is tartanak kapcsolatokat. Azaz eddigi életük a pusztára rendkívül zárt világához képest egy tágabb társadalmi mezőben heterogénebb társadalmi kapcsolatok között telt. Az eltérő életformák találkozása gyakran vezet félreértésekhez, esetleg konfliktusokhoz. Például a beköltözők gyakran panaszkodnak arra, hogy a szomszédok hívatlanul, akár kopogás nélkül is bejárnak hozzájuk, „leskelődnek” utánuk, a pusztaiak pedig ezt a bezárkózást és titkolózást sérelmezik. A pusztára zárt, sajátos szabályrendszerek mentén szerveződő világába idegenként érkező családokat csak akkor fogadják el, ha maximálisan alkalmazkodnak az itteni szabályokhoz, ami nemcsak a kert szinte kötelező művelését, ház körüli állattartást jelenti, hanem a mindennapi érintkezések formáit is.

Megélhetés a pusztán

A várost körülvevő tanyavilágban mindig is egy-egy uradalomhoz tartozó mezőgazdasági munkások, részben az uradalomnak közvetlenül dolgozó cselédek, részben attól nagyobb függetlenségben élő, többé-kevésbé önállóan dolgozó dohánykertészek éltek. A szocializmus időszakában a téészek a korábbi uradalmi struktúrán szerveződtek: minden tanyán külön téesz működött, amelyek a szövetkezetek összevonása után is megtartották viszonylagos gazdálkodási önállóságukat. A rendszerváltás után a kialakuló középirtokok vették át a korábbi uradalmak, majd téészek gazdasági funkcióit, azaz a tanyákon élő családok zöme ugyanott, ugyanazonokon a földeken, cselédként vagy napszámosként dolgozik generációk óta.

A tanyák lakóinak a környező földekhez és azok birtokosaihoz kötődő szoros kapcsolata, a szocializmus időszakában még működő, speciális munkaszervezést igénylő dohánytermesztés sajátos életvezetési szokásokat, mentalitást, értékrendet alakított ki a családok között, ami napjainkban is érezteti hatását. Sem a cselédek, sem a dohánytermesztők élete nem köthető a kiterjedt nagycsaládhoz, a falusi társadalmaktól eltérően nem állt mögöttük a nagyszülők, a kiterjedt rokonság –támasza. A család boldogulása alapvetően két fiatal és gyermekeik munkabírásan és összetartásán alapult. Ebből következően egyrészt a nő szerepe mind a családban, mind a termelésben sokkal erőteljesebb, másrészt a gyerekek már egészen fiatal koruktól bekapcsolódtak a mindennapi munkába. A kiscsalád összetartása, a „szakadásig való dolgozás” ethosza, a fiatalok korai anyagi függetlenedésének vágya és kényszere, ebből következően a továbbtanulás mint érték és elérhető cél hiánya a mai napig tetten érhető a családok életében. Ez az életforma egyben normát is jelent, amelyben osztozik mindenki, s amely magától értetődően illeszkedik a család- és

élettörténetekbe, amelynek magva az uradalomban, majd a téeszben, háztájiban, napjainkban pedig a mezőgazdasági vállalkozóknál végzett kemény munka, a folyamatos küszködés (Mátyus–Tausz 1984; Takács 1964). E létforma szerves része a beosztás, a fogyasztási javakról való lemondás, a szűkösség mindennapi megélése. Olyan világ, ahol a szegénység szégyellnivaló, és a család célja annak mindenáron való titkolása. A családok mindennapjait, a gyerekektől az beteg idős emberekig, a mindennapos munka tölti ki: ahogy az egyik férfi megfogalmazta: „*Vagy napszámba megyünk, vagy a fatelepre.*” De mindennap elmennek dolgozni, mellette minden család műveli a kertet, állatokat tart.

A pusztán belül legmagasabb státuszúnak azokat a családokat tekinthetjük, ahol – általában a férjnek – rendszeres, bejelentett állása van a közeli kisvárosban, s a feleség esetlegesen idősgondozóként dolgozik valamelyik egyházi szervezetnek. E néhány családon kívül kiszámítható jövedelemmel a nyugdíjasok rendelkeznek. A pusztán élő családok legtöbbször a környező gazdaságokban próbál napszámos munkát vállalni. A mezőgazdasági napszámos munka, a fatelepi vagy erdészeti munkák mellett végzett kertművelés és állattartás mindennapos munkáiban nagyon könnyen „kopnak” az emberek: negyvenes éveiknek végére egyre többen már nem képesek napszámos munkát vállalni, ami egyet jelent a teljes elszegényedéssel. Az itt élő családok az elmúlt évtizedeket egyértelmű lecsúszásként, elszegényedésként élték meg. A szocializmus időszakában a rendszeres jövedelmet biztosító téeszalkalmazás mellett minden család tartott állatokat, dohánnyal foglalkozott, ami kiszámítható, biztos jövedelmet jelentett számukra.

„Lassan az ember összeesik, mert tényleg annyit megyünk reggeltől estig, hogy olyan fáradt már az ember péntekre. Mert hétfőn még úgy vagyunk, hogy hétfő van, de szerdán már halunk meg, pénteken már a nullán vagyunk, és akkor az ember bemegy a boltba, és akkor annyit vásárol, hogy összeadom, hogy négyezer-öt, négyezer-kettő, nyolcezer-hétszáz forint és akkor itt van hatezer, meg hétezer forint... Azt ezért dolgoztunk.”

A második világháború előtt az uradalom, majd a szocializmus időszakában a téesz koordinálta a pusztán élő családok mezőgazdasági tevékenységét, szabályozta az élet legapróbb mozzanatait a pusztán. Azaz a pusztán élők generációkon keresztül a nagyüzemi gazdaság munkaszerveztében szocializálódtak, ami a munkájuk folyamatosan felügyeletén/ellenőrzésén alapult, nukleáris családok háztartásaira alapult, nem tette szükségessé a családok közötti kooperációt (Juhász 2006). A pusztán élő családok egyszerre dolgoztak a patriarchális alapon szerveződő, elsősorban az önellátásra és csak másodsorban a koordinált piacra termelő, könnyen áttekinthető családi gazdaságban, a „háztájiban”, és bérmunkásként a nagyüzemben. A rendszerváltás után, a téesz eltűnésével a „háztájizásban” felhalmozódott tudás, kapcsolati és gazdasági tőke nem volt elegendő egy önálló vállalkozás beindításához. Kockáztható tőke, tudás, ismeretek és megfelelő kapcsolatok hiányában egyre többen adták fel a bizonytalan és folyamatosan változó piacra való kistermelést, a dohánytermesztés, az állattartás teljesen eltűnt a pusztáról, kivételképpen néhány család „uborkázik”. A téeszben végzett bérmunkát a napszám váltotta fel. A pusztán élő

családok – már csak a térbeli távolságok miatt is – a környező vállalkozókhoz járnak dolgozni. A gazdák és a napszámosok közötti kliens-patrónus viszony hierarchikus, ugyanakkor a mindennapi gyakorlataira a kölcsönös kiszolgáltatottság a jellemző. Minden gazdának megvannak a „bevált” emberei, amely pozíciók gyakran generációk között öröklődnek, ismeretlenként szinte lehetetlen bekerülni egy gazdához napszámosnak, ez csak ismeretségeken, rokoni viszonyokon, megfelelő ajánlásokon keresztül lehetséges. Ebből következően az „öslakosok” jelentős előnnyel indulnak a napszámos munkák piacán, a beköltözők/visszaköltözők számára sokkal több erőfeszítést jelent a lehetőségek elérése. Ugyanakkor minden gazdának érdeke a megfelelő számú megbízható napszámos biztosítása. A gazdaság működtetéséhez egyszerűen kell mozgatni, ápolni és fenntartani a rokonok, ismerősök gyakran egymást átszövő hálózatát, ezek kiterjedtsége és aktivizálhatósága jelentős mértékben meghatározza és behatárolja a gazdaság sikerességét, illetve kijelöli a családi gazdaság, és ezzel együtt az egyének helyét a helyi társadalomban. Hiszen ha egy gazdáról elterjed, hogy nem vagy késve fizet, vagy „nem bánik emberül” a munkásaival, könnyen elegendő munkás nélkül maradhat nagyobb munkák idején.

„Hozzájuk jártam már előtte is, de az ő apukája másképp viselkedett. Tulajdonképpen az anyukája ilyen, ilyen szarevő, na. Azt mondta nekem annak idején is, amikor nagyapám még élt, viszek nekik pár almát, az idősök olyanok, mint a gyerekek, várnak haza. Mit képzelsz te – ezt mondta – ha mindenki 5-6 almát elvisz. Mikor mentem, Feri, az ura – holott nem vele, hanem a feleségével voltam unokatestvér – gyere Mrika, üljél be az autóba, Margit nem látott, teli szedte nekem a táskámat. Ne hallgass Margitnak, énnekem szóljál, ne Margitnak, nemcsak annak kell élni, aki gazdag, hanem annak is, aki szegény.”

A megbízható napszámosokat a gazdák igyekeznek folyamatosan, egész évben foglalkoztatni, ennek érdekében diverzifikálták a termelést. A sikeres gazdák fontosnak tartják a napszámosok folyamatos foglalkoztatását, a megbízható, rendszeres heti fizetést és a munkások megbecsülését. Nagyobb munkák, szüret idején megbízható munkásaik rokonságából, ismerősi hálózatából tudnak megfelelő számú napszámost biztosítani.

„Ez a fiatal gyerek is, meg vannak még nyolcan-kilencen, akik ilyen fiatal, 18 év körüliek, számíthatok rájuk. Ezekből a fiatalokból nem olyan egy sem, hogy részegek. Akik kint kaszálnak, azok az 50 felettiak, belőlük is van vagy 6 ember. De a fiatal gyerekek, kölykök, hárman vannak most kint, aki nagyon bizalmas, hogy azt mondom, hogy menjél ki a határra, egyet most tanítottunk be, vakon megbízom benne, tudom, hogy oda fogja adni a dinnyének a só, ugyanúgy a vizet. Nem azt mondom, hogy a többi nem becsülettel dolgozik, csak ugye erre a három emberre különösen rá merem bízni. Amikor ilyen lazulós nap van, összehívom a társaságot, vagy főzni szoktunk az erdőben, vagy a szomszédos házban házibulit csinálunk. Ha hétvégén van lazulós nap, akkor focizni szoktunk elmenni, a városi iskolában jó nagy tornacsarnok van, este kibéreljük, és 2 óra hosszát focizunk – ez ilyen stresszlevezetés, ennyi a pihenésünk.”

Összegzés

Az alföldi kisvárosban és az azt körülölelő tanyavilágban élő szegények többségükben egykori uradalmi cselédek leszármazottai, akiknek megélhetése generációk óta a mezőgazdasághoz kapcsolódott. A beosztó életmód, a szűkösség mindennapos elviselése, a család minden tagjának „szakadásig való dolgozása” biztosította a mindennapi megélhetést, de a feljebb jutáshoz, a következő generáció iskoláztatásának biztosításához kevés volt. Az alacsony iskolázottság, az ingázási lehetőségek eltűnése, a mezőgazdasági munkák szűkössége és idényjellege okán az elmúlt évtizedben egyre több család csúszott a mindennapi gondokkal küszködő szegények csoportjába. Ugyanakkor a helyi társadalmon belül nincsenek nagy társadalmi távolságok, másképpen fogalmazva: a helyi társadalom többségének életében valamilyen szinten jelen van a szegénység. Ahogy évtizedekkel korábban az uradalom, majd a téeszék, napjainkban a környék mezőgazdasági vállalkozói lassan újraszervezik a puszták életét: a pusztán élők státuszát, megbecsültségét a napszámos és alkalmi munkák hozzáférése mentén kialakuló társadalmi hierarchia határozza meg. A pusztán élő családok számára – régen itt lakóknak és frissen beköltözötteknek egyaránt – az ehhez való alkalmazkodás a boldogulás, a pusztai megmaradás egyetlen útja.

IRODALOM

- Erdei F. (1974) [1941]. *A magyar falu. Összegyűjtött írások*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ferge Zs. 2002. Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle* 4: 9–33.
- Juhász P. 2006. Inercia a mezőgazdaságban. In: Juhász P. *Emberek és intézmények*. Új Mandátum Kiadó. Budapest. 28–56.
- Matyus A.–Tausz K. 1984. *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Szalai J. 1998. Ami a szegénységben „rég” és ami „új”. In: *Uram! A jogaimért jöttem!* Új Mandátum Kiadó. Budapest. 55–66.
- Takács L. 1966. A dohánytermesztés Magyarországon. *Agrártörténeti szemle* 8. 1–2: 201–203.
- Timár J. 1990. Kérdőjelek és hiányjelek a tanyakutatásban. *Tér és Társadalom*, 4: 49–62.
- Virág T. 2014. Közfoglalkoztatás és idősgondozás – a szegénység és szegények egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában. *Esély* 1: 45–63.

Egy szegregált bérlakástömb státuszváltozásai egy alföldi kisvárosban

KULCSSZAVAK: szegregáció, marginalizáció, lakáspolitikai

ABSZTRAKT: Városaink térbeli, társadalmi szerkezetének, azon belül az eltűnő és újratermelő szegénytelepeknek a dinamikus változása figyelhető meg az elmúlt évtizedekben. Egy-egy társadalmi, etnikai csoport térbeli elhelyezkedése és annak változása a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli vetületeként értelmezhető, vagyis a térbeli és társadalmi távolság szorosan összefügg egymással. Ugyanakkor a városlakók és a városvezetés által kialakított elkülönült – alacsony vagy magas státuszú – terek, illetve a megjelölésükre használt fogalmak a gazdasági, társadalmi környezet hatására folyamatosan változó és alakuló konstrukciók. Terepünkön, egy alföldi kisvárosban egy bérlakástömb státuszának változásán – romlásán – keresztül mutatjuk be, hogyan termeli újra a város a marginalizált, a szegény lakosság számára fenntartott és ezáltal megbélyegzett tereket a lakás- és szociális politika eszközeivel, illetve az e terekhez kötődő társadalmi diskurzusokon keresztül.

Városaink térbeli, társadalmi szerkezetének, azon belül az eltűnő és újratermelő szegénytelepeknek a dinamikus változása figyelhető meg az elmúlt évtizedekben. A várostervezést, a várospolitikát formáló vezetők, a városi lakosok szegényekhez, más etnikai csoportokhoz való viszonyát tükrözi a város térbeli-társadalmi szerkezete: az elkülönülő terek, a telepek, szegregátumok száma, a városrészek közötti határok élessége, a városrészek átjárhatósága, a különböző társadalmi csoportok közötti társadalmi kapcsolatok intenzitása vagy visszaszorulása. A városi térben a társadalmi távolságot térbeli elkülönüléssel is igyekeznek a különböző társadalmi csoportok megjeleníteni. Egy-egy társadalmi, etnikai csoport térbeli elhelyezkedése és annak változása a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli vetületeként értelmezhető, vagyis a térbeli és társadalmi távolság szorosan összefügg egymással (Duncan–Duncan 1955). Értelmezésünk szerint a városlakók és a városvezetés által kialakított elkülönült – alacsony vagy magas státuszú – terek, illetve a megjelölésükre használt fogalmak nem önmagukban létező, állandó, objektív kategóriák, hanem a gazdasági, társadalmi környezet hatására folyamatosan változó és alakuló konstrukciók.

Kutatási terepünkön, egy alföldi kisvárosban, az elszórtan elhelyezkedő bérlakásokon kívül három bérlakástömb található. Mindhárom jellegzetes saját funkcióval bír, melyhez szorosan kötődik az adott tömb története, illetve a lakások fizikai kialakítása, mérete. E három tömb egyike az ipari területbe ékelődött, leromlott, mára cigányteleppé vált, rendkívül rossz hírű házior – írásunk ennek az épületegyüttesnek a

¹ Fehér Katalin, tudományos segédmunkatárs, MTA KRTK RKI Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztály

történetét, belső viszonyait igyekszik feltárni. Tanulmányunkkal szeretnénk megmutatni, hogy a Marosi úti tömb társadalmi státusza hogyan romlott le jelentős mértékben, ebben mekkora jelentősége volt a városi lakáspolitikának, illetve az ez idő alatt történt gazdasági és társadalmi átalakulásnak. A tömb leértékelődése része annak a folyamatnak, amely során a város újratermeli a marginalizált, a szegény lakosság számára fenntartott és ezáltal megbélyegzett tereket.²

Cigánygettó a bérlakásban

A Marosi út néven elhíresült szociális bérlakástömb a város északi részén található, az egykor itt állomásozó szovjet csapatok laktanyaépületeinek egy részéből alakították ki. A telepet alkotó 14 lakás – egy kivétellel – egy épületben található. A főúttal párhuzamosan, hosszan elnyúló, lerobbant ház egymás mellett elhelyezkedő színes lakrészeit kis kertek keretezik. Ezek néhol lomok tárolására szolgálnak, padnak adnak helyet, máshol kis kertet gondoznak a lakók. A tömb közepén két emeleti lakás töri meg a földszintes sort: a mindig nyitva álló ajtóból sötét, dohos lépcsőház nyílik, amelynek hiányos ablakaiból az itt lakók lesik az udvar történéseit. Egyetlen lakás helyezkedik el különállóan az épület mögött; az átlagosnál kisebb alapterületű építményt láthatólag házilag toldották meg. Itt, a házsor mögött kamrák is állnak, legtöbbször már az ajtó sincs meg. Ezt a hátsó részt nem egyszerű megközelíteni: itt található a tömb szennyvízcsatornája, ami kisebb tavacsává nőtte ki magát az évek folyamán. Ettől nyári melegben elviselhetetlen bűz lengi be a környéket. A telepen relatíve nagy, 70 m² körüli lakások találhatók, bennük szoba, konyha, fürdőszoba és kamra, ebből következően általában nagyobb, gyerekes családok költözhetnek ide. Napjainkban egy idős özvegyasszonyon kívül a tömb teljes lakossága cigány családokból áll.

A Marosi úti lakások lecsúszása mindenki számára érzékelhető. A tömb egyértelműen megbélyegzett lakókörnyezetnek nevezhető. A városban dolgozó szociális szakemberek is sarkosan fogalmaznak: „*A legkezelhetetlenebbek, öntörvényűek. És azok kerültek jobbra oda, akiket a többi cigány kiutált a saját köreiből.*” Amikor a telep szoba kerül, van, aki az élehetetlen lakókörnyezetre, van, aki a szelekciós folyamatokra helyezi a hangsúlyt, de a város közvéleménye és a családokkal foglalkozó szakemberek abban egyetértenek, hogy a Marosi út egy sajátos szabályokkal rendelkező, a többségi társadalomtól, a város egészétől élesen elkülönülő, társadalmon kívüli világ.

„Lassan alakult át romagettóvá – mert kimondhatjuk, hogy azzá alakult, sajátos törvényekkel, sajátos szokásokkal. Voltak benne magyar családok is, ők elhagyták, lehet, hogy ebben közrejátszott szomszédság is. Aztán kiutalásoknál kinek kell, önkormányzat is úgy rakott bele embereket – magyar lakos nem kérte sokszor. Így kontraszelektív úton alakult ki. A '90-es évek első felében, '95-ig alakult ki, hogy csak romák. [...] Marosin csak ennyi volt, ami most. Bungik, meg egyebek, fáskamrák – ők állították

² A telep életéről részletesebben Fehér Katalin–Virág Tünde: *Élet egy kisvárosi telepen c. tanulmányában* (megjelenés alatt).

fel. Hátul a fűskamrában élt anyuka a gyerekekkel, ótvarosan – amikor oda jártam gondozni.” (korábban szociális szakemberként dolgozó interjúalany)

A Marosi úti épületet a városfejlesztési stratégiájában a település kiürítésre ítélte, jelenleg azonban inkább a tömb javíthatása, a közvetlen problémák elhárítása felé mutat az ingatlankezelő tevékenysége.

Tiszti házból szociális bérlakás

A bérlakástömb története széles ívet írt le az utóbbi 35 évben, amelynek során előkelő tiszti lakásból cigánygettóként aposztrofált telep lett. A változásokhoz hozzájárult mind a szélesedő és mélyülő szegénység, mely a szakképzetlen, roma lakosságot súlyosan érintette, mind pedig a városi lakáspolitikai, amely egy idő után ezt a tömböt kezelte a legrosszabb státuszú telepként.

A '80-as évek előtt a Marosi úti épületsor a városban nagy számban állomásozó katonaság tisztjeinek nyújtott otthont. A hadsereg számára feleslegessé váló tiszti lakások egy részét a város a '80-as évek elejétől önkormányzati bérlakásokká alakította át. A jelenlegi bérlői közül a legrégebbi lakók kifejezetten szívesen költöztek ide, különös szerencsének érezték, hogy itt utaltak ki nekik lakást, hiszen a tágas lakások és az udvar kellemes, falusias környezetet nyújtott. Több beköltöző faluról vagy tanyáról származott, idegenkedett az emeletes házaktól, így jó alternatívának tűnt ez a házsor.

(i) *„Itt adtak lakást, mert ezt választottam. Akkor még ez nagyon jó volt.”*
(az őslakosok)

Az udvar jelenlegi egyetlen nem cigány származású lakója érkezett először, aki családjával együtt több tanácsi lakás után itt jutott otthonhoz 1980-ban. A család saját kerttel ugyan nem rendelkezett, de a házsor mögött futó üres részt a férj munkahelyéről kölcsönzött gépekkel felszántották, így egy kis veteményesre is szert tettek. Nem ők voltak az egyetlen lakók, akik az önkormányzat elnézése mellett saját lakásként kezelték a kiutalt ingatlant, így akadt, aki kertművelés mellett állatokat is tartott. Az akkori lakók közül többen vidéken nőttek fel, s a városias környezetben is megtartva paraszti mentalitásukat, háztájival egészítették ki háztartásuk jövedelmét.

A visszaemlékezések szerint a hely ekkor még őrizte a tiszti lakások méltóságát. Az idillt sugárzó elbeszélések szerint napközben csend volt, minden lakó dolgozott a gyárakban, a gyerekek pedig iskolába jártak. Hétfévente kiültek a szomszédok az udvarba, vagy a pázsíton napoztak. A régóta itt lakók történeteiben megjelenik a korábbi rendezett, szép környék, amit a Marosi út aranykoraként írnak le, különösen a mostani helyzet tükrében.

Az első jelenleg is itt lakó családot két év múlva egy cigány-nem cigány vegyesházasságban élő pár követte gyermekeivel, előttük más cigány család nem lakott itt. Őket először a hátsó, különálló házba költöztették, majd hamarosan az első soron kaptak lakást. Az édesapa a Volánnál, az édesanya pedig nyugdíjazásáig a kórházban dolgozott mint takarítónő. A család tizenkét gyermeke közül jelenleg há-

rom lakik a Marosi úton, illetve egy negyedik elvált feleségét és gyerekeit látogatja itt gyakran.

A jelenlegi lakók közül harmadikként 1986-ban egy cigány család érkezett, ők a nagycsalád sűrűn lakott, szoba-konyhás apró házat tudták elhagyni a bérlakásba költözéssel. A három család között hamar rokoni kapcsolatok alakultak ki gyerekeik házassága révén, közülük akad, aki családjával elköltözött és van, aki jelenleg is ezen a telepen él.

1989-ben költözött be a negyedik család, egy szintén vegyes házasságban élő házaspár a gyerekeivel, ismét a hátsó házba. Előzőleg egy cs-lakásos³ házsoron laktak, ahova a '70-es években költöztek a régi cigánytelep felszámolásakor. A házat eladták – mint ahogy abban az utcában az összes cs-lakást –, ám a nagycsaládban már nem tudták mindenkinek a megfelelő lakhatást biztosítani a közös lakás árából. Az egyedül maradt édesanya később új párt talált a tömbből, a harmadikként beköltözött család egyik fiúgyermekébe. Jelenleg a nő élettársával, lányaival, unokáival lakik itt. A család folyamatosan próbálkozik a költözéssel, hiszen rendkívül sokan laknak az átlagosnál kisebb területű lakásban, ahol a közműellátottság sem teljes, illetve mindennapjaikat megkeseríti a közeli szennyvízakra.

Az első négy beköltöző család számos leszármazottja most is itt lakik, a 14 lakásból ötöt ők foglalnak el. A múltba révedő idill azonban nem pusztán az emlékezet játéka: az itt felnövő gyerekek – ha kisebb kitérővel is – szívesen tértek vissza a telepre: gyakran más lakáson minőségi cserével túladva vagy lakásigénylést kijárva jutottak ide.

„Z. úrral intéztük, a szociális osztállyal. Azt mondták, hogy nem vehetek rá igényt, mert pontoznak, csak 31 pontot értem el. Mondtam, hogy én nem úgy tudom, hogy ez nem pontra megy. Nem adtam fel, csak bejártam. Elegük volt belőlem, de mondtam, nem érdekel. Mondtam, hogy saját költségemen megcsináltatom.” (gyermekét egyedül nevelő anyja)

Az őslakos családok és leszármazottaik tartoznak a telep jelenleg stabilabb anyagi helyzetben levő családjaihoz. Ez elsősorban a lakásonkénti legfeljebb kétgenerációs család és legalább egy kereső, ami több esetben stabil nyugdíjvédelmet jelent. Ám ezen családok helyzete is csak viszonylagosan nevezhető stabilnak, időszakosan ők is halmozhatnak fel lakbérhátralékot.

A nyolcvanas években a telep a szocializmus időszakában anyagilag konszolidálódott, többségükben vidékről felköltöző, még napszámos munkákat végzők vagy már állandó, de nagyon alacsony beosztásban dolgozók lakóhelye volt, amely a visszaemlékezésekben a telepi idill képében jelenik meg. Mára azonban szinte mindenki elköltözne, ha adódna erre lehetősége: *„Mondanák, hogy máma kell pakolni vagy holnap, lehet, nem fájna a fejem..”* (egy helyi lakos).

3 Minimális szobaszámú, fürdőszobával nem felszerelt, alacsony státuszú lakosságnak készült „csökkentett értékű” lakások.

(ii) Más telepekről érkezők a romló viszonyok között

1997-ben és 2001-ben két család is érkezett a szomszédos északi, Szél úti cs-lakás-telepről Mindkettőjük kapott az alkalmon, amikor családjuk révén hozzá tudtak jutni a Marosi úti lakáshoz, hiszen korábbi lakhelyük mindkét esetben kicsi volt már az ott lakó több generációnak. A szoba-konyhás ikerházakhoz képest a Marosi úti nagy lakás és az önálló háztartás lehetősége számottevő előrelépést jelentett. Az egyik család lelépési díjat fizetett egy rokonának, a másik pedig az itt lakó nagymama révén költözött át.

Két család is érkezett a lakhatási zsákutcának bizonyuló Alföldi úti bérlakástömbből, ahova eleve a problémás, fizetési gondokkal küzdő lakókat költöztették. Egy évtizedes működés után a telepet felszámolták, a lakók pedig részben „vidékre” költöztek, a rokonokhoz kerültek vagy sikerült bérlakáshoz jutniuk. Egy család a külterület egy tanyájáról került ide, egy pedig a déli városrész cigányok lakta utcájából. A családok többségének életében fontos állomás volt a Kastély, azaz a családok átmeneti otthona, ahol hosszabb-rövidebb időre meghúzhatták magukat: az éppen gyerekes generáció ki tudott költözni, ám sok esetben az egy-másfél év különélés után ugyanazon körülmények közé voltak kénytelenek visszaköltözni. Ezek a családok azonos utcák, intézmények rendszerében kallódnak, ahonnan a Marosi úti telepen való lakhatás egy nagyon jó lehetőségként merül fel.

Ezekben a családokban megfigyelhető, hogy három generáció él együtt nagy zsúfoltságban. A családot alapító generáció legtöbbször a telepről talál párt magának. A fiataloknak nincs lehetőségük saját háztartást alapítani saját lakásban vagy bérlésben, így számukra sokszor a családok átmeneti otthona jelent átmeneti, de esetenként rendszeres önállósodási periódust. Ezek között a családok között anyagiilag stabilak és ingatag helyzetűek is akadnak. Jellemző, hogy a nagyobb családokban több kereső biztosít szűkös, de stabil jövedelmet. Az instabil anyagi helyzet sokszor olyan – több generációt is érintő – betegségekhez köthető, amely akadályozza az alkalmi és állandó munkavállalást is.

Annak ellenére, hogy a lakásokat sokszor lerobbant, akár lakhatatlan állapotban adta át az önkormányzat, az új lakók nem utasították vissza azokat, hanem a felújítások terhére akár erőn fölüli is vállalták. Egy önkormányzati bérlakás olyan biztos lakhatást, értéket jelentett egy-egy család életében, hogy ezt a jellegű befektetést is vállalták.

„Gázrobbanásra jöttem át.[...] Ami volt kis megspórolt pénzem a Kastélyban, azt költöttem rá. Mondtam, lesz, ahogy lesz, megcsináljuk, ahogy bírjuk. Semmilyen segítséget nem kaptam a felújításhoz. Én őszinte, hogy legyek, örültem, hogy megkaptam ezt az önkormányzati lakást, de az önkormányzat két forinttal nem segített. Nem lehetett lelakni sem. Én meg örültem, hogy ehhez is hozzájutottam – mert akkor kikerültem volna a 3 gyerekemmel az utcára. [...] Fiam dolgozott a baromfi-feldolgozóban. Ő meg én, ami volt megspórolt pénzem, összeraktuk, és akkor szép apránként megcsináltattuk.” (lakó)

(iii) Az utolsó beköltözők

A jelenlegi lakók a telep leromlását az utóbbi években beköltöző családokhoz kapcsolják. A változást elsősorban a szemetesebb, koszosabb környezethez kötik, de az a személyes kapcsolatokat is érinti – sokan panaszkodnak a zavaró hangoskodásra, a hétfégi „magnózásra”, illetve a kisgyerekekkel összefüggő konfliktusokra.

A fokozatos fizikai leromlás egyik látványos példája a tömb szennyvízproblémájának erősödése. Eleinte a lakbér terhére a vagyongazdálkodó végezte a szippantást, majd átadta a költség összegyűjtésének feladatát egy helyi megbízottnak. Neki nem sikerült a fizetési hajlandóságot kordában tartania, amióta pedig már nem tölti be ezt a szerepet, végképp elmaradnak a szippantások. Így a csatornarendszer megtelik, emiatt a házsor mögött egy kisebb „tó” jött létre, ami esős időben kiönt. Mindegyik, de különösen a hátsó ház lakói panaszkodnak a bűzre, különböző egészségügyi problémáik okát is a csatornának tulajdonítják. Régóta szerepel a tervek között a városi csatornahálózatra való csatlakoztatás, ettől azonban a lakók a szennyvíz többletköltségei miatt – okkal – tartanak. Néhány éve a tömb emeletes részével szomszédos alsó lakásokban tarthatatlanná vált a helyzet.

„Amikor megszületett a lányom, anyukámnál 3 hónapig úszott a szar. Amikor hazahoztam, már vissza kellett hogy vigyem a tizedikre [gyermekosztály], mert alig kapott levegőt. Sok volt neki a baktérium, lerakódott. Bent voltam vele egy hónapot. Itt bent a lakásban állt a szar. A fentieknek meg nekünk külön csövünk van. Addig tudták csinálni, míg itt gyűtt föl. Úgy tudta csinálni a szerelő, hogy másnap ugyanott jött föl. Anyukám hiába szólt nekik, ők értetlenkedtek, és mindig-mindig. Ha használták, akkor nálunk gyűtt föl. Mi a szomszédhoz jártunk addig. 3-4 hónapig tartott, amíg megjavították. A szerelőnek szólt anyukám, és megcsinálta. Ha tele van az akna, nem nyúl hozzá. Volt, hogy a szennyvíz kintről is visszajött, meg hátulról is. Ha elől szippantanak, akkor hiába szippantanak előlről, amikor hátulról visszaszalad előre.” (földszinti lakó)

A romló időszakban beköltözőknél megfigyelhető, hogy a családoknak már nem kiváltságot jelentett a Marosi úti lakás, hanem egy probléma szükségszerű megoldását. Az utóbb érkező – vagy ekkor saját jogú lakásra szert tevő – családok azok, akik most is rosszabb helyzetben vannak, közülük kerülnek ki a kutatás nyarán kilakoltatással fenyegetettek is. Ők azok, akik valamiért kiszorultak a munka világából, és nincs olyan társadalmi kapcsolatuk, amely jelentősen tudna javítani a helyzetükön – nincs meg az a családi védőháló, ami hozzájárul a szegény családok egyik legfontosabb boldogulási stratégiájához (Messing–Molnár 2011).

A telep állapotát, az itt élők helyzetét jelzi, hogy több illegális lakó meghúzta, illetve meghúzza magát jelenleg is a tömbhöz kapcsolódó melléképületekben; ők jellemzően rokonai szálakkal kötődnek a tömb bérlőihez.

„Van itt egy öreg, egy kormos kamrája volt, mert az valamikor kigyulladt, és ő is megégett. De nem hagyta ott a kamrát. A huszonpár fokos hidegekben nekünk melegünk volt, de ő sem fázott abban a kamrában. Nem tudom, hogy élte túl. Csak ő volt egyedül. Se ajtó, se semmi. Most itt van a testvérénél, a legelső lakásban.” (egy telepi lakó)

Kisvárosi marginalizáció és lakáspolitikai

Az elbeszélésekből kitűnik, hogy a jelenlegi helyzet jelentős részben a rendszerváltást követő gazdasági-társadalmi változások és a városi lakáspolitikai következménye. A képzetlen munkásoknak is stabil munkalehetőséget biztosító államszocialista időkben a családok szűkösen, mégis általánosan jobb anyagi helyzetben éltek, egy-egy fiatal párnak nagyobb esélye volt szülői támogatás híján is önálló háztartás elindítására. A rendszerváltást megelőzően a nagyobb és jobb állapotú bérlakásállomány is kevesebb jelentkező között oszlott el, a gyors privatizáció következményeként azonban a bérlői státuszban éppen a szegény, a lakás megvásárlásához szükséges csekély saját tőkével sem rendelkezők maradtak. Ez a szociális alapú szelekció tovább növelte a jövedelmi polarizációt a saját lakással rendelkező és bérlő lakosok között (Bodnár 1996; Hegedüs–Tosics 1998). A növekvő számú jelentkezőt elsősorban azok a városi szegények alkották, akiknek a rendszerváltással megbillent az egzisztenciájuk, hosszabb-rövidebb időre munkanélküliek lettek, vagy családi tragédiák miatt vált életük kilátástalanná. A családi védőháló, a gyerekek első lakáshoz segítése a háztartások jelentős hányadában azonban domináns stratégiává vált, így azok számára, akik nem tudtak a nemzedékek közötti transzferekre támaszkodni, a lakhatás gyakorlatilag megfizethetlenné vált (Hegedüs–Szemző 2010).

A folyamat következtében a fiatalok egy generációja szülői transzferek híján megrekedt a szülőikkel közös háztartásban vagy más alternatív lakhatási formában. A helyzetet jól jellemzi, hogy a bérlakásban élők igyekeznek mindent megtenni az öröklés valamilyen megoldása érdekében. A bérlakás jogviszonyának átadására csak lakásigényléssel van lehetőség, a sor azonban hosszú, évtizedes kérelmek is pihennek a vagyongekezelőnél. Így a bérlakást bizonyos esetekben nem az eredeti tulajdonos, hanem annak szintén rászoruló rokonai lakják. Ennek számos hátránya lehet a lakókra nézve – például rokonok korábbi tartozásainak terhe rájuk hárul, hosszú távra nem tervezhetően, bérlői jogok nélkül élnek. Ők saját jogon, az önkormányzat lakáskiutalási rendszere alapján nem biztos, hogy a közeljövőben lakáshoz jutnának, így kényszerből igyekeznek a jelenlegi helyzetet fenntartani. Az itt rekedő fiatalabb generációkkal együtt a gyakran munkanélküli felnőttek növekvő arányban töltik idejüket a háztömbben és az udvarban. A dolgozók és munkanélküliek eltérő életritmusa feszültségeket okoz, amit a mindennapok bizonytalansága, a szegénység és össezárság tovább fokoz.

Átmeneti megoldás helyett a szociális bérlakás a városban a szegény családok tartós lakhatásának egyik formája lett. Ahhoz azonban az önkormányzati lakásállomány túlságosan lecsökkent, hogy minden igénylőnek eleget tegyen, más megoldás híján pedig egyelőre marad a lakáskérelemre való várakozás, illetve a különböző alternatív lakhatási megoldások.

A kilencvenes évek végétől a telep egyre marginalizáltabb lett; ekkortól a Marosi úti tömbbe az alacsonyabb társadalmi státusszal rendelkező, kizárólag cigány lakosok kerültek. A piacgazdasági átmenetet követően megnövekedett az elszegényedett lakosok száma, emellett a folyamat mögött egy lakáspolitikai döntés sejthető a tömb

feláldozásáról. A legproblémásabb lakókat gyűjtő Alföldi úti tömb is felszámolásra került, a hajdani lakók részben megjelentek a kérelmezők között.

A segélyezés, a szűkös erőforrások elosztásának önkormányzati szintre delegált feladatával a társadalmi konfliktusok lokálissá, kisközösségivé alakultak. A kisközösségek spontán problémakezelésének a szegények számára fenntartott speciális intézményrendszeren túl része volt a fizikai terek megosztása, a szegregáció is (Szalai 2002). Terepünkön a legrosszabb státuszú lakosságtól érkező, növekvő számú bérlakáskérelmeket szelektíven bírálták el. A nagy alapterületű lakások ideálisak voltak nagyobb, sokgyerekes családok számára is, amellet a hátrányos helyzetű igénylők között felülreprezentáltak voltak a roma családok. A leendő lakók személyének kiválasztásakor részben a helyi CNÖ vezetője tett javaslatokat:

„Cigánytelepen nőttem fel, a cigányokat gyerekkorom óta ismertem, minden családrendszert ismertem, hogy melyik mire képes, melyik esetében lesznek egy hét múlva harmincan a lakásban, nekem ezt át kellett látnom. [...] Nem tehettem meg, hogy azt javasolom, aki hú, de nagy szarban van, neki nagyon kell a lakás, de ha bemegy oda, akkor ugyanúgy fog élni.” (a CNÖ elnöke)

A beköltözők maguk is választhattak, hogy elfogadják-e a felajánlott lakást. A rossz hírű tömbbe így azok a lakók költöztek, akik nem láttak más megoldást lakhatásuk megoldására, vagy egy másik bérlakásból valamilyen okból távozniuk kellett.

A befolyásos társadalmi csoportok az érdekérvényesítésre kevésbé képes rétegek érdekeinek háttérbe szorításával – akár a lakáspolitikában, akár más szociális kérdésekben – pont azokat hozzák hátrányos helyzetbe, akikről a jóléti intézményeken keresztül a közösségeknek gondoskodniuk kellene (Ladányi 2006). A beköltözők státuszának romlásával, az etnikai szelekció kialakulásával párhuzamosan azonban az önkormányzat a Marosi úti ingatlan fenntartásából is kivonult. A megbízott ingatlankezelő vezetője maga is elismerte, hogy a befolyó bérleti díjakból nem sokat fordítanak az ingatlan javítására – ami részben felháborítja a lakókat, részben pedig a hosszú távú felszámolás tervét vetíti előre.

„Tehát a lakbérbevétel nagy része más tevékenységekre elmegy. Pedig jogilag lenne rá mód, vissza kellene forgatni. De nem tudjuk visszaforgatni, mert más tevékenységek elszípkázzák. Ennek a rendszernek alig van olyan eleme, ami jól működne.” (az ingatlankezelő képviselője)

A valódi változások a tömb életében azonban még váratnak magukra: sem a tömb felszámolása nem történik meg, sem a jelenlegi lakhatási helyzet javítása. Emellett a vagyongazdálkodó elnőző a hátralékot felhalmozókkal szemben is: az utóbbi években itt egyáltalán nem érvényesít kilakoltatásokat, hiszen tisztában vannak azzal, hogy a problémák csak tovább fokozódnának. Az itt lakók számára csak a hasonló, telepesszerű környezetben elhelyezkedő rokoni, szívességi lakhatás, a tanyára költözés vagy a különböző intézményi lakhatási lehetőségek (családok átmeneti otthona, speciális kollégium hátrányos helyzetű gyerekeknek) nyitottak.

A bérlők lakástörténetét vizsgálva látjuk, hogy lehetőségeik egy szűk, néhány helyszínből álló pályára állítják őket, társadalmi kirekesztettségük a térbeli elszigeteltséggel párosul. A családok folyamatos mozgásban vannak ezekben a város szemében megbélyegzett zónákban, amelyek között státuszrangsor állítható fel. A korábban legrosszabb státuszú Alföldi úti tömb felszámolásával a lakók megjelentek más peremzónákban, többek között az egyre marginalizálódó Marosi úton. Ez a folyamat hozzájárult a tömb végleges leértékelődéséhez. Az 1960-as években indított telepfelszámolási programok kiköltözőinek felépített cs-házaz telepek számos más településen is újratermelték azokat a körülményeket, amik a korábbi cigánytelepeket jellemezték. A felnövő új generációk a telepen belül tudtak csak házhoz vagy szobához, esetleg egy melléképülethez jutni, így az utcák és lakások hamarosan ugyanolyan zsúfolttá váltak, mint a korábbi telepen (Havas–Kemény 1995). A szegények számára fenntartott, megbélyegzett terek tehát dinamikusan változnak különböző gazdasági és társadalmi események, közpolitikák hatására. Újratermelődésük azonban, úgy tűnik, elkerülhetetlen, újra és újra kijelöli a marginalizált csoportoknak „fenntartott” helyeket a többségi társadalmat képviselő lokális állam.

Összegzés

Tanulmányunkban bemutattuk, hogyan vált a korábbi tisztiz laktanya megbélyegzett gettóvá. A városban a Marosi úti telep egy sajátos enklávét alkot, zárt rendszert a maga állandó romlásában, melytől saját lakói is igyekeznek elhatárolódni. A romlás folyamatához hozzájárult mind a rendszerváltást követő társadalmi-gazdasági átrendeződés, mind a városi lakáspolitiká. Mindez a felszámolt, a legrosszabb státuszú, legproblémásabb lakókat gyűjtő bérlakástömb bérlőinek megjelenésében, illetve a bérlakáskiadásra jellemző szelekciós folyamatban – a legszegényebbek Marosi útra történő irányításában – nyilvánult meg. A telepen tehát egyre rosszabb helyzetű családok jelentek meg, egyre instabilabb anyagi háttérrel és társadalmi kapcsolatokkal. Ezzel párhuzamosan az önkormányzat fenntartói szerepének csökkenése is hozzájárult a tömb fizikai romlásához.

A Marosi úton megjelenő családok a város területén szigorúan bizonyos utcákban, elszigetelt terekben mozognak, és a családi, rokoni kapcsolataik is ezekre a területekre korlátozódnak. A jelenség jól példázza azt a folyamatot, amelynek során a szegény családok által lakott terek újratermelődnek, s a megbélyegzett területek elkülönültek maradnak a város szövetében. A lakásukat karban nem tartó, dolgozni nem akaró, bérlakásokban élő városiakok részei az érdemtelen szegényekről alkotott diskurzusnak, melyben a magasabb státuszú lakosság sok tekintetben igazolást talál a fennálló intézményi gyakorlatokra. Emellett a tárgyalt városrész olyan teret képez, ahova a város saját nemkívánatos elemeit száműzheti, későbbi felszámolásával esetleg más célra hasznosítható területet biztosíthat (Gans 1992).

IRODALOM

- Bodnár J. 1996. „He That Hath to Him Shall be Given”: Housing Privatization in Budapest after State Socialism. *International Journal of Urban and Regional Research* 20. 616–636.
- Duncan, O.–Duncan, B. 1973. Lakóhelyi szegregáció és foglalkozási rétegződés. In: Szelényi I. (szerk.) *Városshociológia. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 182–202.
- Fehér K.–Virág T. 2014. *Élet egy kisvárosi telepen*. Megjelenés alatt.
- Gans, H. J. 1992. Mire szolgálnak az értelmetlen szegények? *Esély* 3: 3–17.
- Havas G.–Kemény I. 1995. [A magyarországi romákról](#). *Szociológiai Szemle* 5. 3: 3–20.
- Hegedüs J.–Tosics I. 1998. A közép-kelet-európai lakásrendszerek átalakulása. *Szociológiai Szemle* 2.
- Hegedüs J.–Szemző H. 2010. *Shaping the new welfare regime in transition countries: The interplay of public policies and households' strategies (case of Hungary)*. Kézirat.
- Ladányi J. 2006. Az üldözésről gondoskodó önkormányzatok. In: Ladányi J. *Szociális és etnikai konfliktusok: tanulmányok a piaccgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- Messing V.–Molnár E. 2011. Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély* 1.
- Szalai J. 2002. A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 13. 4: 34–50.

Dél-Heves egy speciális marginális térség szociális válságkezelési lehetőségei

KULCSSZAVAK: periféria, belső periféria, társadalmi helyzet, lecsúszottság, szakpolitikai eszközök

ABSZTRAKT: Dél-Heves, bár az Észak-Magyarország tervezési-statisztikai régióban helyezkedik el, speciális marginális alföldi térségnek tekinthető. Tanulmányom célja, hogy elhelyezzem Dél-Heves – mint klasszikus belső periféria – társadalmát az alföldi táj egészében. Statisztikák segítségével arra is rá szeretnék világítani, hogy a társadalmi válságtünetek az általam vizsgált térben miként változtak a rendszerváltás óta. „Most már aggódunk falvaink sorsa miatt. Az aggodalom azonban nem sokat segít; elemezni, tervezni, dönteni kell” – fogalmazott Enyedi György (1980: 14–15) több mint három évtizeddel ezelőtt. E gondolat jegyében azt is vizsgálom, hogy milyen szakpolitikai eszközökkel állíthatók meg, fordíthatók vissza a helyzetelemzés során bemutatásra kerülő folyamatok.

Bevezetés

Szretykó (2008,7) szerint „...a magyar vidék lassan két évtizede folyamatosan halad lefelé egy olyan lejtőn, amely már napjainkban is kaotikus állapotokat idéz elő”. Bár a hanyatlás nem általánosítható jelenség, falvaink jelentős hányadában tapasztalható. Fokozottan igaz ez a dél-hevesi belső periféria településeire, amelyek helyzetképének ismertetése jelen tanulmány egyik fő célja. Bár témám egy szűk földrajzi térre korlátozódik, mégis úgy vélem, hogy a tanulmányban bemutatandó kutatási eredmények, a lecsúszottság értelmezése és orvoslása nem csupán a konkrét térségek fejlesztése miatt fontos, hanem a kiegyenlítettebb területi fejlődés érdekében az ország egésze számára is. Végső célom meghatározni, hogy milyen szakpolitikai eszközökkel állíthatók meg, fordíthatók vissza a helyzetelemzés során bemutatásra kerülő folyamatok.

Az Alföld határai

Az Alföld lehatárolásának számos változata van. Miként Szarvák (2006: 5) megfogalmazza, „...a módszertani dilemmák azonban ott kezdődnek, hogy a természeti-földrajzi egységeknek általában nem tudunk meghúzni egyenes vonalú határvonalat; hiszen eltérő definíciót adhatunk erre a kérdésre közigazgatásilag, gazdasági-társas-

¹ Bogárdi Tünde, doktorandusz, Szent István Egyetem, Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola

dalmi, térkapcsolati és kulturális szempontból”. A területi folyamatok vizsgálata során jellemző, hogy a Dél- és Észak-alföld régió hat megyéjét (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg) azonosítják az Alfölddel.

Az Alföld lehatárolása során Beluszky (2001: 24) a dél-hevesi térséget „az Alföld szűkebb értelemben vett (természeti földrajzi) területéhez” tartozónak tekinti, illetve az „alföldi úton” járó területekhez sorolja. Szintén fontos megemlíteni, hogy Hamvas Béla ([1985] idézi Beluszky 2001) *Öt géniusz* című művében, a Kárpát-medence szellemi-földrajzi térfelosztása során, amikor az „Alföld” géniusza által uralt területről ír, és lényegében az Alföld lehatárolását teszi meg, Dél-Hevest a „kelet géniusza” által uralt területhez sorolja, vagyis Hamvas szerint is az Alföld része.

Mindezek után úgy vélem, egyértelmű, hogy Dél-Heves, mely bár az Észak-Magyarország tervezési-statisztikai régióban helyezkedik el, mégis egy speciális marginális alföldi térségnek tekinthető.

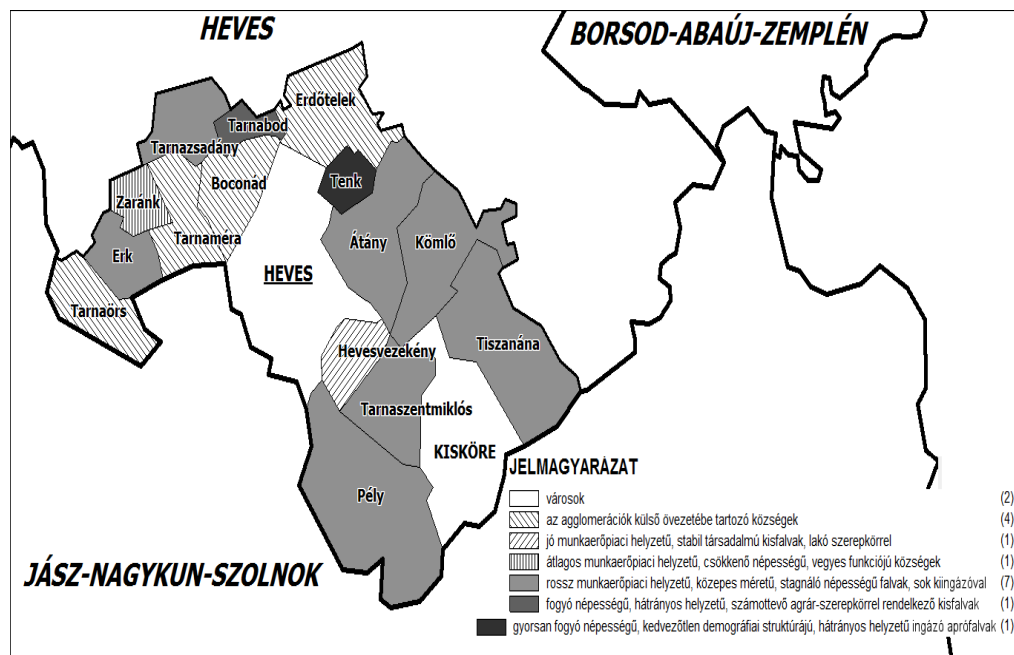
Beluszky (2001: 7) szerint „régóta keltik – okkal, ok nélkül – rossz híret”, majd részletesebben magyarázta: „Nem lehet tehát mindenkor s minden tekintetben megkésettnek, elmaradottnak tekinteni az Alföldet (...), s a fejlettségbeli differenciákkal magyarázni az ország más tájaitól való különbözőségét. Ugyanakkor az Alföld és az ország többi nagytája között, sőt az Alföld és Közép-Európa tájai között a MÁSSÁGOK sokkal szembetűnőbbek s mélyrehatóbbak, mint a két szomszédos nagytáj között az esetek döntő többségében az megszokott, s e különbségek meghaladják a tájképi eltérésekből, a gazdasági ágak eltérő súlyából, a gazdálkodás mikéntjéből, a településkép sajátosságaiból, a nyelv, a vallás, a népviselet, a népelet másságából fakadó szokványos különbségeket. E meglepő másságot az Alföldre vetődő utazók, az Alfölddel foglalkozó tudósok is észlelték, s noha okaira többnyire nem jöttek rá, elcsodálóztak rajta, s csodálkozásuknak hangot is adtak.” (Beluszky 2001: 11) Kísérletet tesz az alföldi sajátosságok magyarázatára is. Elsőként a (természeti) tájról ír, összefüggésbe hozva az alföldi gazdasági-társadalmi sajátosságokat a természeti viszonyokkal. Megállapítja, hogy az Alföld-jelenséget „nem a táj alföld-volta váltotta ki, de a természeti környezet – sajátos áttételeken keresztül – nem csekély szerepet játszott a társadalmi-gazdasági viszonyok alakulásában, s több áttételen keresztül a településhálózat formálódásában, az >>Alföld-jelenség<< lokalizálódásában” (Beluszky 2001: 35).

Egy speciális marginális térség, Dél-Heves

Kutatásom egy klasszikus belső perifériatérre, Dél-Hevesre fókuszál (Heves megye déli része, a korábbi Hevesi kistérség, a jelenlegi Hevesi járás), mely két várost (Heves és Kisköre) és 15 falut foglal magában (1. ábra). A térség problémáját jól jellemzi Heves megye területfejlesztési koncepciójának (2014–2020) javaslattevő munkanyaga, amely szerint „Dél-Heves jelentős társadalmi, gazdasági, környezeti válságoktól sújtott térség”.

Dél-Heves válságjegyeit már a 2001-es népszámlálási statisztikákon készült Beluszky–Sikos-féle (2007) falutipológia is jól mutatja (1. ábra).

1. ábra. Dél-Heves településeinek lakóhelyi és munkaerőpiaci szerepkörei

Forrás: Beluszky–Sikos (2007) alapján saját szerkesztés.

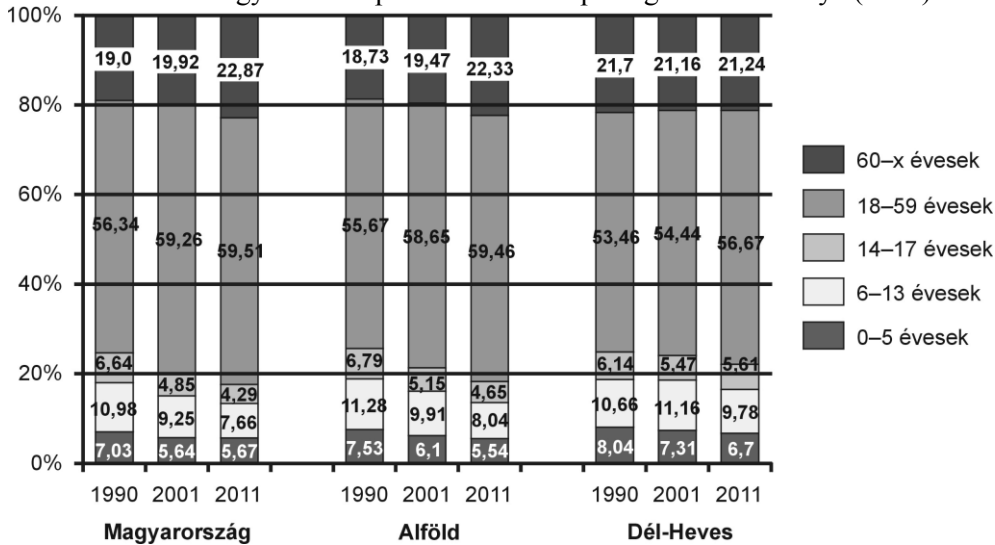
Az 1. ábrán jól látható, hogy a térség relative jobb helyzetű hat faluja a kistérség/járás központjához közel helyezkedik el. A falvak közel fele viszont a rossz munkaerő-piaci helyzetű, közepes méretű, stagnáló népességű települések közé tartozik, ahonnan sok a kiingázó. Egy falut a fogyó népességű, hátrányos helyzetű, számottevő agrár szerepkörrel rendelkező kistalvak típusához és szintén egyet a gyorsan fogyó népességű, kedvezőtlen demográfiai struktúrájú, hátrányos helyzetű ingázó aprófalvak kategóriájába sorolt a szerzőpáros. E kilenc falu kétharmada mintegy tömbbe összeállva található a térség déli, délkeleti részén, Erk, Tarnabod és Tarnazsadány viszont ezektől elkülönül.

Dél-Heves a statisztikai adatok tükrében

Az országos, az Alföldre (alföldi megyékre), illetve az e térségre vonatkozó statisztikák segítségével arra szeretnék rávilágítani az alábbiakban, hogy a társadalmi válságtünetek az általam vizsgált térben miként változtak a rendszerváltás óta. Ehhez az alábbi statisztikai adatokat használom fel:

- Az egyes korcsoportok állandó népességen belüli aránya (1990, 2001, 2011);
- A 7 éves és idősebb népesség a legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint (1990, 2001, 2011);
- A népesség gazdasági aktivitás szerint (1990, 2001, 2011).

2. ábra. Az egyes korcsoportok állandó népességen belüli aránya (2011)

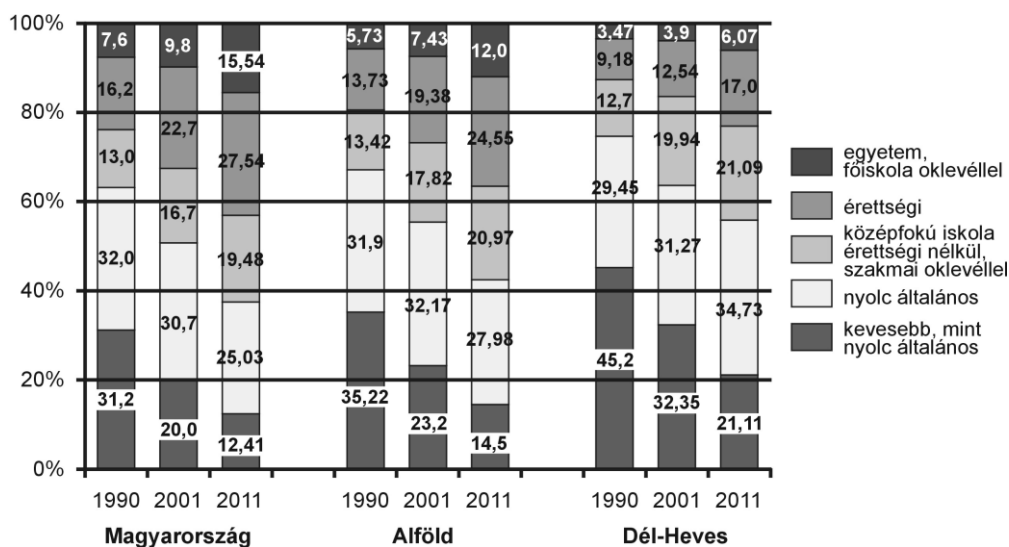
Forrás: KSH, saját szerkesztés.

Dél-Hevest már az 1990. évi népszámlálás idején is egy fiatalosabb korstruktúra jellemezte, mint az országot, illetve az Alföldet. E különbség az elmúlt több mint két évtizedben bekövetkezett változások eredményeként még markánsabban jelenik meg. Amennyiben a 18 éven aluliak arányát vizsgáljuk, látható, hogy Dél-Hevesben meghaladja a 20%-ot, míg a megyében és az országban elmarad attól. Ez demográfiai értelemben kedvező állapotra utalhat, csak hogy a fiatalos(abb) korstruktúra, azaz a jövő generációjának újratermelődése itt eredendően az alacsony társadalmi státusú rétegek, mindenképp a cigányság arányának növekedésével függ össze. Ez számos új társadalmi és gazdasági problémát eredményezett a térségben.

A torzuló társadalmi összképet mutatja, hogy a 7 éves és idősebb népességben minden második személy maximum 8 általánossal rendelkezik (55%), azaz képzetlen. E mutató jóval elmarad mind az országos, mind az alföldi adatoktól. A diplomával rendelkezők aránya a dél-hevesi térségben az országos trendekhez hasonlóan megkétszereződött az elmúlt két évtizedben, azonban hangsúlyozandó, hogy Dél-Hevesben még így is mindössze 6 százalék, amelynek az országos mutató a két és félszerese. Amennyiben ezt településsorosán vizsgálnánk, akkor a városok húzóhatásával szembesülnénk, míg egyes falvakban az 1990-es országos arány közelében van az egyetemi, főiskolai oklevéllel rendelkezők aránya.

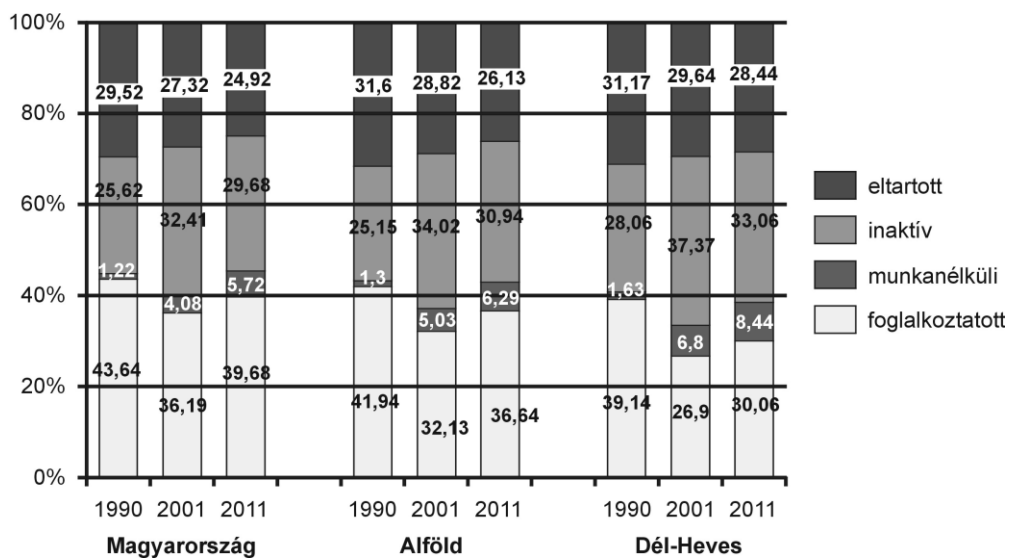
A foglalkoztatottak arányát vizsgálva megállapítható, hogy mindhárom területi egység esetében csökkenés figyelhető meg 1990 és 2001 között, s ezt mérsékeltebb növekedés követte. Dél-Hevesben közel 10%-kal csökkent a foglalkoztatottak aránya a rendszerváltás óta eltelt több mint két évtized alatt. Kiemelendő, hogy míg ez az érték 1990-ben kb. 7%-kal maradt el az országos adattól, 2011-ben közel 10% a különbség. Ezzel szemben mind a munkanélküliek, mind az inaktív keresők arányában jelentős növekedés következett be, s ugyanez mondható el az eltartottakról is, ami összefüggésben lehet a korábban már ismertett fiatalosabb korstruktúrával, a cigány népesség növekvő arányával is.

3. ábra. A 7 éves és idősebb népesség a legmagasabb befejezett iskolai végzettség szerint

Forrás: KSH, saját szerkesztés.

4. ábra. A népesség gazdasági aktivitás szerint

Forrás: KSH, saját szerkesztés.

Az ún. „kemény” adatok elemzése alapján levont következtetéseinket néhány interjúrészzel támasztjuk alá. Ezeket a megyei napilap egyik újságírója, Szomszéd Eszter készítette 2013 őszén, és tette közzé „Szellemfalvakká váló települések” című írásában.

Az alig több mint hétszáz fős Hevesvezekény polgármestere, Fenyves László a következőképp jellemezte települését: „Sajnos, nálunk is jellemző, hogy öregszik a lakosság, egyre kevesebben laknak Vezekényben. Évente csupán két-három gyermek születik, az óvoda még éppen működőképes, jelenleg tizennyolcan vannak egy csoportban. Iskola már nincs, a nagyobb gyerekek pedig Hevesre járnak tanulni különjáratú busszal, amit az idősebb emberek is kihasználnak, ha orvoshoz kell menniük. De nagy probléma az is, hogy szinte semmilyen munkahely nincs a közelben. Távolabbi városokba járnak, hogy dolgozhassanak, ezzel a nyolc óra munka az utazás miatt kibővül 11-12 órára. Mindenképpen szükség lenne Dél-Hevesben egy nagyobb vállalkozásra vagy egy feldolgozóüzemre, ahová eljárhatnának dolgozni a vezekényiek. De tudom, hogy nem egyedi eset a miénk. Kömlőn, Tiszanánán és Tarnaszentmiklóson sem jobb a helyzet.” Hasonló helyzetben van Zaránk, amelynek polgármestere, a 73 éves Csintalan István úgy fogalmazott, hogy ha viccelni szeretne, azt mondhatná, majdnem ő a település legfiatalabb embere. A közel 450 főnyi lakosság fele 60 éven felüli, a faluban idősek otthona is működik immár nyolc éve, jelenleg 26 lakóval. A polgármester rávilágított, hogy „a születések száma évente egy és négy között változik, ám a halálozási arányok jóval magasabbak. Így 2010-ben huszonketten hagytak itt minket. Volt olyan év, hogy stagnált a lélekszám, mivel érkeztek új lakók, de mondanom sem kell, hogy ez azért nem túl gyakori”. A két település polgármestere által elmondottak alapján körvonalazódik előttünk a dél-hevesi falvak egyik jellegzetes típusa, a csökkenő népességű, elöregedő település, amelyről vagy magas a tanulás vagy munka céljából ingázók aránya, vagy jelentős részük már nem is ingázik, hanem elköltözött.

Az itteni falvak másik jellegzetes típusát reprezentálja Kömlő, ahol szintén magas a fiatalok körében az elvándorlók aránya, akik az iskola elvégzése után a nagyobb városokba költöznek. A lakosság körülbelül 20%-át nyugdíjasok teszik ki, azonban ahogyan a polgármester, Német István elmondta: „A gyermek-utánpótlással nálunk nincsenek gondok, Kömlőn egy háromcsoportos óvoda működik, amit lassan majd bővíteni is kell. Tavaly harmincnyolc, azelőtt negyvennyolc baba született. Az ingatlanjaink viszont teljesen elértéktelenednek. A többség ugyanis nem foglalkozik a környezetével, és vannak olyan pályázatok, amelyekben emiatt nem tudunk elindulni, mert nem teljesülnek a feltételek.” Kömlő a gettósodó falu klasszikus példájának tekinthető a dél-hevesi belső periferián (Szomszéd 2013).

Dél-Hevest tehát a fiatalos korstruktúra, az alacsonyabb átlagos iskolai végzettség, a foglalkoztatottak alacsonyabb, míg az inaktívak és eltartottak magas aránya jellemzi. A statisztikai mutatók mellett a három polgármesterrel készült interjú is egy meglehetősen pesszimista jövőkép forgatókönyvét vetíti elénk akkor is, ha tudjuk, a dél-hevesi térség sem tekinthető homogénnek.

Lehetőségek és problémák

Az elmúlt években, évtizedekben számtalan fejlesztési terv és stratégia született a leszakadó térségek, illetve társadalmi csoportok felzárkóztatása céljából. Azonban, ha megnéznénk célkitűzéseiket, minden bizonnyal arra a megállapításra jutnánk, hogy bár azok jelentős része mind a mai napig megállja helyét, mégis várat magára a kérdések megoldása. Az alábbiakban áttekintem azokat a főbb problémákat, amelyek megoldása nélkül véleményem szerint megvalósíthatatlan e térség felzárkóztatása vagy legalább további leszakadásának mérséklése. E főbb problémakörök, beavatkozási területek a következők:

- közbiztonság,
- oktatás,
- foglalkoztatás,
- infrastruktúra (úthálózat, közösségi közlekedés),
- szociálpolitika.

A helyi társadalom csak akkor tud jövőt tervezni, ha biztonságban érzi magát anyagi és fizikai értelemben is. A *közbiztonság* tarthatatlanságát jól jelzi, hogy 2013 őszén az egyik dél-hevesi faluban, Tarnaörsön egyik éjjel betörték egy idős néni házába, és súlyosan bántalmazták. Az „öregezésnek” nevezett bűncselekmény nem ismeretlen a térségben. Ez felhívta a figyelmet arra, hogy a közbiztonság további javítására van szükség. (Ezt követően elindult egy aláírásgyűjtés, amelynek célja a tarnamérai rendőrőrs visszaállítása.) Nem szabad azonban elhallgatni azt sem, hogy történtek előrelépések a közelmúltban, mint például az, hogy 2013 tavaszán duplájára növelték a térségben szolgálatot ellátó készenléti rendőrök létszámát.

Az *oktatás* terén fontos utalni a statisztikai adatokra, amelyek szerint Dél-Heves fiatalos, vagy legalábbis az országot, illetve az Alföldet jellemző korszerkezethű fiatalabb korstruktúrával rendelkezik. Mivel e fiatalság hátrányos helyzetből érkezik, felzárkóztatásukat segítő programok nélkül olyan hátrányba kerülhetnek a kortársaikhoz képest, amely behozhatatlan lemaradást okoz. Ebből indultak ki azok a programok, melyek ma is működnek a térségben, és igyekeznek segíteni az itt élő hátrányos helyzetű gyermekek felzárkóztatásán. Ezek szükségessége s eredményessége nem vitatható, azonban minden ilyen segítség akkor tud igazán hatékonyan működni, ha komplex, az összes jelenlévő problématerületet érintő beavatkozás része.

A helyi társadalom jövőtervezésének fontos része a már említett anyagi biztonság kérdése. Az iskolai lemaradásokkal, a statisztikailag is alátámasztott, jellemzően alacsony iskolai végzettséggel szoros összefüggésben azonban Dél-Hevesben a *foglalkoztatottság* alacsony. Nincs elegendő munkalehetőség a térségben, amely fel tudná szívni az alacsony iskolai végzettségű, minimális munkatapasztalattal és -fegyellemmel rendelkező tömeget. Számukra az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedés, ha mégoly kívánatos is, egyelőre nem igazán megvalósítható. Itt kell ugyanakkor megemlíteni, hogy a közfoglalkoztatás itt is jelentős szerepet tölt be, ám ez nem teremt tényleges munkahelyeket, tervezhető, hosszú távú anyagi biztonságot. Fontos szociálpolitikai eszköz, de nem csodaszer. Úgy vélem, hogy a jelenlegi kvalitású helyi társadalom számára a foglalkoztatás növelésének legnagyobb lehetősége a mezőgazdaságban és a hozzá kapcsolódó feldolgozóipari ágazatokban van.

Az oktatással és a foglalkoztatással szorosan összefüggő kérdés az *el- és kivándorlás* problémája. Ahogyan Győri-Nagy (2003: 6) fogalmaz, „a cselekvőképes lakossági rétegek elmenekülése” tapasztalható a bemutatott falvakhoz hasonló helyzetű településekről. Az így létrejövő társadalom képtelen megtartani a fiatal, ambíciózus népeiséget, így pedig még kevesebb esélye van a felzárkózásra, hiszen nincsenek ott a helyben élő és tenni akaró rétegek.

Szükséges mindemellett az *infrastrukturális hiányosságokról*, problémákról is szót ejteni. Szinte egész Heves megyére jellemző, de a dél-hevesi térségre kiemelten, hogy az utak jelentős hányada nagyon rossz állapotú. A közösségi közlekedés itt döntően a busz közlekedést jelenti, hiszen a vonatok csak Hevest és Kiskörét, a kistérség/járás két városát érintik. A buszmenetrend hiányosságai, illetve a magas utazási költség azonban jelentősen megnehezíti a dél-hevesi falvakban élők mindennapjait, gondolhatunk itt akár a munkavállalásra, a munkába történő ingázásra, akár a különböző szolgáltatások elérésére. Az utak javítása egyre sürgetőbb feladat nemcsak a térségben élők mindennapi életének megkönnyítéséért, hanem a Tisza-tó turizmusának felvirágoztatása, mint deklarált cél érdekében is. A közösségi közlekedés problémáinak kezelése azonban jóval összetettebb kérdés, hiszen az ezt biztosító cég haszonorientált, nem igazán elvárható, hogy szociális alapon működtesse a járatait. A lakossági és a piaci érdekek tehát sok esetben ütköznek.

A helyi társadalom romló helyzete egyre növekvő ellátási igényeket vetít elénk több területen. Kiemelten fontos a már említett oktatási kérdésen túl a *szociális és egészségügyi ellátórendszerek* fenntartásának kérdésével foglalkozni. Ahogy Farkas (2012: 268) fogalmaz: „A globálisan és nemzeti szinten ignorált és kielégítetlen szükségletek, szociális problémák lokalizálódnak, olyan terheket rakva a helyi ellátásokra, amelyekkel azok képtelenek lesznek megbirkózni.” Valószínűsíthető, hogy amennyiben az oktatás és foglalkoztatás területén a beavatkozások megtörténnének, jelentős mértékben csökkennének a helyi társadalmak életében jelenlévő problémák, illetve – ebből következően – a szociális ellátórendszer túlterheltsége is. Így hatékonyabbá válhatna annak a szűkebb célcsoportnak a segítése, amely esetében a problémák túlmutatnak az alacsony iskolai végzettségen és a munkanélküliségen.

Úgy vélem, szembe kell nézni a ma még nem kellően definiált vagy nem a helyén kezelt olyan problémákkal is, mint a mélyszegénység kérdése és a cigányság helyzete. A vizsgált dél-hevesi térségben, ahol – miként a helyzetleírásában is szerepelt – a cigány népeiség aránya az országosnál is erőteljesebben növekvő tendenciát mutat, a mélyszegénység kérdése és a cigánykérdés egymástól nem egyértelműen választható szét. A társadalmi hátrányok leküzdése érdekében tisztázni szükséges, hogy a probléma milyen eredetű. Nem biztos, hogy az „egyszerű” mélyszegénységi problémakezelési gyakorlat ilyen térségekben hathatósan bizonyulhat. Fontosnak tartom, hogy a komplex problémákra komplex megoldásokat keressünk.

Összességében megállapíthatjuk, hogy jelen helyzet kezeléséhez mindenképp szükséges lenne a határozott kormányzati szándék, amely elkötelezett a problémák megoldása iránt, illetve a rendelkezésre álló (nem csak anyagi) erőforrások bővítése. Emellett fontos, hogy a humán-ellátórendszerekben is meghonosodjon a területi szemlélet, amelynek segítségével a lokális problémák eredményesebben kezelhetőek.

Összegzés

A dél-hevesi térséget az országosnál fiatalosabb korstruktúra, alacsonyabb iskolai végzettség, a foglalkoztatottak alacsony, míg az inaktívak és eltartottak magas aránya jellemzi. A térség falvainak egy részét az elöregedés, elnéptelenedés, míg másik részét a gettósodás fenyegeti, amely folyamatok oka és következménye is a térségből történő magas el- és kivándorlási arány. Új társadalmi feszültségek születnek, amelyek már nem tisztán szociális alapúak. A térségben ugyanis az alacsony társadalmi státusú rétegben magas és egyre növekvő a cigányság részaránya.

A helyzetfeltárás alapján a főbb problémaköröknek a közbiztonságot, az oktatást, a foglalkoztatást, az infrastruktúra anomáliáit (úthálózat, közösségi közlekedés) és az eredménytelen szociálpolitikát tekintem. A kedvezőtlen folyamatok megállításához, visszafordításához komplex, összehangolt cselekvésre van szükség. Úgy vélem, az első lépések között szükséges a közbiztonság javítása. A hátrányos helyzetű gyermekek felzárkózásának segítése is létkérdés, hisz ezzel talán elérhető, hogy ne termelődjön újra a szegénység. Ehhez azonban az kell, hogy a mostani alacsony iskolai végzettségű szülőgeneráció foglalkoztatása is megoldódjon – lehetőleg ne közmunkaprogram alapján rövid távon, hanem távlatosan. A helyi, korlátozott munkalehetőségek alapján úgy gondolom, hogy ez a térség városai gazdasági bázisának megerősítése nélkül kivitelezhetetlen. Azaz a városok jobb pozicionálására is szükség van, ha a leszakadt rurális térségek problémáiban hathatós segítséget akarunk nyújtani. Itt fontos azonban kihangsúlyozni, hogy ez csak kiépült infrastrukturális rendszerek mellett lehet hatásos. Ehhez a rossz minőségű úthálózaton és a közösségi közlekedésen is javítani kell. Amíg azonban nem indulnak munkahely-teremtési és infrastrukturális beruházások, addig marad a szociálpolitika eszközrendszerével való „embermentés”.

Enyedi György (1980: 14–15) közel három és fél évtizede úgy fogalmazott, hogy „[m]ost már aggódunk falvaink sorsa miatt. Az aggodalom azonban nem sokat segít; elemezni, tervezni, dönteni kell”. Enyedi megállapítását azonban ki kell egészítenünk, ugyanis nemhogy időszerű, de egyre sürgetőbb lenne a reális adottságokra építve megfogalmazni mindezen terveket, stratégiákat, majd végre lépéseket tenni a kialakult válsághelyzet kezelésére. Amennyiben nem történik rövid időn belül komplex beavatkozás, amely képes ezt az összefüggő problémahalmazt egyszerre kezelni, akkor a Csereháton vagy az Ormánságban jellemző problémákkal kell számolnunk, amelyekről Andorka (2006: 229) úgy fogalmazott, hogy „teljes mikrorégiók (...) esnek ki az ország vérkeringéséből, süllyednek reménytelenül tartós szegénységbe”.

IRODALOM

- Andorka R. 2006. *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó. Budapest.
 Beluszky P. 2001. *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
 Beluszky P.–Sikos T. T. 2007. *Változó falvaink – Magyarország falutípusai az ezredfordulón*. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest.

- Enyedi Gy. 1980. *Falvaink sorsa*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Farkas P. 2012. *A szeretet civilizációjáért. Társadalompolitika – szociálpolitika – családpolitika és a keresztény társadalometika*. L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- Györi-Nagy S. 2003. *Jövőkép(esség)ek*. Kölcsey Intézet. Budapest.
- Szarvák T. 2006. *A digitális egyenlőtlenségek területi és társadalmi összefüggései az Alföldön*. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem. Debrecen.
http://www.rkk.hu/rkk/publications/phd/szarvak_ertekezes.pdf (2013.08.25.)
- Szretykó Gy. 2008. *Merre tart a magyar vidék? A vidék szociális problémái és felemelkedésének lehetőségei*. Comenius Kft. Pécs.
- Szomszéd E. 2013. Szellemfalvakká váló települések. *Heves Megyei Hírlap* 24. 217. sz.

Átalkuló gazdasági terek

Függőség és egyenlőtlen fejlődés a vidéki terekben – az élelmiszer-ágazat változó erőviszonyai és lokális beágyazottsága

KULCSSZAVAK: globális értéktermelési hálózatok, gazdasági marginalizáció, élelmiszer-gazdaság, rurális térségek

ABSZTRAKT: A piac intézményesítése óta letelt bő két évtizedben a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek tartós fennmaradása – újratermelődése – a kelet-közép-európai térség egyik meghatározó folyamata. Ennek egyik metszete a vidéki térségek jelentős részének tartós „leszakadása” a gazdasági szerkezetváltás és innovációk hazai és európai magterületeitől. Ez megragadható a hagyományos statisztikai módszerekkel is, de a vidéki térségek marginalizálódásának átfogóbb, mélyebb megértése az ott működő, élő gazdasági szereplők társadalmi kapcsolatainak és stratégiáinak feltárásával lehetséges. Ezért tanulmányomban az élelmiszer-ágazat belső hatalmi viszonyaiból kiindulva igyekszem képet alkotni – a globális értéktermelési hálózatok koncepciójára építkezve – a lokális ágazati szereplők mozgásteréről, a globális piaci, az intézményi-szabályozási és a lokális társadalmi változásokra adott válaszaikról, s ez utóbbiaknak a vidéki terek marginalizációs folyamataiban betöltött szerepéről.

Bevezetés – hálózatok, függőség és egyenlőtlen fejlődés

Aligha vitatható, hogy a piac intézményesülése Kelet-Közép-Európában a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek mélyüléséhez, tartós polarizációhoz vezetett. A folyamat megragadható az európai makrorégiók és nemzetgazdaságok közötti különbségek válság alatti újratermelődésében, a nemzetgazdaságokon belüli regionális és településszintű egyenlőtlenségek újratermelődésében csakúgy, mint a települési terekben zajló polarizációs folyamatokban (Dunford 2005; Ehrlich et al 2012). A 2008-tól elmélyülő gazdasági válság következményei ismét a polarizációs folyamatok háttérében álló térbeli munkamegosztás és hatalmi viszonyok kiegyensúlyozatlanságára irányították a figyelmet. Ezeket a kritikai társadalomelméletekből kiindulva mind többen a globális kapitalizmus (ennek részeként a neoliberais állam intézményi gyakorlatainak) belső – homogenizáló és egyenlőtlenségeket újratermelő – logikájával magyarázták, amely egyszerre alakítja át a társadalmi viszonyokat és gyakorlatokat a lokális közösségektől a globális vállalati hálózatokig (Harvey 2010; Hudson, Hadjimichalis 2014). E folyamatok része a befektetések s ezzel a termelési folyamatok átrendeződése éppúgy, mint a helyekről/terekről folyó társadalmi diskurzusok és ez ezekre épülő intézményi gyakorlatok – pl. a magterület/periféria, il-

¹ Nagy Erika, tudományos főmunkatárs, MTA KRTK RKI Alföldi Tudományos Osztály, Békéscsabai Csoport

letve város/vidék dualizmusra épülő területi politikák –, amelyek deklarált céljaik ellenére az egyenlőtlenségek fennmaradását segítik (Jensen, Richardson 2010).

A térbeli egyenlőtlenségek újratermelődését ez utóbbi – város-falu, illetve város-vidék – metszeten vizsgáló kutatásokban is egyszerre vannak jelen a rurális térségekhez kapcsolódó társadalmi diskurzusokat és a „vidékiség” narratíváit középpontba állító megközelítések, illetve a vidéki tereket negatívan érintő polarizációs folyamatokat a hatalmi viszonyokból kiindulva magyarázó koncepciók (Cloe 2006). Az utóbbi áramlat a lokális gazdasági szereplők mind bonyolultabb, sokrétűbb hálózati beágyazottságára és az e keretekhez kötődő függőségi viszonyokra irányította a figyelmet (Murdoch 2006; Csurgó et al 2009) – feltárva ugyanakkor az ezekben rejlő potenciálokat is (pl. Marini–Mooney 2006; Letenyey 2000; Tisenkopfs et al 2011).

Ez utóbbi megközelítésben vizsgálom én is a területi egyenlőtlenségek, s az azokat létrehozó folyamatok egy metszetét: a vidéki térségek marginalizálódását és az élelmiszer-ágazat szereplői átalakuló kapcsolatrendszerének ebben betöltött szerepét. E folyamatok feltárásában a globális termelési hálózatok (GTH) koncepciójára építkezem, amely az értéktérrelés folyamatát átfogóan, valamennyi szereplő térbeli-társadalmi beágyazottságát figyelembe véve próbálja megragadni. *Coe et al* definíciója szerint a GTH gazdasági szervezetek és intézmények globális keretek között szerveződő, funkcionálisan és napi gyakorlataikon keresztül szorosan összefonódó kapcsolatrendszere, amely áruk és szolgáltatások „termelésének”, elosztásának és fogyasztásának kereteit biztosítja (Coe et al 2004). Ebből kiindulva fontos tehát a termelésben meghatározó szerepet betöltő vállalatok stratégiáinak, a szabályozási környezetet alakító normáknak és intézményi gyakorlatoknak, a lokális munkapiaci folyamatoknak, illetve ezek viszonyának és változatos térbeli-társadalmi (kulturális) kontextusainak megértése is (Granovetter 1985).

A továbbiakban amellet érvelek, hogy az elszegényedő vidéki térségek marginális helyzete – bár történetileg beágyazott folyamat – alapvetően az átmenet után kialakult függőségi viszonyokban gyökerezik. E viszonyok kialakulásában és újratermelésében fontos szerepet töltenek (töltenek) be a globális termelési hálózatok, továbbá az azok működési kereteit szabályozó szakpolitikák kulcsszereplői. Ezek a szerveződések lehetővé teszik a lokális erőforrások mozgósítását és kiaknázását. Mindez azonban a vidéki térségekben élők egyes csoportjainak elszegényedéséhez (a munkaerő, az ingatlanok leértékelődéséhez) és a helyi közösségek lokális erőforrások (pl. termőföld) fölötti ellenőrzésének elvesztéséhez is vezet. E folyamatokat a változó szabályozók és a piaci liberalizáció hatására átalakuló, egyre inkább a kereskedelmi tőke által meghatározott beszállító/feldolgozó/kereskedő viszonyrendszeren és a helyi szereplők stratégiáin keresztül tárgyalom, a hazai vidéki terekben – az Alföldön³ különösen – még mindig fontos szerepet betöltő élelmiszer-ágazatra fókuszálva.

Az elemzés során két interjúsorozatra építkezem. Ezekkel egyrészt az élelmiszeripari beszállítók és a piac meghatározó kereskedelmi vállalatai közötti erőviszonyo-

² Kapcsolódva David Harvey tágabb kontextusban megfogalmazott koncepciójához (Harvey 2003).

³ A tanulmány a 2009–2011 között végzett, az MTA Bolyai-ösztöndíjprogramja által támogatott kutatásokra, részint a 2013-as – a NAKVI által támogatott – „A <<vidékiségből>> adódó marginalizálódás társadalmi, gazdasági, települési/térségi összetevői...” c. (al)projekt empirikus eredményeire épül. Az itt hivatkozott interjúkat Nagy Gáborral közösen készítettük.

kat, valamint ezek térbeli hatásait igyekeztem feltárni (2010), másrészt – négy leszakadó vidéki térségben⁴ – a helyi, agrárszektorban működő szereplők átalakuló piaci feltételekre adott válaszait, stratégiáit, s ezek lokális társadalmi következményeit (2014) vizsgáltam. Az interjúk tartalmi elemzéséhez ágazati és területi statisztikákat, illetve elméleti és empirikus eredményeket bemutató szakirodalmakat egyaránt felhasználtam.

Változó erőviszonyok az élelmiszer-termelésben és -fogyasztásban

Hogyan segíthet az élelmiszer-ágazat átalakulásának, belső hatalmi viszonyainak vizsgálata megérteni az egyenlőtlen területi fejlődés – így vidéki térségeink tartós leszakadásának – hátterében álló folyamatokat, mechanizmusokat? A piaci krízisek – legutóbb a 2008-as élelmiszerár-robbanás –, a szaporodó, lokálisan jelentkező környezeti konfliktusok, a tömegtermékekkel és a hátterükben álló intézményi struktúrákkal szemben mind gyanakvóbb fogyasztók döntései szakmai határokat át-lépő vitákat ösztönöztek az utóbbi két-három évtizedben. Ezek rávilágítottak az ágazat alapvető strukturális-szervezeti átalakulási folyamataira: a tömegtermelés és -fogyasztás szerveződésében meghatározó szerepet betöltő globális értéktermelési hálózatok működési logikájára, szociokulturális beágyazottságuk fontosságára (Dicken 2007); a fogyasztás és a tőke körforgásának összefüggéseire és az árukhoz kapcsolódó jelentéstartalmak változó szerepére (Goss 2004); illetve az állam és a szupranacionális szervezetek átalakuló szabályozó szerepére (Coe 2011). E folyamatok meghatározó ágensei kétségkívül a globális termelési hálózatokat alakító-működtető szervezetek voltak. A GHT-k önmagukban is bonyolult, sokszereplős, egyszerre több földrajzi léptékhez, térhez kötődő kapcsolatrendszerek, amelyeket folytonosan változó, eltérő érdekek formálnak (Hess 2004). A hálózatokat (át-)alakító konfliktusok a kereskedelmi (piaci változások követése, érzékenység), az ipari (hatékonyság, minőség), a fogyasztói (biztonság, minőség, méltányosság) és a közösségi/térségi (hagyományok, bizalom) érdekek mentén pattannak ki (Murdoch et al 2006).

A globális termelési hálózatok bővülésében és terjeszkedésében meghatározó szerepet betöltő, nemzeti, illetve regionális piacokon többnyire oligopol helyzetet kivívó nagyvállalatok egy része az élelmiszer-értéklánc különböző szakaszaihoz – a vetőmagtermeléshez, a gépparkszolgáltatásokhoz, a felvásárláshoz és/vagy a feldolgozáshoz – kötődtek, s innen kiindulva terjesztették ki ellenőrzésüket a termelés/elosztás/értékesítés rendszerei fölött (Dicken 2007). Az ágazati szereplők erőviszonyait érintő legátfogóbb változás azonban a *kereskedelmi tőke* – döntően az élelmiszer-kiskereskedelmi szervezetek – növekvő szerepe volt az értéktermelési folyamat egészének szervezésében és irányításában (Ilbery, Maye 2006). A hálózaton belüli *kereskedő-beszállítói erőviszonyokat* a piac struktúrája – régi és új versenytársak súlya, stratégiái; a beszállítók alkuereje; vásárlói attitűdök –, a beszállító hálózaton belüli súlya, szerepe – pl. áruinak helyettesíthetősége, saját beszállítóihoz fű-

⁴ A Mezőkovácsházi, Sarkadi, Lengyeltóti és Sárospataki kistérségekben készült interjúkra építkezem.

zódó kapcsolatainak minősége –, a kapcsolatrendszerek általános kontextusát adó vállalati kultúrák, ezek konfliktusai és a szakpolitikai/szabályozási környezet alakítják. A kapcsolatok típusai a stratégiai partnerségre, kölcsönös tanulási és alkalmazkodási folyamatra épülő viszonyoktól a kölcsönös függőségen át a klasszikus kompetitív jellegű kapcsolatokig terjednek (Hughes–Reimers 2004). Az utóbbi típus – amelynél a potenciális beszállítók köre széles, így helyettesíthetők a termékek – az árképzésen keresztül és egyéb üzletpolitikai eszközökkel lehetővé teszi a hálózat kulcsszereplői számára azoknak a kockázatoknak az áthárítását, amelyek a piaci versenyből, illetve a fogyasztói szokások, a szabályozási környezet változásaiból erednek. E kockázatok igen nagyok a kereskedelmi tőke erős térbeli beágyazottsága és ennek költségei⁵ miatt. A kockázatok növekedése összefügg az élelmiszer-termelés és -fogyasztás társadalmi környezetének átalakulásával, ami együtt jár a termelési hálózatok belső erőviszonyainak változásával. A társadalmi környezet változásának fontos mozzanatai voltak a fogyasztáshoz kapcsolódó értékek és gyakorlatok változásai, amelyek intézményesülése az elmúlt két évtizedben sokat lépett előre – a génmódosított termékek kereskedelmének szabályozásától a nonprofit keretek között szerveződő fogyasztói csoportokig –, s a szektor mind átfogóbb és részletesebb szabályozása, ami a termelők, a kereskedők, a kormányzat és a fogyasztók viszonyrendszereiben különböző földrajzi léptékekhez kötődő konfliktusokat eredményezett (Dicken 2007).

Az átmeneti gazdaságok piacainak viszonylag gyors liberalizációja, a kereskedelem elmaradt modernizációja, a fogyasztópiac tagolatlansága és posztszocialista sajátosságai – a fogyasztásban rejlő, a politikai elitek által is kiaknázott öndefiníciós lehetőség és a hazai szereplőkkel szembeni bizalmatlanság (Shevchenko 2002; Szalai 2006) – vonzó befektetési célponttá tette a régiót a kereskedelmi tőke számára. A globális szereplők belépése és gyors terjeszkedése ezeken a piacokon egyrészt a modern tömegfogyasztás információs technológiákra épülő új formáinak bevezetésén, másrészt beszállítói hálózataik bővítésén alapult (Nagy 2005). Ez utóbbi mélyebb térségi beágyazódással – tehát növekvő kockázattal – járt, de az átmeneti gazdaságok átalakuló piacai előnyöket is kínáltak. Ezek az előnyök *a magyar piac esetében* az alábbiakban ragadhatók meg az élelmiszer-kereskedelemben érdekelt szereplőkkel készített interjúink szerint:

- A termelési kapacitásoknak a hazai piac zsugorodásával és az exportpiacok beszükülésével megnövekedett kihasználatlansága a feldolgozóipar válságához vezetett. Ez a mezőgazdasági termelők és a feldolgozók számára felértékelte a stabilitást jelentő, kereskedelmi szervezetek által működtetett hálózatokat; a kereskedők számára pedig biztosította a régiós, illetve nemzeti piacokon már bevezetett termékek beszállítói hátterét (termékinnovációk; kulturális beágyazódás).
- A termékpályák szétesése miatt az értéktermelési folyamat szervezésében meghatározó szerepet tölthettek be a kereskedelmi szervezetek, elsősorban a

⁵ E költségek forrása a szabályozási környezethez történő alkalmazkodás, a beszállítói kapcsolatok kiépítése, a lokális fogyasztópiacokhoz erősen kötődő beruházások, amelyek a kereskedelmi tőke térbeli rögzítettségéből – kulturális beágyazottságából – következnek (Wrigley et al 2005).

pénztökével, illetve a beágyazódáshoz szükséges tudással, információkkal és intézményi keretekkel rendelkező globális szereplők.

- Konzisztens szabályozási keretek híján az értéktermelés kereteinek – üzleti, szakmai, etikai normáinak, gyakorlatainak – alakításában fontos szerepet kaptak a folyamatot minőségbiztosítási rendszereiken keresztül ellenőrző kereskedelmi szervezetek, különösen a 2000-es évek elejéig.
- A szabályozási keretek kialakítása vontatott folyamat volt, ami nehezen átláthatóvá tette a piacot, különösen a szétaprózott, érdekeiket érvényesíteni nem/alig képes hazai szervezetek számára. A szabályozás nemzeti kereteinek alakítása során a nemzetközi szereplők hatékonyabban érvényesíthették érdekeiket.

A hazai élelmiszer-termelés szereplőinek globális hálózatokba ágyazódása tehát egyszerre zajlott az európai (uniós) és a nemzeti szabályozási környezet átalakulásával, valamint a hazai és európai piacok strukturális átrendeződésével. A termelési hálózatokon belüli erőviszonyokat átfogóan először a 2005-ös *kereskedelmi törvény* szabályozta a fogyasztó-kereskedő és a kereskedő-beszállító viszony kereteinek meghatározásával, s ennek intézményesítésével⁶. Interjúalanyaink szerint a kereskedő-beszállító viszonyrendszert érintő törvények, rendeletek⁷ – egészében véve a mind bonyolultabb szabályozás – hatása önmagában is szelektív volt a kötelező beruházások (élelmiszer-biztonság, környezetvédelem stb.) és az adminisztratív költségek növekedése miatt. A tőke és tudástőke híján ezekre reagálni képtelen beszállítók kihullottak a GTH-k belső minőségbiztosítási rendszereiből.

A termelési hálózatokon belüli erőviszonyok alakulását meghatározó másik alapvető trend a hazai piacon erősödő *verseny* volt, amit ösztönzött az élelmiszerimport növekedése is az EU-csatlakozás után (1. ábra). A folyamat eredményeként a feldolgozóiparban és a kereskedelemben is felgyorsult a tőke- és szervezeti koncentráció⁸, ami térben a döntések, továbbá az elosztáshoz kapcsolódó tevékenységek centralizációját erősítette – leértékelve az üzletekhez közeli, helyi/térségi beszállítók szerepét, felgyorsítva szelekciójukat.

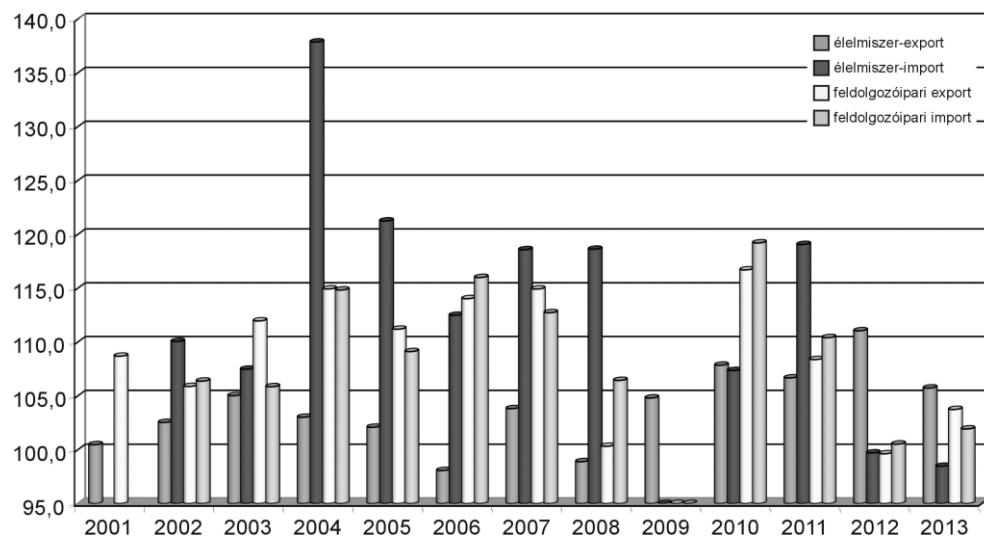
A feldolgozóipari ágazatok közül a *húsipar* volt a piac átrendeződése által egyik leginkább érintett ágazat. Makrogazdasági súlya mellett a jövedelemtermelésben és ezen keresztül a térbeli egyenlőtlenségek mérséklésében (háztáji állattartás)

⁶ Utóbbi esetében elsősorban a jelentős piaci erővel történő visszaélést kísérelték megátolni a jogalkotók. A beszállítók szerint azonban számos „kiskapu” nyitva maradt, s a törvény gyakorlatba történő átültetése sem volt kifejezetten sikeres. Így a fizetési határidők korábbinál szigorúbb uniós szabályozása (30 napon történő maximalizálása) 2013-ban érintette a hazai élelmiszer-kereskedelmet is, ahol – egy-két kivétellel – a nagy kereskedelmi vállalatok máig 30 napon túl fizetnek. Ugyanakkor az EU-intézkedés rávilágít arra, hogy az ágazaton belüli erőviszonyok kiegyensúlyozatlansága nem posztiszocialista sajátosság, hanem a globális kapitalizmus egyik vonása.

⁷ Az eredet-, a fogyasztóvédelmi, az élelmiszer-biztonsági törvények átalakításától az ágazatot érintő különadók bevezetésén át intézményi reformokig (pl. a Nébih hatáskörének kiterjesztéséig vagy az önkormányzatok beruházásokat felügyelő szerepének megváltoztatásáig) több száz, az ágazathoz kapcsolódó, a napi gyakorlatokat befolyásoló szabály változott meg az EU-csatlakozás óta.

⁸ Ennek eredményeként a „Top 10” élelmiszer-kereskedelmi lánc piaci részesedése 60% fölé emelkedett a hazai piacon. Ez közepes koncentrációnak számít Európában, de nálunk (mint Európa keleti felén mindenhol) rendkívül gyorsan, bő egy évtized alatt játszódtott le az átrendeződés.

1. ábra. A külkereskedelem volumenindexeinek dinamikája az iparban (2001–2013)

Forrás: KSH-ágazati statisztikák alapján saját számítás

betöltött szerepe is jelentős volt a rendszerváltozásig. Az ágazat hazai szereplői egyszerre szembesültek exportlehetőségeik szűkülésével és a belső piacokon erősödő versennyel a kilencvenes években, ami kapcsolatrendszereik átalakítására készítette őket.

(i) A 2000-es évek elejére a kiskereskedelmi szervezetek hálózatai vették át a hagyományos értékesítési csatornák szerepét, az eladások átlagosan 70–80%-át ellenőrizve a vizsgálatba bevont feldolgozóknál. A belépés a kereskedelmi tőke által ellenőrzött GTH-kba a fogyasztói bizalom megőrzését/megszerzését, stabil bevételeket, az európai exportpiacokra történő bejutást és a logisztikai feladatok egyszerűsödését garantálta számukra. A hálózatokon belül ugyanakkor szigorú minőségi követelmények mellett versenyezniük kellett a többi – növekvő számban kelet-közép-európai – beszállítóval, ami megnehezítette az aszimmetrikus hatalmi viszonyok akár csekély megváltoztatását is. A bekapcsolódást azonban elkerülhetetlennek tartották a feldolgozóipari cégek annak ellenére, hogy ez lehetővé tette a kereskedelmi hálózatok számára, hogy a piaci változások következményeit a beszállítókra hárítsák. Az áthárítás eszközei az átvételi árak meghatározásának módja (pl. egy évre történő rögzítése), a beszállító által vállalt mennyiségi garanciák (a kereskedő szabta ütemezésben; minimális szankcionálási lehetőségekkel a beszállítók részéről), a fizetési határidők kitolása és az ún. másodlagos kondíciók széles köre⁹, amelyek – a kereskedelmi törvényben szereplő korlátozások ellenére – a napi üzleti gyakorlatokban

⁹ Ezeknek az átmeneti piacokon elterjedt vált hatalomépítési technikáknak – pl. a feudális jellegű, költségáthárítást célzó járadékok; a jogok eltérő érvényesítése a szerződéseken (Hámori 1998) – az alkalmazása a hazai kereskedelmi szereplők körében is, többnyire a beszállítókat hozta nehéz helyzetbe. Több példát találtunk arra is, hogy hazai kereskedelmi szervezetek érvényesítették ily módon érdekeiket, és az ő szerződéses gyakorlataikat vették át külföldi vállalatok.

jelen vannak. Az aszimmetrikus hatalmi viszonyok fenntartásában fontos szerep jut a különböző hatalmi technikáknak a minőségbiztosítási rendszerek és a beszállítás mozzanatainak standardizálásától a kapcsolattartás formáinak kialakításáig, amelyben eltérő hierarchiaszintek (eltérő hatáskörű szereplők) lépnek kapcsolatba egymással, eleve kizárva a különalkuk lehetőségét. A kereskedő-beszállítói viszonyrendszer működésében fontos szerep jut a személyes kapcsolatoknak – a kontakt-személyek szocializációs közegének és a szereplők térbeli beágyazottságának –, amelyek a hálózaton belüli konfliktusok kezelésében is szerepet kapnak (pl. személyes ismeretségen keresztül).

(ii) A húsipari beszállítók – miközben rendkívül fontos számukra, hogy a hálózat részeként működhessenek – a status quo megváltoztatására törekcsenek. Ezért a napi ügyeket a vállalatvezetés professzionalizálásával és rugalmas szervezeti keretek kialakításával próbálják megkönnyíteni, termékinnovációkkal, a termelési hagyományokhoz, illetve földrajzi terekhez kötődő szimbolikus tőkék kiaknázásával, továbbá saját beszállítói kapcsolataik átalakításával pedig igyekeznek stabilizálni, illetve javítani hálózaton belüli helyzetüket¹⁰. A felkeresett hazai beszállítók többsége kompromisszumokra kényszerül – saját minőségi termékkörük bővítésének ára a tömegtermékek, azon belül a kereskedelmi márkás termékek gyártása, ami újrateermeli hálózaton belüli függő helyzetüket. A kisebb, specializált termékek előállítóit ezek az alkuk bizonytalanságban, a működőképesség határán tartják. A feldolgozók számára ezért különösen fontos saját beszállító hálózataik zökkenőmentes működtetése és a kockázatok részleges áthárítása ezekre. Ennek feltételei azonban a rendszerváltozás után jóval nehezebbé váltak a hazai beszállítók számának csökkenése, a feketepiac konkurenciája és a szerződéses feltételek gyakori megszegése miatt. A nyersanyag-ellátást a piaci liberalizáció ugyan megkönnyítette, de az új kapcsolatok kiépítése idő- és tőkeigényes folyamat, s újabb (állat-egészségügyi, minőségi, pénzügyi, pl. árfolyam-) kockázatokkal járt. A legsikeresebbnek a beszállítói hálózatukat újjáépítő feldolgozók tűnnek, közülük elsősorban azok, amelyek hosszú távú partnerséget alakítottak ki a mezőgazdasági termelőkkel (ez leginkább a baromfiágazat jellemzője). A feldolgozók üzleti eredményei azonban egészében véve erősen függnnek a mezőgazdasági termelők áraktól, amelyek a globális piaci folyamatok hatására egyre kevésbé kiszámíthatók (Varga et al 2007). Ezek a szigorú hitelezési feltételekkel együtt akár csődökhöz is vezethetnek (mint pl. a Gyulai Húskombinát esetében), amelyek hatása az egész termelési hálózaton végigfut, és lokális/térségi hatásai súlyosak lehetnek.

Lépéskényszerben – a helyi szereplők stratégiái

A globális értéktermelési hálózatokba ágyazódás a marginalizálódó térségekben működő, helyi erőforrásokra építkező mezőgazdasági termelők számára egyszerre jelenti a stabilitást – a hálózaton kívül maradókkal szemben –, illetve a bizonytalan-

¹⁰ A termékinnovációk és a piacbővülés – esetünkben a GTH-kba történő belépés eredményeként – erős korrelációt mutat az élelmiszer-ágazatban (Czibik, Makó 2008).

ság és kiszolgáltatottság forrását. Utóbbi részint a hálózatok belső erőviszonyaiban gyökerezik – a helyi nyersanyagtermelők általában nem rendelkeznek megfelelő erőforrásokkal a hálózat működésének megváltoztatásához –, részint hálózaton kívüli kapcsolatrendszerük és erőforrásaik kiszámíthatatlanságában, ami az aktuális kapcsolatrendszerükbe történő „bezáródással” járhat (Castells 2011). A 2013-ban készített interjúink szerint a lokális szereplők egy szűk csoportja képes kiaknázni a GTH-kban rejlő lehetőségeket, elkerülve a bezáródást (i). A (kis-)termelők túlnyomó része azonban kiszolgáltató a globális piaci trendeknek, a lokális (biofizikai és társadalmi) folyamatoknak és a (nemzeti, uniós) szabályozórendszerek belső logikájának (ii). Az alábbiakban az e csoportok piaci státuszát fenntartó/újratermelő mechanizmusokat tekintem át röviden.

Az esettanulmányok terepül szolgáló (sarkadi, mezőkovácsházi, lengyeltóti, sárospataki) térségekben mind a foglalkoztatásban, mind a vállalkozások tevékenységét tekintve az országos átlagot messze meghaladja az agrárágazat jelentősége. A terepmunka eredményei szerint erősen differenciálódott az ágazati szereplők köre. (i) A GTH-kba belépők egy kisebb csoportja stabilizálta helyzetét a hálózatokon belül, illetve azokon keresztül az európai (globális) piacokon. Ebben döntően azok voltak sikeresek, akik a rendszerváltás időszakában, illetve már azt megelőzően jelentős helyi erőforrásokhoz jutottak: termőföldhöz, ültetvényekhez, telephelyhez, szakmai tudáshoz és kapcsolati tőkéhez. E csoportot térségükhöz kötik a hálózatban elfoglalt pozíciójuk megőrzéséhez/javításához szükséges kapacitásbővítések és az ott kialakított feltételek (infrastruktúra, biofizikai körülmények stb.); ugyanakkor felértékelődtek számukra külső kapcsolatrendszerük, amelyek révén technológiai innovációkat valósíthatnak meg, s ehhez technikát, forrásokat (hitelek, pályázatok), információkat szerezhetnek. A hálózaton belüli helyzetük javítása („upgrading”, ld. Kalantaridis *et al* 2011) a termőhelyi adottságok, a földrajzi közelség (piacok) és a termékspecializáció kombinációjára (pl. vetőmag, bor), a termékklánc lerövidítésére (pl. gyümölcs, hús), illetve szorosabb ellenőrzésére (gabonaágazat) épülő stratégiákkal volt sikeres. Szerepük ugyanakkor felértékelődött saját szűkebb térségükben is: egy részük szervező („integrátori”) szerepet tölt be – ideértve a szolgáltatások széles körét és a sokszor informális tudásátadást is –, jelentős foglalkoztatók, ugyanakkor a GTH-k keretei között zajló, iparszerű termeléshez kapcsolódó piaci normákat közvetítenek a helyi vállalkozások számára.

Bár interjúalanyaink hálózaton belüli kapcsolatait a piac oligopol helyzetű (vetőmag- és gépellátás, felvásárlás/közvetítés, feldolgozás szakaszaihoz kötődő) szereplői határozzák meg, az aszimmetrikus hatalmi viszonyokat kiszámíthatóságuk miatt elfogadják, és a piac velejárájának tekintik. Annál negatívabban ítélik meg azonban üzleti stratégiáik nemzetgazdasági kontextusát – a szigorú szabályozás és a nyitott piac ellentmondásait, a szabályozási környezet változásait –, továbbá lokális feltételeit. Utóbbi sokkal kevésbé az elérhetőséget és az infrastruktúra hiányosságait, inkább az elérhető munkaerő mennyiségét (idénymunkák) és minőségét (szakképzett munkaerő hiánya) érinti. Ezek a feltételek megnehezítik a hálózaton belüli helyzetük javítását, ezért a helyi feltételektől történő függetlenedésre ösztönzi őket, pl. a munkaerő gépi helyettesítésével. Napi gyakorlatainkban tehát folyamatosan szembesülnek

a globális kapcsolatrendszereket, illetve a hazai üzleti gyakorlatokat alakító értékek, normák – kulturális kontextusok – ellentmondásaival, konfliktusaival.

(ii) A termelők nagyobb része közvetítőkön keresztül kapcsolódik a globális értéktermelési hálózatokhoz. Az interjúalanyaink által „integrátoroknak” nevezett nagyobb helyi termelők valójában inkább szolgáltatóként működnek. A piacra jutást a lokális piacon többnyire oligopol helyzetben levő felvásárlók biztosítják, akik évente újrakötött szerződéseikben a piaci és természeti kockázatokat igyekeznek a termelőkre hárítani – s többnyire sikerül is nekik. Ahogyan az egyik ágazati szervezet tisztviselője fogalmazott, „...a felvásárlóknak [néhány helybeli, egykori kistermelőnek – a szerző] megvannak a stratégiai partnerei, olyan cégek, akik az egyéni kistermelőkkel már nem is állnak szóba, ezért is jutottak ők jelentős szerephez az értékláncban. A legnagyobb helyi felvásárló igazi nagyhallá nőtte ki magát, ő már nem csak helyi árualapot forgalmaz, hanem román oldalról, sőt Dél-Európából is importál, és a Tescónak szállít. Így persze a termelő rosszul jár, mert sokkal kevesebb a haszna, mint régen, mikor még maga vitte piacra az árúját.” Bár e csoport helyzetét stabilizálta az uniós támogatási rendszer bevezetése, birtokméretük, illetve likvid forrásaik, piaci és pályázati ismereteik hiánya miatt többségük számára nem elérhető a fejlesztési források. Kilátásaikat rontja a helyi hitelezési piacokon az áthidaló mikrokölcsönökkel rendkívül fontos szerepet betöltő, lokális kapcsolatrendszerekbe ágyazódó takarékszövetkezeti hálózat átalakítása (a hitelezési feltételek standardizálása) is. Így többségük fejlesztés, innovációk híján tartósan az értéktermelési láncok peremén – elsősorban azok hátrányait tapasztalva – működik. Ez a csoport azonban legalább olyan mértékben kiszolgáltatott a támogatási rendszert működtető szakpolitikai döntéseknek és intézményi gyakorlatoknak, mint a piaci folyamatoknak, ami megtestesül a visszacsatolási mechanizmusok hiányában (a minisztériumok által válasz nélkül hagyott visszajelzések a rendszer zavarairól) éppúgy, mint a gazdálkodók többsége számára követhetetlen szabályokban¹¹ és pályázati feltételekben.

Összegzés

Mind a termelők jelentős részének tartósan marginális helyzete, mind a globális értéktermelési hálózatokba belépő szervezetek stratégiai hozzájárulnak a leszakadó vidéki térségek gazdasági-társadalmi problémáinak újratermelődéséhez. Ez megnyilvánul a munkapiaci folyamatokban – az állandó foglalkoztatás csökkenésében és az időnyomunka növekvő súlyában –, a hagyományos családi gazdaságok modelljeinek eltűnésében és az agrárágazat demográfiai problémáiban (a gazdatársadalom elöregedésében) is. A földbirtokviszonyok e folyamatokkal összefüggő átrendeződésének eredményeként a helyi szereplők elveszítik ellenőrzésüket a lokális erőforrások fölött – erre utal a nem helyi szereplők súlyának növekedése a termőföld-tulajdonosok között (Velkey 2014). Ugyanakkor az itt élők megmaradó vagyona is leértékelődik a vidéki ingatlanpiac – globális pénzügyi válság által felerősített – pan-

¹¹A legtöbbször említett példa az Agrár-környezetgazdálkodási Program végrehajtásával kapcsolatos mulasztások és büntetések nagy száma, ami kétségtelenül sok adminisztrációval jár, és kisebb gazdálkodók még csak nem is ismerik a belépéssel járó kötelezettségeket.

gása miatt, s eltűnnek (elköltöznek vagy nyugdíjba vonulnak) a vizsgált térségi gazdaságokból azok a szereplők, akik a tudás- és kapcsolati tőkéjükre alapozva erősíthetnék az itteni vállalkozások lokális és kedvezőbb globális beágyazottságát.

A vizsgált térségek gazdasági marginalizációja az átmeneti (posztszocialista) gazdaságok gyors liberalizációjában és piaci integrációjában gyökerezik. Ezek eredményeként gyorsan formálódtak azok az intézményi/vállalati struktúrák és kapcsolatrendszerek, amelyekben meghatározó szerepet töltött be viszonylag kisszámú, lokális erőforrásokat is mozgósítani képes cselekvő – az élelmiszer-kereskedelmi láncoktól a saját márkákat előállító feldolgozókon át a felvásárlókig és szolgáltatókig –, „akik” a tömegtermelés és -fogyasztás globális rendszereihez kapcsolódtak felülről (a térségen kívülről) irányított hálózatok révén a lokális szereplőket. Az utóbbi csoport helyzete többnyire marginális – elszenvedik a hálózat által közvetített globális piaci hatásokat, de sem helyi, sem egyéb hálózati kapcsolataik nem teszik lehetővé helyzetük megváltoztatását. Ebben fontos szerepe van a GTH-kon belüli erőviszonyokon túl a posztszocialista örökségként számon tartott peremfeltételeknek is, mint a zavaros tulajdonviszonyok, a bizalom, s így az alulról jövő kezdeményezések hiánya, a gazdasági szabályozórendszer átpolitizáltsága és ebből eredő instabilitása. Mindez tartósan a jelentős kapcsolati, pénz- és tudástőkével rendelkező szereplők befolyását erősíti/tartja fenn, amelyek révén a bizonytalanságok kiküszöbölhetők, illetve – lokális szintre – átháríthatók.

IRODALOM

- Castells, M. 2011.: A Network Theory of Power. *International Journal of Communication* 5. 773–787.
- Czibik Á.–Makó Á. 2009. Nagyméretű kiskereskedelmi láncok és beszállítóik kapcsolatának oksági elemzése. MKIK Gazdaság- és Vállalkozáselemző Intézet. www.gvi.hu
- Cloke, P. 2006. Conceptualizing rurality. In: Cloke, P.–Marsden, T.–Mooney P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. London, SAGE–New Delhi: Thousands Oaks, 18–29.
- Coe, N. M.–Yeung, H. W.–Dicken, P.–Henderson, J. 2004. ‘Globalizing’ regional development: a global production networks perspective. *Transactions of the Institute of British Geographers* 1. 29/4. 468–484.
- Coe, N. M. 2011. Geographies of production I: An evolutionary revolution? *Progress in Human Geography* 35. 1: 81–91.
- Csurgó B.–Kovács I.–Megyesi, B. 2009. Helyi hálózatok Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* 18. 2: 120–141.
- Dicken, P. 2007. *Global shift: Mapping the contours of the world economy*. New York, London, The Guilford Press.
- Dunford, M. 2005. Old Europe, New Europe and the USA. Comparative Economic Performance, Inequality and Market-Led Models of Development. *European Urban and Regional Studies* 12. 2: 149–176.
- Ehrlich, K.–Kriszan, A.–Lang, T. 2012. Urban Development in Central and Eastern Europe – Between Peripheralization and Centralization? *disP – The Planning Review* 48. 2: 77–92.
- Goss, J. 2004. Geography of consumption I. *Progress in Human Geography* 28. 3: 369–380.

- Hámori, B. 1998. Kutyastratégiák: fenyegetés, sarcolás, erőszak az átmeneti országok fejlődő piacain. *Közgazdasági Szemle* 45. 12: 1096–1111.
- Hess, M. 2004. Global Production Networks. Dealing with Diversity. In: Haak, R.–Tachiki, D. S. (eds.) *Regional Strategies in a Global Economy*. München, IUDICIUM Verlag. 31–52.
- Granovetter, M. 1985. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology* 91: 481–510.
- Harvey, D. 2003. *The New Imperialism*. Oxford, Oxford University Press.
- Harvey, D. 2010. *The enigma of capital and the crises of capitalism*. Oxford, New York, Oxford University Press.
- Hudson, R.–Hadjimichalis, C. 2014. Contemporary Crisis Across Europe and the Crisis of Regional Development Theories, *Regional Studies* 48. 1: 208–218.
- Hughes, A.–Reimer, S. 2004. Introduction. In: Hughes, A.–Reimer, S. (eds.) *Geographies of Commodity Chains*. London, Routledge. 1–16.
- Ilbery, B.–Maye, D. 2006. Retailing local food on the Scottish-English border: A supply chain perspective. *Geoforum* 37: 352–367.
- Jensen, O. B.–Richardson, T. 2010. Nested visions: New Rationalities of Space in European Spatial Planning. *Regional Studies* 35. 8: 703–717.
- Kalantaridis, C.–Vassilev, I.–Fallon, G. 2011. 'Enterprise strategies, governance structure and performance: Comparative study of global integration' *Regional Studies* 45. 2: 153–166.
- Letenyei L. 2000. [Innovációs láncok falun](#). *Szociológiai Szemle* 4: 40–56.
- Marini, M. B.–Mooney, P. H. 2006. Rural economies. In: Cloke, P.–Marsden, T.–Mooney P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. London, SAGE–New Delhi: Thousand Oaks. 91–103.
- Murdoch, J. 2006. Networking rurality: Emergent complexity in the countryside. In: Cloke, P.–Marsden, T.–Mooney P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. London, SAGE–New Delhi: Thousand Oaks. 171–185.
- Nagy E. 2005. Strategies of International Investors on Hungary's Emerging Retail Market. In: Turnock, D. (ed.): *Foreign Direct Investment and Regional Development in East Central Europe and the Former Soviet Union*. London, Arnold. 267–282.
- Shevchenko, O. 2002. 'Between the Holes': Emerging Identities and Hybrid Patterns of Consumption in Post-socialist Russia. *Europe-Asia Studies* 54. 6: 841–866.
- Szalai E. 2006. Az újkapitalizmus és ami utána jöhet... Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- Tisenkopfs, T.–Kovách I.–Losták, M.–Sumane, S. 2011. Rebuilding and Failing Collectivity: Specific Challenges for Collective Farmers Marketing Initiatives in Post-Socialist Countries. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* 18. 1: 70–88.
- Varga T.–Tunyiginé Nechay V.–Kemény G. 2007. A fontosabb hazai termékpályák áralkuinak fontosabb jellemzői. *Gazdálkodás* 51. 6: 17–28.
- Velkey G. 2014. Östermelői adórendszer aprítja a birtokokat. *Falu*, ősz (megjelenés alatt).
- Wrigley, N.–Coe, N. M.–Currah, A. 2005. Globalizing retail: conceptualizing the distribution-based transnational corporation (TNC). *Progress in Urban Geography* 29. 4: 437–457.

A magyar élelmiszer-ipari termékek helyzete az Európai Unió piacán

KULCSSZAVAK: CMS-modell, élelmiszeripar, Európai Unió, minőségi versenyképesség

ABSZTRAKT: Magyarország élelmiszer-gazdasági exportja az EU-csatlakozás óta jelentősen növekedett, és az Európai Unió piaca egyre nagyobb részarányt képvisel az összes kivitelben az EU-n kívüli piacokhoz képest. A tanulmány célja, hogy értékelje a magyar élelmiszer-ipari termékek export-versenyképességét az Európai Unió piacán. A konstans piaci részesedés (CMS-modell) alapján megállapítható, hogy az élelmiszer-ipari termékek esetében a piacnagysághatás és a versenyképességi hatás jelentős volt az EU piacán. A minőségi versenyképesség alapján megállapítható, hogy két kivétellel az összes élelmiszer-termékcsoport növelte piaci részesedését az EU piacán.

Bevezetés

Magyarország a kedvező természeti adottságainak köszönhetően kiváló beltartalmú élelmiszereket állít elő, melyek külföldön is kedveltek. Az élelmiszeripar Magyarország adottságainak köszönhetően jelentős gazdasági ágazat. Az ágazat a foglalkoztatásban is jelentős szerepet tölt be (Magda 2008). Az élelmiszer-ipari ágazat pozitív külkereskedelmi mérlege továbbra is fontos szerepet játszik a nemzetgazdaság külkereskedelmi egyenlegének stabilizálásában. Az élelmiszeripar hagyományosan javítja Magyarország devizaforgalmi mérlegét, mert az élelmiszer-ipari termékek exportjának értéke nagyobb, mint az előállításához szükséges nyersanyagok és iparcikkek behozatalának értéke. Az élelmiszeripar évtizedek óta biztosítja, hogy az exporton szerzett devizáért a nemzetgazdaság termelőeszközöket és fogyasztási cikkeket tudjon vásárolni. Figyelemre méltó azonban, hogy az ezredforduló óta az élelmiszeripar az ország exportjából már „csak” 7-8%-kal részesedik a korábbi (1980-as évek) 20% körüli szinttel szemben (Bozsik–Magda 2012). Ezért is tartjuk fontosnak a szektor piaci teljesítményének értékelését a piaci környezet átalakulásával – alapvetően az EU-csatlakozással – összefüggésben, ami a jelen tanulmány témája.

A módszertan

Az elemzések adatai az Európai Bizottság Comext-adatbázisán alapulnak a 2004–2011 közötti időszakra vonatkozóan. Ezen belül az Egyesült Nemzetek SITC

¹ Bozsik Norbert, főiskolai tanár, Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös

(Standard International Trade Classification) osztályozási rendszere termékcsoportok szintjén tartalmazza az export-import adatokat. Az adatbázis mind mennyiségi, mind értékalapon közli a belső (intern) és a külső (extern) kereskedelmi adatokat.

A termék külpiaci versenyképessége változásának mérésére az ún. CMS- (Constant Market Share Analysis) módszer szolgál. Ez alkalmas a piaci részesedés három strukturális komponensének, nevezetesen a piacnagysághatás, a piacösszetétel-hatás és a versenyhatás meghatározására (Fertő 2004). Az első két tényező exogén jellegű, tehát nem befolyásolható, viszont a harmadik elem – vagyis a versenyképességi hatás – endogén jellegű, így megfelelő ágazati politikával javítható.

Az exportváltozás az alábbiak szerint bontható fel a három komponensre. A változást (a növekményt vagy csökkenést) Δ -val jelöltük:

$$\Delta X_i = \sum_{ij} \Delta x_{ij} = \sum_{ij} x_{ij} (\Delta M / M) + \sum_{ij} x_{ij} [(\Delta M_j / M_j) - (\Delta M / M)] + \sum_{ij} x_{ij} [(\Delta x_{ij} / x_{ij}) - (\Delta M_j / M_j)]$$

ahol: az i az országot, j a termékcsoportot, x az export, M pedig a külső piac keresletét, vagyis az importot jelöli. Az X_{ij} az ország termékcsoportjának exportját, M_j pedig j termékcsoport összes importját jelöli. A képletben az első tag:

$$\sum_{ij} x_{ij} (\Delta M / M)$$

mutatja az általános piacnagyság hatását (vagyis a célpiac méretének változását); a második tag:

$$\sum_{ij} x_{ij} [(\Delta M_j / M_j) - (\Delta M / M)]$$

adja meg a „strukturális hatást”, vagyis a piacösszetétel-hatást; végül a harmadik tag („maradéktag”):

$$\sum_{ij} x_{ij} [(\Delta x_{ij} / x_{ij}) - (\Delta M_j / M_j)]$$

a versenyképességi hatást mutatja. (Oblath–Péntes 2004)

A minőségi versenyképesség

A közgazdasági szakirodalomban a relatív árváltozás és a relatív piacirészesedés-változás kombinációjaként értelmezik az ún. minőségi versenyképességet. A módszer lényegét az 1. táblázat szemlélteti.

1. táblázat. Versenyképességi mátrix

	Piaci részesedés változása	
Relatív exportárváltozás	Versenyképtelen export (csökkenő exportpiaci részesedés)	Versenyképes export (emelkedő exportpiaci részesedés)
Emelkedő relatív exportár	Arversenyképtelen	Minőségileg versenyképes termékek
Csökkenő relatív exportár	Minőségileg versenyképtelen termékek	Arversenyképes termékek

Forrás: Oblath G.–Péntes P. (2004)

A táblázat a piaci részesedés és az exportváltozás koordinátarendszerébe helyezi el a terméket, termékcsoportot. Értelemszerűen a jobb felső kvadránsban helyezkednek el az ún. minőségileg versenyképes termékek, melyek emelkedő exportár mellett tudták növelni a kivitelüket. A jobb alsó sarokban az árversenyképes termékek vannak, melyek a csökkenő relatív exportár mellett növelték a kivitelüket. A mátrix bal oldalán az árversenyképtelen és a minőségileg versenyképtelen termékek találhatók.

Eredmények: a magyar élelmiszer-ágazat versenyképessége

A magyar élelmiszerexportnak az összes exporthoz viszonyított arányát vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a 2004. évi 6%-ról 2011-re 7% fölé emelkedett az élelmiszer-kivitel részaránya. Ez azért is kedvező, mert a teljes export értéke is közel megduplázódott az időszak alatt. (2. táblázat)

Az EU-csatlakozás óta a kereskedelmi korlátozások végleg megszűntek, így a kereskedelem egyszerűbb és olcsóbb lett (Kürti et al 2007). A magyar élelmiszer-export külpiazi megoszlását vizsgálva a növekedés mellett még egy fontos tényről állapíthatunk meg. Az EU-csatlakozás óta nemcsak nőtt a kivitel – a 2009. évi visszaeséstől eltekintve –, hanem egyre inkább az Európai Unió piaca (EU-intra) képviselt nagyobb részarányt az EU-n kívüli piacokhoz (EU-extra) képest. Értékében viszont az EU–27-extra értéke sem csökkent, sőt, némileg még nőtt is (1. ábra).

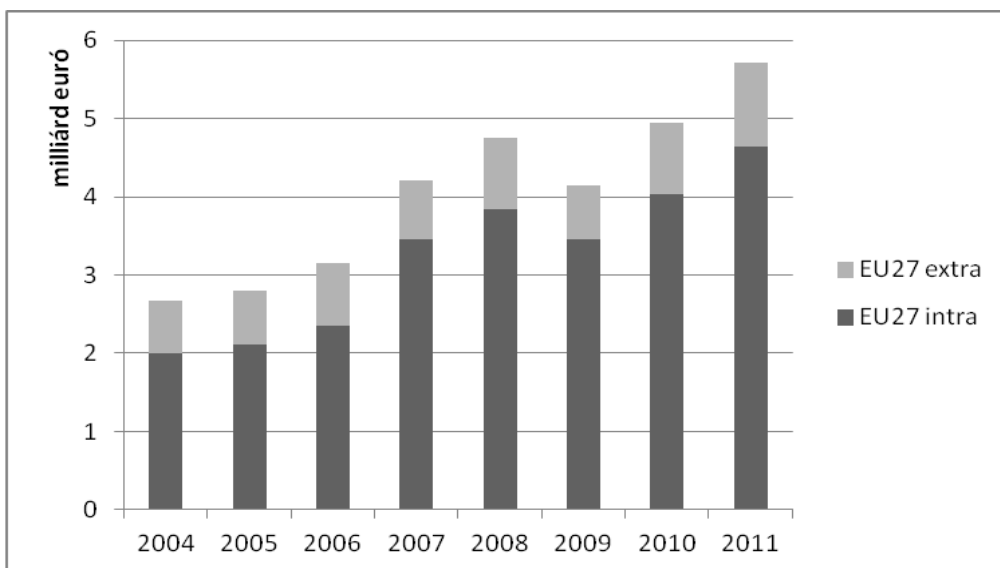
Magyarország Európai Unióba irányuló élelmiszerexportjának értéke a 2004–2006-os időszakban 2,15 milliárd euró volt éves átlagban, ami az EU teljes élelmiszerimportjának 0,87%-át tette ki. A 2009–2011-es időszak tekintetében az élelmiszer-kivitel majdnem megduplázódott, és meghaladta a 4,1 milliárd eurót éves átlagban. Az unió teljes élelmiszerimportjában a magyar export 1,26%-ra emelkedett a második időszakban.

2. táblázat. A teljes magyar export és az élelmiszerexport alakulása (millió euró)

Megnevezés	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Összes export	44	50	59	69	73	59	72	80
Élelmiszerexport	671	588	935	609	772	513	024	616
Élelmiszerexport / összes export	5,99%	5,54%	5,26%	6,05%	6,46%	7,00%	6,91%	7,19%

Forrás: saját számítás Comext-adatbázis alapján.

1. ábra. A magyar élelmiszerexport alakulása (2004–2011)

Forrás: saját számítás Comext-adatbázis alapján.

Magyarország élelmiszerexportjának legfőbb célpiaca az EU-csatlakozás után Németország volt. Ide irányult a kivitel mintegy 20%-a (2004–2006), viszont a második időszakban ez visszaesett 14%-ra. A 2004 és 2006 között még negyedik helyen álló Románia (8%) viszont a 2009–2011 közötti periódusra Magyarország első számú élelmiszerpiacává vált (15%). A magyar élelmiszerek jelentős felvevőpiaca Olaszország is, amely 12%-os részesedéssel bírt az exportból. Romániához hasonlóan a Szlovákiába irányuló magyar export is jelentősen növekedett, 4,5%-ról 11,5%-ra. Magyarország jelentősebb exportpartnere ezen kívül még Ausztria volt 9,5%-os részesedéssel.

A magyar élelmiszerexportban kezdetben legnagyobb részarányt képviselő hús és húskészítmények kivitele – bár értékében emelkedett – arányaiban 23%-ról 17,5%-ra esett vissza. A gabonafélék, gabonakészítmények részaránya viszont a 18%-os részarányról 26%-ra emelkedett. A zöldség, gyümölcs termékcsoport részaránya továbbra is számottevő maradt, bár arányában csökkent: 17,5%-ról 14%-ra esett vissza. A jelentősebb exporttermékcsoportok ezenkívül még az állati takarmányok (9%), cukor, cukorkészítmények (7%), egyéb táplálkozásra alkalmas termékek és készítmények (7%) és a kávé, tea, kakaó, fűszer termékcsoport (5%) (3. táblázat).

3. táblázat. Magyarország élelmiszerexportjának megoszlása termékcsoportonként (2004–2011)

Termék	Élelmiszerexport átlaga (ezer euró) (2004–2006)	Magyar export részesedése az EU teljes importjából (%)	Az egyes termékcsoportok részesedése a magyar élelmiszer-exportból (%)	Élelmiszerexport átlaga (ezer euró) (2009–2011)	Magyar export részesedése az EU teljes importjából (%)	Az egyes termékek részesedése a magyar élelmiszerexportból
Élő állat	98 945,2	1,86	4,59%	144 668,5	2,26	3,54%
Hús, húskészítmények	502 247,5	1,73	23,31%	720 755,4	1,90	17,64%
Tejtermékek, tojás	65 238,7	0,30	3,03%	219 392,8	0,78	5,37%
Hal, rák, puhatestűek	7 343,1	0,003	0,34%	5 354,8	0,02	0,13%
Gabona, gabonakészítmény	389 849,5	1,93	18,09%	1 063 312,4	3,63	26,03%
Zöldségféle és gyümölcs	376 519,2	0,70	17,47%	568 500,8	0,87	13,92%
Cukor, cukorkészítmény, méz	142 952,8	1,75	6,63%	280 201,8	2,78	6,86%
Kávé, tea, kakaó, fűszer	114 355,9	0,63	5,31%	176 485,7	0,59	4,32%
Állati takarmány	213 030,8	1,55	9,89%	341 134,5	1,72	8,35%
Egyéb, táplálkozásra alkalmas termék és készítmény	139 397,7	0,84	6,47%	351 820,5	1,45	8,61%
Ital	83 239,2	0,38	3,86%	144 649,9	0,55	3,54%
Dohány és dohányáru	17 551,4	0,16	0,81%	26 534,1	0,21	0,65%
Adalékok	4 093,2	0,78	0,19%	42 010,2	4,10	1,03%
Összesen	2 154 764,0	0,87	100 %	4 084 821,4	1,26	100 %

Forrás: Eurostat 2012 alapján saját számítás.

A magyar élelmiszerexport értékelése a konstans piaci részesedés (CMS-modell) alapján

A magyar élelmiszerexport értéke az uniós piacon a bázisidőszakhoz képest (2004–2006) 1 930 millió euróval növekedett a vizsgált időszak második periódusára (2009–2011). A termékcsoportok tekintetében a hal, halkészítmények kivételével minden termékcsoportban nőtt a magyar kivitel az EU piacára. A konstans piaci részesedés alapján a többlet az alábbiak szerint bontható fel komponensekre a termékcsoportok tekintetében. A piacnagyság hatása 666 millió euró volt, ami 34,5%-ot tett ki. Tehát az EU-csatlakozás előtti időszakhoz hasonlóan – bár kisebb arány-

ban –, de a piacnagyság hatása számottevő volt. A strukturális hatás ezzel szemben mindössze 73 millió euró volt, ami 3,8%-át adta az exportnövekménynek. A magyar élelmiszerexport tehát azokra a termékekre koncentrált, ahol az EU kereslete átlagos ütemben emelkedett. A versenyképességi hatás igen jelentős volt és az összes nyereség 61,7%-át tette ki 1 190 millió euró értékben. (4. táblázat)

A termékcsoportonként végzett CMS-modell eredményei alapján megállapítható, hogy minden termékcsoport esetében nőtt a külső piac kereslete (pozitív piacnagysághatás). A strukturális hatás ezzel szemben már vegyes képet mutat. Csúpan az élő állatok, a hús és húskészítmények, illetve a cukor, cukorkészítmény, méz termékcsoportok esetében volt tapasztalható pozitív érték. A versenyképességi hatás a hal, rák, puhatestűek és a kávé, tea, kakaó, fűszer termékcsoportok esetében mutatott negatív értéket, az összes többi esetben a versenyképességi hatás pozitív volt (5. táblázat).

4. táblázat. A magyar élelmiszerexport konstans piaci részesedésének elemzése

	érték (euró)	megoszlás (%)
Piacnagysághatás	665 973 115	34,51
Strukturális hatás	73 408 922	3,80
Versenyképességi hatás	1 190 675 324	61,69
Összes nyereség	1 930 057 362	100,00

Forrás: saját számítás Comext-adatbázis alapján.

5. táblázat. A magyar élelmiszerexport konstans piaci részesedésének elemzése termékcsoportonként (euro)

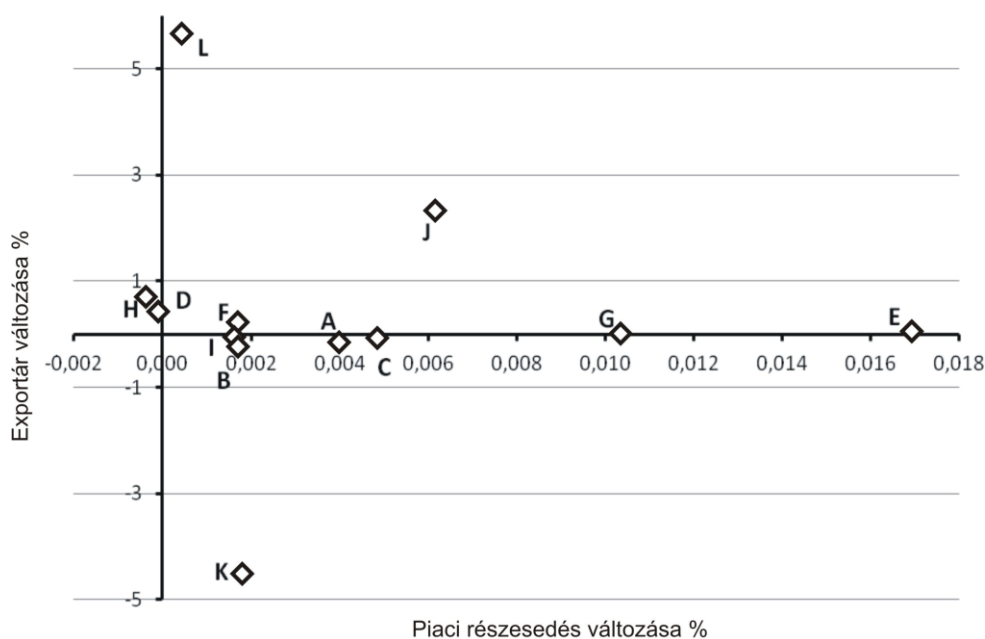
Termékcsoport	Piacnagysághatás	Strukturális hatás	Versenyképességi hatás
Elő állat	9 474 054	63 252 573	25 526 966
Hús, húskészítmények	77 793 536	324 012 493	64 783 305
Tejtermékek, tojás	53 013 982	-161 249 710	136 096 782
Hal, rák, puhatestűek	48 522 532	-267 306 587	-3 553 136
Gabona, gabonakészítmény	79 884 869	310 501 908	496 720 025
Zöldségféle és gyümölcs	101 099 905	-114 200 522	111 079 835
Cukor, cukorkészítmény, méz	16 514 882	87 839 243	104 267 201
Kávé, tea, kakaó, fűszer	103 874 838	-74 258 560	-12 435 903
Allati takarmány	53 564 390	134 997 429	32 818 271
Egyéb, táplálkozásra alkalmas termék és készítmény	65 976 894	-8 942 258	149 235 065
Ital	34 997 593	-129 569 054	46 309 618
Dohány és dohányáru	16 856 617	-90 740 213	5 854 065
Adalékok	4 399 023	-927 820	33 973 230
Összesen	665 973 115	73 408 922	1 190 675 324

Forrás: saját számítás Comext-adatbázis alapján.

A magyar élelmiszerexport értékelése a minőségi versenyképesség alapján

A minőségi versenyképesség alapján a hal, rák és puhatestűek, illetve a kávé, tea, kakaó és fűszer termékcsoport piaci részesedése csökkent, a növekvő árak miatt így árversenyképtelennek bizonyultak. Minden más esetben a piaci részesedés növekedett. Az élő állatok, a hús és a húskészítmények, a tejtermékek és tojás, az állati takarmányok és az italok esetében ez csökkenő exportárak mellett következett be, így ezek a termékcsoportok árversenyképesnek tekinthetők. Néhány termékcsoport viszont a növekvő exportárak mellett is növelni tudta piaci részesedését, vagyis minőségileg versenyképes kategóriába sorolhatóak. Ide tartoznak a gabona, gabonakészítmény, a zöldség és gyümölcs, a cukor, cukorkészítmények, méz, az egyéb, táplálkozássra alkalmas termék és készítmény, illetve a dohány és dohányáru termékcsoportok. (2. ábra)

2. ábra. A magyar élelmiszer-termékcsoportok piaci pozíciója az EU piacán

A: élő állat; B: hús, húskészítmények; C: tejtermékek, tojás; D: hal, rák, puhatestűek; E: gabona, gabonakészítmény; F: zöldségféle és gyümölcs; G: cukor, cukorkészítmény, méz; H: kávé, tea, kakaó, fűszer; I: állati takarmány; J: egyéb, táplálkozássra alkalmas termék és készítmény; K: ital; L: dohány és dohányáru

Forrás: saját szerkesztés.

Következtetések

Az EU-csatlakozás óta Magyarország élelmiszer-gazdasági exportja jelentősen növekedett, és az Európai Unió piaca egyre nagyobb részarányt képvisel az összes kivitelben az EU-n kívüli piacokhoz képest. A termékcsoportonként végzett CMS-modell eredményei alapján megállapítható, hogy minden termékcsoport esetében nőtt a külső piac kereslete (pozitív piacnagysághatás). A strukturális és a versenyképességi hatás ezzel szemben már vegyes képet mutat. A minőségi versenyképesség alapján a termékcsoportok piaci részesedése két kivétellel növekedett. Ezek egy része minőségileg, más részük árversenyképességük bizonyult.

IRODALOM

- Bozsi N.–Magda R. 2012. Food Industry in the Time of Crisis: A Case of Hungary. In: E. Horská et al. *Food Sciences & Business Studies: Global, regional, and local approach (Within an Beyond Visegrad Borders)*. Nitra, Slovak University of Agriculture in Nitra, 43–60.
- Eurostat Comext-adatbázisa
- Fertő I. 2004. *Agri-Food trade between Hungary and the EU*. Századvég Kiadó, Budapest. 74–99.
- Kürti A.–Stauder M.–Wagner H.–Kürthy Gy. 2007. *A magyar élelmiszer-gazdasági import dinamikus növekedésének okai*. Agrárgazdasági Tanulmányok. Agrárgazdasági Kutatóintézet. Budapest.
- Magda R. 2008. *A magyarországi természeti erőforrások gazdaságtana és hasznosítása*. Mezőgazda Kiadó. Budapest.
- Oblath G.–Pénzes P. 2004. A nemzetgazdaság nemzetközi versenyképessége: értelmezések, mutatók és néhány tanulság. *Külgazdaság*. 48. 2: 58–59.

Klímaálló földhasználat – a vidékpolitika szerepe a fenntartható tájhasználati módok kialakításában

KULCSSZAVAK: mezőgazdasági földhasználat, tájhasználat-változás, vidékpolitika, klímavédelem

ABSZTRAKT: Magyarországon a mezőgazdaságot érintő legfontosabb folyamatok a talajvízszint-süllyedés és kiszáradás, valamint a tájhasználat-változásokból adódó jelenségek. Az aszály a nemzetgazdaság összes ágazatát súlyosan érinti, ezért a vízkormányzás jelentősége fel fog értékelődni. A száraz időszakban a vízpótlásról kell gondoskodni és hatékony, víztakarékos öntözőrendszerek kialakítását kell szorgalmazni, az árhullámok idején pedig – a későbbi felhasználás végett – a nagyvizek visszatartása lesz célszerű.

A mezőgazdaság klímavédelmi célú átalakítási folyamatában különös szerepet kap a talajkímélő gazdálkodási módok kialakítása, a víztakarékos művelési módok alkalmazása, az állattartás és -tenyésztés technológiai fejlesztése, a változó feltételeknek leginkább megfelelő fajták termesztése és tenyésztése, továbbá termelési eljárás mód kifejlesztése az éghajlatváltozás relatív előnyeinek kihasználására, az információs és biztosítási háttérrendszer kifejlesztése és az inváziós növény- és állatfajok terjedésének visszaszorítása.

A tanulmányban a mezőgazdasági területhasználat és a klímaváltozás legfontosabb összefüggéseit tekintjük át, különös tekintettel azok tájhasználat-változásra gyakorolt hatásaira, másrészt a földhasználat megváltozásából adódó üvegházhatású gázok kibocsátása csökkentésének vidékpolitikai lehetőségeire.

Bevezetés

A globális felmelegedéshez hozzájáruló társadalmi tevékenységekből származó hosszú légköri tartózkodási idejű üvegházhatású gázok (ÜHG)² koncentráció növekedése³ a hőmérséklet 0,74 °C-os értékű⁴ növekedését eredményezte. Az 1970–2004 közötti időszakban e gázok mennyisége mintegy 70%-kal emelkedett, elsősorban az energiaszektor növekedése miatt (145%). Az éghajlat változásának trendjét vizsgáló foratókönyvek szerint optimális esetben is 0,1 °C körüli évtizedenkénti felmelegedés és a tengerek szintjének további emelkedése várható. A *Magyarországra jelzett*

¹ Duray Balázs, egyetemi docens, Szent István Egyetem Gazdasági, Agrár- és Egészségügyi Kar

² CO₂, CH₄, N₂O, HFC-k, PFC-k, SF₆

³ A szén-dioxid légköri koncentrációja 2005-ben meghaladta az elmúlt 650 000 év természetes ingadozásának tartományát, az évi növekedési ütem pedig az elmúlt 10 évben magasabb volt, mint a folyamatos közvetlen légköri mérések kezdete óta eltelt időszakban.

⁴ 100 éves lineáris trend.

legfontosabb időjárás-változás átlagosan évi 1,4 °C hőmérsékletnövekedés és 0,3%-os csapadékcsökkenés.⁵ Míg a hőmérséklet minden évszakban növekedni fog, a csapadékeloszlás jelentős szórása a szélsőségesség fokát jelzi, ugyanis a téli időszakban 9%-os növekedés, a nyári évszakban pedig 8,2%-os csökkenés várható. A modellekből az is megállapítható, hogy a csapadék intenzitása növekedni fog, tehát a „nagy csapadékos” jelenségek (zivatar, vihar) száma várhatóan nő, a „kis csapadékkal járó jelenségek” ritkulnak. Mindebből az árvízi kockázatok növekedése (zöldár), valamint a nyári időszak aszályossága és a talajvízszint csökkenése következik (ez utóbbi főként az Alföldön).

Az éghajlat felmelegedése számos szektorban érezteti az emberre és környezetére gyakorolt hatását. A *klímaváltozás jelentős hatással van a termelőtevékenységekre*. A korábbi tavaszi vetés, a tenyészidőszak rövidülése, a károkozók elterjedése, a csapadék mennyiségének bizonytalanságából adódó kiszámíthatatlanabb termelés mind olyan – a társadalom által – megoldandó feladat, amely jelentős erőfeszítéseket kíván a jövőben.

Ugyanakkor a *globális felmelegedés hatásai régióként eltérőek*. Európában a gleccserek visszahúzódása, a hosszabb vegetációs periódusok, a fajok életterének eltolódása és a hőhullámok egészségügyi hatásai várhatók, míg Közép- és Kelet-Európa térségének a csapadékmennyiség csökkenésére és az ebből származó vízkészlet-gazdálkodási problémákra, valamint a szélsőséges hőhullámok okozta megbetegedésekre kell felkészülnie. Az erdők termőképessége csökkenni, a tüzesetek gyakorisága pedig várhatóan nőni fog.

Tájhasználat és klímaváltozás

A nemzetgazdaság egyik legsérülékenyebb, az időjárástól leginkább függő és egyben a legnagyobb területet érintő ágazata a mezőgazdaság. A földfelszín mintegy 40-50%-át borító mezőgazdasági területek (mezőgazdasági termelésre használt földterületek, ezen belül szántók, gyepek, állandó növényi kultúrák, beleértve az erdőgazdálkodást és bioenergetikai célú növényeket is) aránya 1960 óta mintegy 10%-kal növekedett (FAOSTAT 2006). Ez a trend – elsősorban a latin-amerikai és a szub-szaharai régiók területnövekedései miatt – várhatóan *tovább fog emelkedni*, miközben Európában a mezőgazdasági területhasználat csökkenése várható. A világ mezőgazdasági területeinek területváltozásaira elsősorban a népesség, a technológia, a társadalompolitika változásai, valamint a gazdasági növekedés és az agrártermékek ár-érték arányának alakulása hatott. Jó indikátora e folyamatoknak a növekvő napi kalóriaszükséglet globális mértéke (Gilland 2002), amelynek következtében a környezetterhelés és a természeti erőforrások igénybevétele növekedett (Tilman et al 2001; Rees 2003). Mindeközben sem az élelmiszer-biztonsági, sem a gyermekélelmezési, illetve -halandósági problémák nem oldódtak meg, és nagy valószínűséggel ezek a trendek folytatódni fognak a jövőben is (Huang et al 2002; Trevawas 2002;

⁵ 1 °C-os átlagos globális felmelegedés esetén

Green et al 2005). Rosegrant *et al.* (2001) szerint további 500 millió hektár fog agrárterületté átalakulni 1997 és 2020 között.

2007-ben az agrárszektor összesen 462 millió tonna CO₂-egyenértékű ÜHG-kibocsátást produkált, ami az EU-27 összes emissziójának mintegy tizede (EEA, 2012a; EEA, 2012b.). A szektoron belül csak a mezőgazdasági célú tájhasználat során légkörbe kerülő CO₂ mennyisége 57 millió tonna, ami a 70 millió tonna CO₂-t szolgáltató szántóföldi kultúra és a 13 millió tonna CO₂-t elnyelő gyepek és legelőterületek CO₂-mérlegéből tevődik össze.

Az ÜHG-kibocsátás csökkentésének egyik leghatékonyabb módja a *szántóterületek egyéb földhasználatba történő konverziójának elősegítése*, illetve a természetes szukcesszió lehetőségének fenntartása, amelynek eredményeképp általában az őshonos növényzet alakul ki ismét (Follett 2001; Freibauer et al 2004; Lal 2004; Falloon et al 2004; Ogle et al 2003). A talaj szénraktározó képességének növekedésére tipikus példa a *szántó-gyep konverzió*, amelynek folyamán a talajszerkezetbe való drasztikus beavatkozások megszűnnek, ugyanakkor a betakarított terményekkel sem kerül ki a rendszerből szerves anyag.

A *mezőgazdasági területek használatában jelentős ÜHG-csökkentő potenciál rejlik*. A termőföld erősen függ a talaj- és klimatikus adottságoktól, illetve a tájhasználati módoktól⁶. A talajok minősége és termékenysége, valamint szénraktározó képessége hosszú távú megőrzésének leghatékonyabb módja a különböző talajerős- és tájgazdálkodási gyakorlatok alkalmazásában rejlik.

A művelt földterületekhez képest a gyepek – az alacsonyabb nitrogénbevitel és a magasabb CH₄-oxidáció miatt – alacsonyabb N₂O-kibocsátók (Paustian et al 2004), ami szervesanyag-felhalmozódást eredményez. Az erdőültetvények ugyancsak csökkentik az emissziót, tehát mind az erdősítés, mind az *újraerdősítés olyan tájhasználat, amely kedvező klímavédelmi hatással jár*. Mivel e tájkonverziók egyben a mezőgazdaság termelékenységének csökkenését is eredményezik, ezért e tevékenységek általában csak a termőföldtöbblettel rendelkező térségekben, illetve a rossz minőségű földeken jöhetnek számításba.

Miután hazánk taljai rendkívül sokszínűek, ezért nagy hangsúlyt érdemes fektetni az optimális gazdálkodási módok lokális kialakítására. A talajkezelési szabályozásokat ezért mindenképpen a talajok helyi adottságaihoz kell igazítani. A talajerős- és tájgazdálkodásnak a tájhasználat-változás aspektusából vizsgált módjai közül a *vizes területek helyreállításával és az erdősítéssel* – bár viszonylag magas fajlagos költséggel járnak – jelentős energiát tudunk megtakarítani. A tájhasználat-változás miatt mérséklődő emisszió költséghatékony, és egyben hozzájárul a biológiai sokféleség megőrzéséhez is.

A *nedves térszínek (lápok, mocsarak) és a rétek, gyepek Európa tájainak szénraktározó „forró pontjai*.” E tájak különösen ott fontosak, ahol a szénvesztesség valamilyen okból kifolyólag (pl. diszturbancia) kiemelkedő.

⁶ „Az európai mezőgazdaság szerepe az éghajlatváltozás enyhítésében” (SEC [2009]1093)

A földhasználat, a földhasználat-változások és az erdőgazdálkodás figyelembevétele

Az EU tagállamai, úgynevezett LULUCF- (Land Use, Land-Use Change and Forestry: földhasználat, földhasználat-megváltoztatás és erdőgazdálkodás) tevékenységekkel is igyekeznek megőrizni karbonkészletüket. Ezek a közvetlen emberi tevékenység által előidézett földhasználat-változás és – az 1990 óta végzett erdőtelepítésre, újraerdősítésre, erdőirtásra korlátozódó – *erdőgazdálkodási tevékenység* eredményei. Ezek a tevékenységek lényegében mindazon emberi hatásra bekövetkezett *földhasználat-változások, amelyek valamilyen erdő-nem erdő típusú tájkonverziót, illetve ennek fordítottját eredményezik* (a Kiotói Jegyzőkönyv⁷ 3.3 cikk szerinti tevékenységei), továbbá az *erdőgazdálkodás, szántóföldi művelés, legelőgazdálkodás, valamint az élőhelyek visszaállítása* (a Kiotói Jegyzőkönyv 3.4 cikk szerinti tevékenységei). A LULUCF-ágazatok kedvező hatást gyakorolnak az unió üvegházhatású gázkibocsátására, miután a gazdaság többi szektorából származó kibocsátás⁸ 9%-ának megfelelő mennyiségű üvegházhatású gázt von ki a légkörből (EEA 2012b; 2008–2010 adatbázis a Kiotói Jegyzőkönyv LULUCF-jelentése alapján, 2012). Hazánkban a LULUCF-ágazatok szénmegkötő kapacitása az alábbiak szerint alakult 2008-ban (1. táblázat).

1. táblázat. Földhasználat-változások és az erdőgazdálkodás tevékenységeihez köthető emissziós értékek Magyarországon (2008)

Ágazat	CO ₂ ⁽¹⁾	CH ₄	N ₂ O	Összesen
	CO ₂ -egyenérték (Gg)			
Földhasználat, a földhasználat-változások és az erdőgazdálkodás	-4 571,10	21,35	34,57	-4 515,18
Erdő	-4 992,15	21,35	2,17	-4 968,64
Szántó	279,42	-	32,40	311,82
Gyep	192,77	-	-	192,77
Egyéb földek	-51,14	-	-	-51,14

Forrás: LULUCF-jelentés 2010.

⁷ Az ENSZ éghajlat-változási keretegyezményéhez csatolt Kiotói Jegyzőkönyv az éghajlatváltozás elleni küzdelem egyik legfontosabb nemzetközi jogi eszköze. A jegyzőkönyv a fejlett országok által a globális felmelegedésért felelős egyes üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának csökkentésére tett kötelezettségvállalásokat tartalmazza. Az 1990-es szinthez képest a 2008–2012 közötti időszakban legalább 5%-kal mérsékelni kell a fejlett országok összes kibocsátását.

⁸ Összes nemzeti kibocsátás, a LULUCF-ágazat kivételével.

2. táblázat. LULUCF-ágazatok kibocsátásai (tonna CO₂)

	összesen (2008-2011)
3.3 Cikk	-4 593 889,41
Erdősítés	-4 849 093,29
Erdőirtás	255 203,88
3.4 Cikk*	-7 878 574,36

*szántóművelés, legelőgazdálkodás és élőhely-visszaállítás = 0

Forrás: ENSZ FCCC 2010

A legnagyobb szénraktározók az erdők (-4968,64 Gg), a szántók és gyepek összesen 505 Gg ÜHG-emissziót jelentenek. 2008-ban mintegy 60 ezer hektár szántóterületen történt erdősítés, 103 ezer hektár gyeplet viszont szántóvá törtek föl, miközben 94 ezer hektár szántóból lett gyepterület. Mindezek mellett további 48 ezer hektár mezőgazdasági föld került kivételre és beépítésre.

A Kiotói Jegyzőkönyvet ratifikáló 36 tagállam összes LULUCF-tevékenységekhez kapcsolódó üvegházhatású gázkibocsátása közel -4 milliárd t CO₂ volt a 2008–2011 közötti időszakban. A tagállamok közül hat ország karbonegyenlege pozitív, tehát az erdőirtásból fakadó karbonkibocsátás valósul meg. Magyarország -12 millió tonna CO₂-egyenértékű kibocsátással ebben az összesítésben a 21. helyezett. E mennyiség valamivel több mint egyharmada (38%) köthető a 3.3 cikk tevékenységeihez, amely szerint az erdősítés volt a domináns földhasználat. A LULUCF-ágazat közel kétharmadát kitevő (62%) 3.4 cikk tevékenységei (erdő-, szántó-, legelőgazdálkodás) közül csak az erdőgazdálkodás szerepel (2. táblázat).

A klímaálló agrárium vidékpolitikai vonatkozásai

Az ÜHG mennyiségének csökkentéséhez hozzájáruló vidékpolitikai intézkedések közé sorolhatók elsősorban a karbontudatos *talajerőforrás- és tájgazdálkodási tevékenységek* és a megújulóenergia-célú farmgazdálkodás. Az EU-tagállamok 2007–2013 közötti időszakra tervezett *vidékfejlesztési stratégiáinak* (VS) fele kiemelten kezelte a klímaváltozással kapcsolatos mitigációs és adaptációs kérdéseket, további egyharmada pedig a megújuló energia témáját hangsúlyozta⁹. A tagországok stratégiái különböző hangsúllyal kezelik a kérdést: míg egyes országokban inkább a gazdaság szintjén ösztönzi a kedvezményezettet, mások több figyelmet szentelnek a támogatáspolitikának, azon belül a megújulóenergia- alapanyagok termelése, illetve használata ösztönzésének (az erdőkben gazdag országokban sokkal dominánsabbak ezek az intézkedéstípusok). A legtöbb vidékfejlesztési stratégiában az emissziócsökkentést célzó tevékenységek ösztönzése gazdaságfejlesztési és agrár-környezetgazdálkodási típusú ösztönzésekkel valósul meg, tehát nem csak moderni-

⁹ EU Vidékfejlesztési Hálózat 2012: Coordination Committee Focus Group Delivery of Environmental Services. Final Report.

zációval, de környezetkímélő gazdálkodási gyakorlat megválasztásával is jelentős eredményeket érhetünk el az emissziócsökkentés terén. A vidékfejlesztési stratégiák leggyakrabban használt eszközei a farmmodernizáció (energiahatékonysági beruházások, trágyakezelés eszközeinek fejlesztése), a biomassa energetikai célú felhasználása, az agrár-környezetvédelmi intézkedések (hatékony trágyafelhasználás, talajerő-gazdálkodás, biogazdálkodás, extenzív állattartás és legelőgazdálkodás), az erdőtelepítés, a technológiafejlesztés, a partnerség erősítése és a diverzifikáció.

Az EU-szabályozás szerint¹⁰ a klímahatások csökkentése a vidékfejlesztési politika egyik kulcsprioritása, és számos támogatott intézkedés egyszerre tud hozzájárulni a mitigációs és az adaptációs célokhoz, miközben szinergikus kapcsolatok alakulnak ki az egyéb környezetvédelmi célokkal. A tájhasználat-változással szorosan összefüggő klímamitigációs vidékfejlesztési intézkedések a tartós területpihentetés (214: agrár-környezetgazdálkodási kifizetések; 216: nem termelő beruházások támogatása), a szántó-legelő konverzió (214, 216) és a mezőgazdasági terület-erdőterület konverziója (221: mezőgazdasági földterület első erdősítése).

Magyarország Vidékfejlesztési Programjának is szerves része az *agrár-környezetgazdálkodási kifizetések rendszere* (AKG). Mint a dokumentum indoklásában is szerepel, az ország jelentős részén szükség van a földhasználat átalakítására országos, új földhasználati irányok keresésére és térségi prioritások (árvízzel és belvízzel veszélyeztetett területek területhasználatának átalakítása, természetközeli gazdálkodási rendszerek visszaállítása) meghatározására. A termőföldre továbbra is veszélyt jelentenek a talaj minőségét, termőképességét rontó folyamatok (erózió, savanyodás, szikesedés, tömörödés, a negatív tápanyagmérleg), a környezetkímélő, legelőre alapozott állattartás indokolatlanul alacsony aránya, a környezettudatos tápanyag-gazdálkodás hiánya, melyek a fenntarthatóság érvényesítését gátolják. Az intézkedés a mezőgazdasági földhasznosítási irányok alapján négy alintézkedésre osztható: a szántóföldi növénytermesztés, a gyepgazdálkodás, az ültetvényes gazdálkodás (gyümölcs- és szőlőtermesztés) és a vizes élőhelyeken történő gazdálkodás kérdésköreire. Bizonyos agrár-környezetgazdálkodási célprogramok az ország teljes támogatható területén felvállalhatók, ebben az esetben a kifizetések horizontális jellegűek, míg az agrár-környezetgazdálkodási előírások közül, a horizontális előírásokon túl, speciális előírások felvételére van lehetőség (zonális előírások). A három zonális célprogram: a természetvédelmi, a talajvédelmi és a vízvédelmi célprogramok.

A hosszú távú területpihentetés (214/A4), mint tájkonverzióval elérhető klímadaptációs intézkedéstípus, a szántóföldi növénytermesztés típusú földhasznosítás során alkalmazott zonális előírásoknak való megfelelés alprogramja a vízvédelmi célú szántóföldi gazdálkodás célprogramban található. A talajkímélő tevékenység – főként a veszélyeztetett és sérülékeny vízbázisok térségében, valamint erózióval, árvízzel rendszeresen veszélyeztetett területeken – a szántóművelés felhagyását, ezáltal a fizikai környezet állapotának megőrzését és javítását jelenti. Eltérően a többi célprogram 5 éves futamidejétől, a program 10 éves időtartamú lehet, ezáltal biztosítható a fizikai környezet hosszú távú védelme.

¹⁰ (EC) 1698/2005; Tanácsi Döntés 2006. 02. 20.

A szántó-gyep konverzió és telepített gyepok hasznosítása (214/B2) a horizontális előírásoknak megfelelő gyepgazdálkodási alintézkedés célprogramja, amely a gyenge termőhelyi adottságú szántóterületeken a szántóművelés helyett a gyepgazdálkodásra való áttérést támogatja, ezáltal a fizikai környezet (talajok, vízbázisok) állapota óvható meg és javítható.

A szántóföld átalakítása vizes élőhellyé (214/D1.2) a vizes élőhelyeken folyó gazdálkodás során támogatható. A horizontális célprogram a biodiverzitási szempontból kiemelkedő jelentőségű területhasznosítás fenntartását, a védett és veszélyeztetett populációjú madár- és emlősfajok élőhelyeinek megőrzését célozza meg.

A *nem termelő beruházásoknak nyújtott támogatás* (216) szintén a tájhasználatban bekövetkező változás során elérhető klímaadaptációs intézkedés. A tájhasználat átalakulásával, az intenzív gazdálkodás széles körű elterjedésével a tájalkotó elemek (fasorok, ligetek, kutak, utak, mezsgyék) sok helyen eltűntek. Emellett a fajok megőrzése érdekében is szükséges az élőhelyek fajgazdagságának növelése, valamint a tájelemek változatosságának a visszaállítása. Miután az eredeti élőhelyek helyreállítása és a tájképi értékek fenntartása nem jár olyan gazdasági haszonnal, mint a termelékenységéből adódó jövedelem, ezért e tevékenységek támogatása a termőhelyi viszonyoknak megfelelő és a környezetkímélő tájhasznosítást ösztönzi, egyben felkészíti a gazdát más AKG-típusú tevékenységek megkezdésére, és emeli a természeteshez közeli tájak közjóléti értékét. Az alintézkedések közül kifejezetten a tájhasználatához köthető tevékenységtípusok között találjuk a mezőgazdasági parcellák szegélyén létesített, növény- és állatfajok életfeltételeit biztosító cserjesorok (sövény), mezővédő fasorok, erdősávok, füves mezsgyék, rovarteleltető bakhátak létesítését. Mindezekkel a nem termelő beruházásokkal növelhető a biodiverzitás, a zöldfolyosórendszer parcellaszintű elemei teremthetők meg, a szélerózió és vízerózió veszélye csökkenthető, továbbá értékes nyílt élőhelyek rehabilitációjára és az élő szervezetek életfeltételeinek biztosítására nyílik lehetőség.

Az ország területének közel 20%-a erdészeti hasznosítású, s ezt az arányt mindenképpen növelni szükséges. Az erdőtelepítés jelentőségét és szükségességét a gazdasági előnyök mellett a talajra, vizekre, a levegőre és a biodiverzitásra, összefoglalóan: a környezeti állapotra gyakorolt kedvező hatások is igazolják. A *mezőgazdasági földterület első erdősítése* típusú intézkedéscsomag (221) a fenti célok megvalósítása mellett a fának mint fontos megújuló energia-alapanyagként az előállításához is érdemben járul hozzá. Ebben a szemléletben tehát az intézkedés fő célkitűzései az ország erdősültségének növelése, a mezőgazdasági szerkezetátalakítás elősegítése, a területek alternatív hasznosítása, az erdőterület és az erdők környezetvédelmi, gazdasági, szociális-közjóléti szerepének növelése, s az erdészeti ágazat fejlesztése révén a vidéki foglalkoztatottsági viszonyok javítása. Szintén cél a magas biodiverzitású, természetszerű erdők létrehozása az őshonos fafajok arányának jelentős növelésével, különösen a védett területeken. Az intézkedés célja továbbá az EU vonatkozó elvárásainak (zöldáram, megújuló energiaforrások) való megfelelés, az energiaellátás diverzifikálása. Az intézkedés két részterülete az erdőtelepítés és a rövid vágásfordulóú fás szárú energiaültetvények telepítésének a támogatása.

Következtetések

A mezőgazdaság és az erdők klímaváltozással szembeni ellenálló képességének javítása a közös agrárpolitikán keresztül valósítható meg azáltal, hogy egyrészt segíti a gazdákat az alkalmazkodásban, másrészt *területhasználati intézkedések segítségével széles körű ökoszisztéma-szolgáltatásokat biztosít*¹¹. A tagállamokat arra kell ösztönözni, hogy az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodást beépítsék a vidékfejlesztési politika három ágába, vagyis a versenyképességet, a környezet védelmét és a vidéki emberek életminőségét javítani hivatott politikába.

A bizottság mezőgazdaság- és vidékfejlesztéssel foglalkozó munkadokumentuma¹² az éghajlatváltozás által az Unió mezőgazdaságára gyakorolt hatások összefoglalásával, az alkalmazkodási szükségletek felmérésével, a közös agrárpolitikát befolyásoló következmények felsorolásával és a jövőbeni fellépés lehetséges irányultságainak meghatározásával egészíti ki a fehér könyvet. Az anyag – számos, itt nem részletezett klímahatás-értékelés mellett – megállapítja, hogy bár az időjárási átlagok uniós szinten összességükben kedvezőek lesznek a mezőgazdasági termelés számára, *a szélsőséges időjárási jelenségek azonban számottevő negatív hatásokat fognak eredményezni, elsősorban regionális, illetve lokális szinteken.*

A vidéki térségekben kiemelten kell kezelni az árvízi kockázatot (közép- és észak-európai területek), az erdőgazdálkodást és az erdei ökoszisztémát érintő veszélyeket (erdőtűz, viharkárok), valamint a vízhiányos területeket érintő problémákat.

Ahogy az időjárás, úgy annak gazdasági hatásai is regionális különbségeket mutatnak. Egyes területeken a földek felhagyása következhet be, máshol viszont kedvezőbb feltételek mellett növekedhet a mezőgazdasági termelés. Összességében ezek a folyamatok *jelentős tájképi változásokat eredményezhetnek és kihathatnak a biológiai sokféleségre, az egész ökoszisztéma állapotára.*

Az uniós mezőgazdaság alkalmazkodását elősegítő közös agrárpolitika fő célja, hogy biztosítsa az éghajlatváltozással szembeni ellenálló képességet, a mezőgazdaság és a vidéki területek társadalmi-gazdasági életképességét, a környezetvédelmi célkitűzések és a mezőgazdasági termelés összhangját. A termeléshez kapcsolódó támogatásról a termeléstől függetlenített támogatásra való átállás lehetővé teszi a gazdálkodók számára, hogy reagálni tudjanak a külső követelményekre, a piaci jelzésekre, valamint az éghajlatváltozás okozta fejleményekre. Egy ilyen típusú – mezőgazdasági alkalmazkodási – stratégia keretében javasolt intézkedéssor az ún. mindenképpen kifizetődő („*no regret*”) lehetőségek propagálása, amelyek a várható hatásokra készítének fel, és egyben társadalmi, gazdasági és környezeti előnyökkel is járnak. A mezőgazdaságban ilyen mindenképpen kifizetődő lehetőség a mezőgazdasági ökoszisztémák ellenálló képességének fokozása, ami a természeti erőforrások

¹¹ Európai Közösségek Bizottsága 2009. Fehér könyv. Az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás: egy európai fellépési keret felé. Brüsszel.

¹² Európai Közösségek Bizottsága 2007. A Bizottság zöld könyve a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Alkalmazkodás az éghajlatváltozáshoz Európában – Az uniós fellépés lehetőségei. Brüsszel.

fenntarthatóbb használatával valósítható meg. E folyamat az ágazat klímaállóságát szavatolja.

Az ökoszisztémák fenntartása a fenti logika szerint a művelt területek helyes kezelésével érhető el. Ilyen szemléletben a mezőgazdaság a vízgyűjtő területek kezeléséhez, az élőhelyek és a biológiai sokféleség védelméhez, a tájak fenntartásához járulhat hozzá hatékonyan. Bár a jelenlegi agrárpolitika – agrár-környezetgazdálkodási intézkedései¹³ révén – kiemelten kezeli a fenti folyamatokat, a táji-regionális léptékű, rendszerszemléletű beavatkozások még váratnak magukra. Ebben az összefüggésben érdemes tehát továbbgondolni a vidékfejlesztési intézkedések gazdasági-környezeti hatásait és regionális alkalmazhatóságát.

IRODALOM

- Conway, G.–G. Toenniessen 1999. Feeding the world in the twentyfirst century. *Nature* 402. C55–C58.
- EEA, 2012a, Annual European Community greenhouse gas inventory 1990–2010 and inventory report 2012, EEA. *Technical report* 3. European Environment Agency ([http://www.eea.europa.eu/publications/european-union-greenhouse-gasinventory-\(2012\)](http://www.eea.europa.eu/publications/european-union-greenhouse-gasinventory-(2012))) accessed 19 September 2012.
- EEA, 2012b, Deliveries for projections and national programmes, Eionet Reporting Obligations Database, European Environment Agency (<http://rod.eionet.europa.eu/obligations/385/deliveries?d-4014547-p=1&d-4014547-o=1&d-4014547-s=2>) accessed 19 September 2012.
- ENSZ 1992. *Éghajlat-változási Keretegyezmény*. New York.
- EU Vidékfejlesztési Hálózat 2012. *Coordination Committee Focus Group Delivery of Environmental Services*. Final Report
- Európai Közösségek Bizottsága 2007. *Alkalmazkodás az éghajlatváltozáshoz Európában – Az uniós fellépés lehetőségei*. A Bizottság zöld könyve a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Brüsszel.
- Európai Közösségek Bizottsága 2009. *Az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás: egy európai fellépési keret felé*. Fehér könyv. Brüsszel.
- Európai Közösségek Bizottsága 2009. *Commission Staff Working Document. The role of European agriculture in climate change mitigation SEC 1093*. Brüsszel.
- Falloon, P.–Smith, P.–Powelson, D. S. 2004. Carbon sequestration in arable land – the case for field margins. *Soil Use and Management* 20. 240–247.
- Fedoroff, N. V.–Cohen, J. E. 1999. Plants and population: is there time? Proceedings of the National Academy of Sciences USA.
- Follett, R. F. 2001. Organic carbon pools in grazing land soils. In: R.F. Follett–J. M. Kimble–R. Lal (eds.) *The Potential of U.S. Grazing Lands to Sequester Carbon and Mitigate the Greenhouse Effect*. Florida, Lewis Publishers, Boca Raton. 65–86.
- Freibauer, A.–Rounsevell, M.–Smith, P.–Verhagen, A. 2004. Carbon sequestration in the agricultural soils of Europe. *Geoderma* 122: 1–23.
- Gilland, B. 2002. World population and food supply. Can food production keep pace with population growth in the next half-century? *Food Policy* 27: 47–63.

¹³ 1698/2005/EK-rendelet 36 (a) (iv) és 39. cikk; 1974/2006/EK-rendelet 27. cikk és a II. melléklet 5.3.2.1.4. pontja

- Green, R. E.–Cornell, S. J.–Scharlemann, J. P. W.–Balmford, A. 2005. Farming and the fate of wild nature. *Science* 307: 550–555.
- Huang, J.–Pray, C.–Rozelle, S. 2002. Enhancing the crops to feed the poor. *Nature* 418: 678–684.
- Lal, R. 2004. Soil carbon sequestration to mitigate climate change. *Geoderma* 123: 1–22.
- Metzger, M. J.–Rounsevell, M. D. A.–Acosta-Michlik, L.–Leemans, R.–Schroter, D. 2006. The vulnerability of ecosystems services to land use change. *Agriculture Ecosystems and Environment* 114: 69–85.
- Ogle, S. M.–Breidt, F. J.–Eve, M. D.–Paustian, K. 2003. Uncertainty in estimating land use and management impacts on soil organic storage for US agricultural lands between 1982 and 1997. *Global Change Biology* 9: 1521–1542.
- Paustian, K.–Babcock, B. A.–Hatfield, J.–Lal, R.–McCarl, B. A.–McLaughlin, S.–Mosier, A.–Rice, C.–Robertson, G. P.–Rosenberg, N. J.–Rosenzweig, C.–Schlesinger, W. H.–Zilberman, D. 2004. *Agricultural Mitigation of Greenhouse Gases: Science and Policy Options*. CAST (Council on Agricultural Science and Technology) Report.
- Rees, W. E. 2003. A blot on the land. *Nature* 421: 898.
- Rosegrant, M.–Paisner, M. S.–Meijer, S. 2001. *Long-Term Prospects for Agriculture and the Resource Base*. The World Bank Rural Development Family. Rural Development Strategy Background Paper #1. Washington, The World Bank.
- Tilman, D.–Fargione, J.–Wolff, B.–D’Antonio, C.–Dobson, A.–Howarth, R.–Schindler, D.–Schlesinger, W. H.–Simberloff, D.–Swackhamer, D. 2001. Forecasting agriculturally driven global environmental change. *Science* 292: 281–284.
- Trewavas, A. 2002. Malthus foiled again and again. *Nature* 418: 668–670.

Tájváltozások a Hármas-Körösön és a Kákafoki-holtágon

KULCSSZAVAK: vízgazdálkodás, antropogén hatások, holtágak

ABSZTRAKT: A holtágak nem csupán jellegzetes tájképi elemek, a vízrendszer fontos részét alkotják és egyre inkább erőforrásnak tekintik ezeket a szakemberek, s az itt élők is. A hasznosítási lehetőségeket a vízháztartási paraméterek mellett jelentősen befolyásolja vízminőség is, amelyre nézve kockázatot jelent, hogy – a mezőgazdasági földterületek korlátosságá miatt – a termelés fokozását csak intenzívebb hasznosítással érhetjük el. A hidrológiai és biológiai rendszerekbe való, nem szakszerű beavatkozás többek között ahhoz vezet, hogy megváltozik a növénytakaró és az állatvilág összetétele. A földhasználat növekvő intenzitása miatt a kárelhárításról a kár megelőzésére kell tehát áttérni, ezért is fontos, hogy a holtágak gazdaságos hasznosítására időben szülessen döntés. Ezek előkészítése során fontos a sajátos, lokális folyamatok feltárása részletes esettanulmányok keretében. Jelen tanulmány is ehhez kíván hozzájárulni.

Bevezetés

A vizes élőhelyek környezetünk legértékesebb, ugyanakkor legvesélyeztetettebb területei közé tartoznak. Jól tükrözik a környezet természetes tulajdonságait és állapotát, így megőrzésük és védelmük igen fontos mind ökológiai, mind társadalmi és környezetvédelmi szempontból. E területek hatékonyan képesek a szennyezőanyagok hatásainak csökkentésére, megkötik és tárolják a tápanyagokat, így gyakran a „táj veséjének” tekintik őket (Mitsch–Gosselink 1993).

Tudatában kell lennünk annak, hogy a vízrendszer egy viszonylag kis részén, (pl. egy vízgyűjtő felső részén) bekövetkező kismértékű változásnak is messzemenő káros hatásai lehetnek ettől a ponttól távol, (pl. a vízrendszer lefolyását befogadó tóban). Pusztán mennyiségi-fizikai változások, mint az erdők kivágása és a föld felszántása, is okozhat lényeges mennyiségi és minőségi változásokat a vízrendszer víz-mennyiségi, vízkémiai és biológiai folyamataiban. Bizonyos anyagok, például biológiailag bontható szerves anyagok vagy mezőgazdasági vegyszerek, bevitele a rendszerbe alapvető biológiai változásokat okozhat más helyen, messze távol a bevezetés helyétől alvízi irányban. Ezek a változások ismét újabb kémiai és biológiai változásokat okozhatnak és mindez a vízi élővilág létét fenyegetheti (Jolánkai 1999).

Egy természetes módon létrejött víztestet (vízfolyást vagy állóvizet) akkor tekintünk erősen módosítottnak, ha annak természetes jellegét az emberi tevékenység által okozott hatások (pl. mederszabályozás, töltésezés, duzzasztás) olyan mértékben

¹ Kovács Ildikó, PhD hallgató, Szent István Egyetem, Környezettudományi Doktori Iskola

megváltoztatták, hogy a jó ökológiai állapot nem érhető el anélkül, hogy ezeknek a hatásoknak a megszüntetése során valamilyen jelentős emberi igény kielégítése ne sérülne, vagy helyettesítése ne jelentene aránytalan terheket a társadalom számára.

A múltban a folyórendezési beavatkozásoknál – általában- a környezet – és természetvédelemre nem gondolva, igyekeztek kielégíteni a gazdasági igényeket, nem számítva ennek következményeire. A holtágak zöme eliszaposodott, elmocsarasodott. Sok közülük ma a települések szennyvíz-befogadójaként nem csak a tájképet rontja, de környezeti veszélyt is jelent.

A holtágak rendezése korszerűen megoldható integrált revitalizációval, olyan összetett megoldással, melyet a tervezés alatt optimalizálunk. A tervezéskor meghatározzuk a vízgazdálkodási érdekeket, és ezeket egyeztetjük a térség összes hasznosítójával. Más szóval integrált, azaz összetett rendszer, mely tervezéskor a legjobb gazdasági eredményeket biztosítja, a környezetvédelem figyelembe vételével. Tehát: „az integrált rendezés a térség hasznosítására és védelmére optimalizált” (Putarich 2005).

A dolgozatom témájául választott Kákafoki-holtág a Hármaskörös bal partján helyezkedik el a mentett oldalon Békésszentandrás és Szarvas közelében. A Tisza vízgyűjtőjének legnagyobb holtága.

Az antropogén beavatkozások legkorábbi nyomai a vizes élőhelyeken

Az antropogén (azaz emberi) beavatkozások legkorábbi nyomai a rézkorból valók. Már az ókori társadalmakban is fejlett módszerekkel aknázták ki a természeti erőforrásokat, ami helyenként – hosszú távon – káros hatással volt a környezetre, például a Mezopotámiában folytatott öntözéses gazdálkodás hatására a folyóvölgyek talaja elszikesedett (Lőkös 1998).

Jelentősebb tájtalakítással kb. az V. századtól kezdődően lehet számolni, emlékei a vízvezető-védelmi funkciót ellátó árkok, sáncok, győrök, valamint a szintén több funkciós cégék. A kor embere a természeti erőforrások felerősítésével, a mainál valószínűleg lényegesen kedvezőbb hatásfokkal fordította saját hasznára például az ártéri területeket, vagyis kis ráfordítással a természeti erőforrások csökkentése nélkül állította elő javait. Az ártéren található elhagyott medreket összekapcsolta a terület szemisztatikus, illetve efemer vizeitével, egységes vízrendszert hozva ezzel létre. A gazdálkodás alapját az évenkénti árvizek szolgáltatták, amelyek a folyót kísérő természetes magas partokon - övzátonyokon - keresztül képzett átvágásokon ún. fokokon keresztül öntötte el a mélyebb fekvésű területeket, illetve ezeken keresztül jutott vissza az anyamederbe. Mivel az árasztás alulról történt, a hordalék jelentős része már a fokoknál lerakódott, amit rendszeres kotrással tartottak karban. A vízszabályozás így nem az árvíz gyors levezetésével, hanem annak szabályozott szétterítésével történt. A haszonvételek széleskörűek voltak, magukba foglalták a halászat, az állattartás, a növénytermesztés és a gyümölcstermesztést is. Ezt a komplex haszonvételi rendszert nevezzük ártéri gazdálkodásnak (Andrásfalvy 1970).

Hangsúlyozni kell, hogy az ártéri gazdálkodás jellege alapvetően eltért a maitól abban a tekintetben, hogy az nem a természeti erőforrások felélésén, sokkal inkább

annak erősítésén alapult (Frisnyák 1995). Másik fontos jellemzője, hogy az ártéri gazdálkodásban a szántóföldi művelés csak kis mértékű, mintegy kiegészítő szerepet játszott. Az ártéri haszonvételek során a vízrendezési munkálatok a táj eredeti, ősi arculatát jelentősen átalakították, így tulajdonképpen ettől az időtől kezdődően az ártér jellegét döntően az emberi beavatkozások határozták meg. Az ártéri gazdálkodás a 15-16. században indult hanyatlásnak, melynek első mozzanatai a fokok, csatornák eltömődése volt. Csak ettől az időszakról beszélhetünk a Tisza-völgy nagymértékű elmocsarasodásáról (Frisnyák 2000). A viszonylag gyors változások valószínűsíthetően legfontosabb okai a demográfiai oldal mellett az ártéri erdők területi arányának nagymértékű csökkenése (mind a forrásvidéken, mind az alföldön), valamint a vízi malmok megjelenésével megszaporodó mesterséges gátak voltak.

A mezőgazdasági tevékenység hatása az alföldi tájra

Az Alföld eredetileg klímazonális növénytakaságait a népvándorlás korától az erdőirtás, az extenzív legeltetés és a szántóföldi művelés folyamatosan módosította. Honfoglalóink és a 12-13. századbeli utódaik a vízjárta árterek és szárazulatok gazdag legelőin állatokat tartottak. A 14-15. században az ország 3-4 milliós népessége zömmel feudális függésben élő jobbágyság volt; apró falvaik és népesebb városaik laza rendszere a Sárrét mocsárvidékének kivételével az Alföld nagy részét egyenletesen töltötte ki. A szántókon gabonát termeltek, a legelőkön igásállatokat, tovább tejet és húst adó marhákat tartottak. A kis családi gazdaságokat az uradalmak hálózata fogta össze. Az első szőlők és a síkvidéki gyümölcsösök az árterekhez kötődően alakultak ki. A 16. században, az európai gazdasági változások nyomán az alföldi mezővárosok hízómarha tenyésztésbe fogtak és a megritkuló falvak között külső állattartó telepek (szállások) rendszere alakult ki. Ekkor jelent meg és hódított teret a szürkemarha is. A török pusztítás fokozta a népesség mezővárosokba tömörülését. A 17. század kedvezőtlenre forduló gazdasági viszonyai miatt fokozottá vált a lápok és mocsarak, mint természeti erőforrások kihasználása pákászattal, csikászattal, madarászattal (Györffy 1943).

A 18. század elején az elnéptelenedett tájak újra benépesültek, erősödött a piac. A gyapjú és a gabona volt a legkeresettebb cikk, ami együtt járt a legjobb löszterületek felszántásával és az intenzív gyepterület térhódításával. A 19. században a hajózás fejlődése, majd a vasút megjelenése és elterjedése megnövelte a szállítási lehetőségeket. A század hatvanas és hetvenes éveiben Magyarország Európa egyik legfontosabb gabonaexportáló országává vált. A lakosság megkétszereződött, a művelt területeket intenzívebben hasznosították, megindult a mocsaras területek lecsapolása, rohamosan gyarapodott a szántók területe. 1850 és 1870 között éves átlagban 0,4-0,7 %-kal nőtt a szántóterület, 1870-ben az ország akkori területének 37-38 %-át hasznosították szántóként (Márkus 1995).

A szántók terjedése következtében az erdők és a legelők visszaszorultak, növekedett viszont az alföldi szőlőkultúra területe. A kukorica és a burgonya termesztése széles körben elterjedt. Az állattenyésztésben előre tört a merinó juh és a zsírsertés tartása. 1850 után az Alföld mezővárosiból nagyarányú kitelepülés indult meg a ta-

nyákra. A tanya a teljes családi önellátáson túl elsősorban a gabona és a kukorica ártermelésének nyújtott nagyobb teret (Hollander 1980). A változatos földhasználat és az alacsony intenzitású mezőgazdálkodás kedvezett az élővilág sokféleségének. A nagy kiterjedésű pusztai legelőkön az állatokat félszilajon tartották. A jószágot általában április közepén hajtották ki, az őszi behajtásra pedig az időjárástól függően október végén, november elején került sor. A pásztorok ideiglenes nyári épületei (kunyhói) a kutak, delelő helyek körül álltak (Nagy 1975).

A 20. század nagy változásokat hozott. A népességnövekedés üteme az 1940-es évekig átlagosan évi 0,6 % volt. A mezőgazdaságban dolgozók, illetve az abból élők száma az 1950-es évekig abszolút számban nőtt, de arányában már csökkent. A földművelési rendszerek változása felgyorsult. Az ugar az ország területének nagy részén eltűnt, vetésforgók terjedtek el, megjelent a műtrágya, elterjedt a gőzeke, később a traktor. Az állatállomány összetétele módosult: visszaszorult a juhtartás és csökkent az igásmarha jelentősége. Számottevően megnőtt a tehénállomány, a szürkemarhát felváltották a jobban tejelő és húshasznú fajták. Új termelési ágakat honosítottak meg vagy fejlesztettek erőteljesebben, s ezek révén új termelési eljárásokat és üzemformákat alakítottak ki, állami gazdaságokat és termelőszövetkezeteket hoztak létre, amelyek az ország mezőgazdaságilag hasznosított területének 90 %-át foglalták magukba. A mezőgazdaság az 1950-es évek végéig viszonylag kis környezeti terheléssel termelt. Az 1960-as évektől viszont viharos gyorsasággal fejlődött a gépesített, agrokemikáliák használatán alapuló, specializált, nagyüzemi mezőgazdálkodás, amely intenzív fajtákra, iparinak nevezhető technológiákra alapozta termelését (Márkus 1995).

Jelenleg a mezőgazdaság rendszerváltozást követő átalakulásával az intenzív termelés – tájanként változó mértékben – keveredik az extenzív gazdálkodással, amelyet a földhasználati módok változatossága, a mozaikos tájszerkezet és a fenntarthatóság jellemez (Tóthné 2006).

Az emberi tevékenység szerepe a fokok kialakulásában

Az áttekintett kéziratos térképek alapján nyilvánvaló, hogy a 18. század utolsó harmada és a 19. század dereka között a Tisza mentén a „fok” szó egyaránt jelölhetett természetes és mesterséges medreket, a fokok többsége az előbbi csoportba tartozott. Kilenc fok nevében fordult elő az „ásott” vagy az „ásvány” jelző, ami mesterséges eredetűre utalhat.

Ezen túlmenően az is egyértelmű, hogy a halászatilag hasznosított, gazdaságilag jelentős területeket a Tiszához kapcsolódó fokokat rendszeresen karbantartották, gondozták, tehát kialakulásukban, fennmaradásukban az emberi beavatkozás is közreműködött (Fodor 2002).

Az ember ugyanis felismerve annak természetes funkcióját, igyekezett azt hasznosítani s a maga céljainak megfelelően alakítani. Ilyen értelemben beszélhetünk arról, hogy a "fok-gazdálkodás" az ősi ártéri gazdálkodás alapjává vált. A fok jelentéséhez szorosan hozzátartozik a létrehozott rés, mesterséges bevágás, árok funkciója, célja is. A fok tehát az a rés, szűkület, nyílás, bevágás, ami megnyitja az utat a víz

előtt, az ártér szélesebb és alacsonyabb részei felé, így az árteret időszakos vízbő-ségnél vízzel töltötték fel halászat (természetes ívóhelyek, halbölcsők) és más ha-szonvételek (pl. legelő, ártéri gyümölcsös stb. öntözése) érdekében, illetve, mely in-nen a stagnáló vizeket visszavezette apadáskor a folyó medrébe és így az árteret is-mét más haszonvételekre felszabadította. Eszerint tehát a fokok az ártér gazdasági hasznosítása érdekében kialakított vízfolyások, melyek a vizet két irányba vezetik; áradáskor az ártér mélye, apadáskor a folyó medre felé. Az így kialakított vízrend-szer leglényegesebb sajátága, hogy egységes rendszerbe kapcsolta az ártér vala-mennyi álló és folyó vizét. A rendszer leglényegesebb eleme emellett az "alulról töltés".

A fokrendszer kedvező hatásai:

- mérsékelte az ártéri mederváltozások mértékét és ütemét,
- az alulról töltés lehetővé tette, hogy a vizek visszavezetése a folyókba megtör-ténjék, ezáltal hatékonyá tette az ármentesítést,
- egyenletessé tette a folyók vízjárását: csökkentette az árvízszint magasságát (fel-töltés időszaka), míg a mederbe folyamatosan visszahúzódó víz emelte a kisvíz szintjét (leürítés időszaka),
- a fokrendszer segítségével az árterek vízkészlete megnövekedett,
- kedvező hatást gyakorolt a mezoklímára, kiegyenlítette a szárazföldi éghajlat szélsőségeit,
- az ártér gazdasági hasznosítása lehetővé vált, ezek közül kiemelkedik a halászati hasznosítás.

A középkori Alföldön – tekintve, hogy területének csaknem kétharmada ártér volt – nem a (szántó)föld, hanem a fokrendszer működtetése és az ehhez kapcsolódó ártéri haszonvételek jelentették a gazdálkodás alapját. Az egész középkor folyamán az Alföldünknek két, ma már feledésbe ment jellegzetessége volt: az Alföld er-dősültsége, illetve a testét behálózó vízfolyások, melyek vízutánpótlását az árvizek, illetve vizet összegyűjtő és fokozatosan kiszivárogtató erdőségek biztosították.

Spontán emberi beavatkozás hatására megindult a fokrendszer szétesése, mely-nek oka elsősorban az úgynevezett malomgátas rendszer volt. Az Alföld erdősültsé-gének teljes átalakulása, annak csökkenése a lefolyó vízkészletek teljes csökkenésé-hez vezetett, amely a fokrendszer szétesését, megszűnését eredményezte. A fokrend-szer rehabilitációjának elsődleges indoka az, hogy megvalósításával bemutatathatóvá válik a középkori, a természettel harmonizáló gazdálkodási forma, mely a gazdasági haszonvételek mellett messzemenően figyelembe vette a folyók természetes vízjárá-sát. E gazdasági haszonvételek egyik kiemelkedő eleme a halászati hasznosítás, mely a fokok körzetében élők számára igen fontos gazdasági hasznot jelentettek, míg a folyó halállományának növelésére kifejtett pozitív hatásuk szinte föl sem be-csülhető.

Antropogén hatások a 19. századtól a Hármas-Körösön

A Hármas-Körös a Tisza második legjelentősebb mellékfolyója a Maros után. A természetföldrajzi fejlődési folyamat, amely a Körösök vidékén a földtörténeti jelenkorban végbement, egészen a 19. sz. elejéig meghatározta a vízrendszer fejlődését. A folyók hordaléka folyamatosan töltötte a Tiszántúl süllyedő medencéjét.

A feltöltődés a folyó menti sávokban, a folyóhátakon volt a legintenzívebb, míg a nagy területeket előntő és lefolyást csak nehezen találó árvizek kiterjedt mocsárvidéket alakítottak ki.

A török uralom megszűnésekor a Körös-Berettyó vidéken mintegy 144.000 ha volt vízjárta terület, illetve mocsár. A vízviszonyok megjavítására irányuló első kísérletek, folyóátvágások, árkolások a 18. sz. végére tehetőek. A vízrendezés műszaki alapfeltételeit a Körös-Berettyó rendszer 1818-23-ban készült vízrajzi térképezése teremtette meg. Huszár Mátyás tervei alapján a szabályozási munkálatokat 1829-ben kezdték meg. Az 1834-ig elvégzett munkák még csak fenntartási jellegűek voltak (mederszélesítés, mélyítés, malmok elbontása, helyi töltések építése), melyek a vizek kártételeit csak kismértékben enyhítették.

1834-1855 közötti időszak legfontosabb eredménye a jóváhagyott szabályozási terv, mely alapján a tényleges építési munka 1855-ben kezdődött meg, melynek nagy részét 1855-1861 között végrehajtották.

A terv a Hármas- és Kettős-Körös tiszai torkolat és Békés közötti szakaszán 44 átvágást irányozott elő úgy, hogy az addig 265 km folyóhossz 162 km-rel rövidült meg. Az átvágások hatására a Körösök esése az addigi 1,5 cm/km-ről 4 cm/km-re nőtt. Medrük beagyazódott, süllyedtek a kisvizek és emelkedtek az árvizek.

A szállítandó nagyvízhozamot Bodoky Károly a Hármas-Körösön 900 m³/s-ban állapította meg. A töltéseket 1855. évi árvízszint fölött 0,94 m-rel tervezték megépíteni a torkolattól Öcsödig 379,0 m, a Sebes-Körösre 284,0 töltéstávval. A munkák 1879-ig nagyjából el is készültek.

A Bodoky-féle szabályozási terv néhány vonatkozásban módosításra szorult. A tapasztalatok alapján a Hármas-Körösön a kiépítési hozamot 1087 m³/s- értékre módosították. Meghatározták a kotrással kialakítandó medrek mélységét, szélességét, rézsűit. A Hármas-Körös kis víz alatt 2,0 m, 25,0 m fenékszélesség, 1:3 rézsű. A folyamatosan emelkedő árvízszintek miatt a töltéseket többször emelték, méreteit bővítették és néhány töltéskorrekció is történt. Az 1919-es árvíz után alakultak ki azok a méretek, melyek a Körösök töltéseit 1960-ig jellemezték. Általában 4-5 m koronaszélességűek voltak, magasságuk pedig a mértékadó árvízszint fölött 60-150 cm között változott.

Az 1970. évi árvíz után az árvízvédelmi biztonság kérdése újra előtérbe került, a jelenlegi jogszabályok szerint a töltések méretének a mértékadó árvízszint fölött 120,0, helyenként 150,0 cm-rel kell lennie (VGT Hármas-Körös 2009).

A Kárpát – medence lakossága ismeri a vizet, tiszteli erejét és megtanult vele együtt élni. Ezt a látszólagos harmóniát legradikálisabban a 19. század első felében lefolytatott folyamszabályozásokkal, ármentesítésekkel és csatornaépítésekkel változtatták meg. A 19. század elején a gabonaárak és a népesség növekedése a termőterületek további növelését tette szükségessé. Ennek érdekében megindultak a kez-

detleges és helyi jellegű árvízvédelmi munkálatok, mocsárlecsapolások, a fokok és erek elvágására tett kezdeményezések. Az összehangolatlanul létesített gátalások és árkok azonban kevés eredménnyel jártak vagy megsemmisültek. Sőt, ezen munkálatok kedvezőtlen hatásai is jelentkeztek az egész vízgyűjtő területen, mivel a nagyobb mennyiségű (mezőkre ki nem engedett) víz a folyók alsóbb szakaszain a korábbiaknál nagyobb árvizeket okozott.

Mindezt betetőzte, hogy az Alföldet övező hegységekben végzett mértéktelen erdőirtások hatására a csupasz hegyoldalokról akadálytalanul lezúduló csapadékvíz és hóolvadék az addigiaknál sokkal gyorsabban és sokkal nagyobb mennyiségben jutott az Alföldre, megnövekedett mennyiségű iszapos hordalékot is szállítva magával. Ezek a visszafordíthatatlan folyamatok együttesen az addigi elgátalások, elzárások megsemmisülését jelentették, s szinte maguk után vonták az egyetlen megoldást, az árvizek elleni összehangolt, az Alföld egészére kiterjedő vízrendezési munkálatok tervezését és végrehajtását.

A 19. elejére tehát feszítő társadalmi-gazdasági kényszerré vált a folyószabályozások ügyének rendezése. Szarvason is a növénytermesztés jövedelmezőségének útjában a Körös árvizei álltak. A megyei urak eleinte ugyan ellenálltak a töltésépítéshez való hozzájárulásnak, de az 1816-os, 1830-as nagy tiszai árvizek hatására és a közigazgatás meggyőző tevékenységének köszönhetően mégis megindulhatott a munkálatok térképezési szakasza. A reformkori mérnökgeneráció java dolgozott a felmérésekben és a tervezésben, majd a kezdeti megvalósítási munkákban. A térképészeti felmérések elvégzése és a tervezés után 1830-ban kezdődtek meg a munkálatok. Ezek 1834-ig csak fenntartás jellegűek voltak (mederszélesítés, medermélyítés, malmok elbontása, helyi töltésépítések). 1836-ban már egy kisebb átvágást ejtettek, az Anna-liget-Bikazugi folyószakaszon.

Ezután a munkák a Tisza-völgy rendezésének előkészületei miatt lelassultak. 1842-től sorra alakultak a szabályozási társulatok, melyek a munkák intézményesítését és a költségek előteremtését szolgálták. Az 1870-es évek árvize felszínre hozott úgy tervezési, mint kivitelezési hibákat. A tapasztalatokat figyelembe véve korrekciós terv született. Az átdolgozott tervek alapján a tényleges szabályozás csak 1855-ben indult meg és – az 1861-1870 közötti aszályos időszakot leszámítva – folyamatosan haladva 1879-ben fejeződött be. Összességében a Tisza és mellékfolyóinak átfogó vízszabályozási munkálatai többszöri megtorpanás és korrekció után csak 1895-re zárultak le. A századforduló környékére elkészült új, folyóhoz közeli védtöltések a hajdani összefüggő árterületet folyó melletti hullámtérre és ármentesített kultúrterületre osztották.

A belvízrendezés folyamata három nagy időszakra osztható. Az első a Hármas-Körös szabályozásának korára, a második a két világháború közti időszakra, a harmadik, pedig a szocialista tervgazdálkodás időszakára esett. A vizsgált régióban a belvízszabályozás alapját az akkor kialakult Holt-Körös jelentette. Ebbe kapcsolták be a vidék időközben megszabályozott kisebb-nagyobb ereit. Bár már a rómaiak is végeztek vízszabályozást a Kárpát-medencében, s vízépítészeti munkák a középkorban is folytak, de ezeknek még más volt a nagyságrendjük, a hatásuk. A 19. század második felében zajló folyószabályozás, majd az azt követő belvízrendezések az ősi

gazdálkodás lételemét, az áradó vizet véglegesen kizárták az árterekről, megszüntetve ezzel a folyó és az azt körülvevő táj dinamikus kapcsolatát.

A szabályozások hatására átalakult a hagyományos tájmintázat, eltűnt a két tájtípus, az ártér és az ármentes szint különbsége. A fokok és erek elzárásával a nem közvetlenül a folyó mellett fekvő áradmányos területeket elvágták az évenkénti elöntésektől, ami gyors kiszáradásukhoz vezetett. Az aktív ártér összeszorítása a hullámtérre magával hozta a rétgazdálkodás és külterjesség megszűnését, a szárazra került területeken a szántók igen gyors területfoglalását, és az egykori nedves területek gyors szikesedését. A 18-19. század tájatalakításait (főképp az ármentesítések) követő agrárfejlődés új településrend kialakulását hozta magával. A túlnépesedő, nagyhatáru mezővárosokból a lakatlan területekre rajzottak az emberek.

Szarvason a 19. század végéig a várost környező ősi hordalékhátakon szőlőt is termesztettek. Ekkor jött létre a település külterületén, a ma is jellemző, – bár lassan eltűnő –, a településsel szorosan összefüggő, nagy kiterjedésű tanyás és sorházas településszerkezet, az alföldi lakóház típusa, és lett egységessé a település képe. Sajnos a peronoszpórajárvány elpusztította az egykori szőlőtelepítéseket, de az akkori települések és határrészek, – Ószőlő, Érpárti-szőlő, Ezüstszőlő, Bezinai-szőlő, – ma is léteznek, sőt újra fejlődésnek indultak. Az 1890-es években bevándorolt bolgárkertészek a Köröshöz közeli földeken meghonosították és felvirágoztatták az árasztásos zöldségtermesztést. A gazdaságtársadalmi változások és a tájatalakítás közvetlen és közvetett hatására véglegesen megszűntek, működésképtelenné váltak az árterek természetes ökológiai önszabályzó rendszerei, s tovább csökkentek, majd szigetekké váltak a természetes élőhelyek a kialakuló kultúrpusztaságban.

A szabályozások után a hullámtéren kialakult másodlagos táj sajátossága a valamikor az egész Körös-vidékre jellemző ősbibb és a szabályozással létrejött új, másodlagos élőhelyek (pl. morotvák, kubikgödrök) kis területen való tömörülése, együtt érzékelhetősége. Az állóvízzé váló átvágott kanyarulatok (holtágak) tették lehetővé az eltűnőfélben lévő mocsári vegetáció ideiglenes túlélését. Ugyanakkor a hullámtéren fokozatosan csökkent a gyepes és jelentősen nőtt az erdők részaránya. A fenti történések hatására az árvízmentesített területeken jelentős teret nyert a mezőgazdaság, és biztonságossá vált a művelés. Ennek ellenére aránylag rövid idő múlva, már a századforduló környékén megmutatkoztak a vízgyűjtő területen az ökológiai rendszerben történt drasztikus beavatkozások első, de máig ható negatívumai is.

A mocsarak lecsapolásával, az áradások kijutásának megakadályozásával, a folyó medrének egyre mélyebbre bevágódásával megváltozott a talajvízáramlás, csökkent a talajvízszint és az alsó légrétegek páratartalma. Az aszályt tovább fokozta, hogy a nagy területeket elfoglaló szántókon felgyorsult az eleve lecsökkent talajvíztartalom elpárolgása. Mindez összességében mezoklimatikus változásokhoz vezetett. Emellett megváltozott a talaj ásványanyag forgalma, az áradások hiányában csökkent a természetes tápanyagbejutás. Az egykori nedves laposok talajai fokozatosan elszikesedtek.

A mezőgazdaság fellendülése azonban jótékonyan hatott a település kulturális életére, társadalmi fejlődésére. Ebben fontos állomás volt az evangélikus főgimnázium Szarvasra települése 1834-ben. Kiváló igazgatók, mint Tatay István, Benka

Gyula, Naumann (Nádor) Gyula (a város történetírója) irányításával olyan híres tanárok tanítottak itt, mint Vajda Péter polihisztor, Ballagi (Bloch) Mór nyelvész, Greguss Ágost esztéta, Koren István botanikus. Olyan híres emberek voltak egykoron a gimnázium tanulói, mint Chovan Kálmán, Gyóni Géza, Orlai Petrich Soma, Szaboleska Mihály, Tatay Sándor, Ruzicskay György és Melis György.

Fontos szerepet töltött be a gróf Bolza család a 19. században. Ők hozták létre az Anna ligetet a Bikazugban, Bolza Anna és Csáky Albin későbbi tulajdonát. Később a Bolza Józsefről elnevezett Pepi kertet, mai hivatalos nevén a Szarvasi Arborétumot. Kastélyokat építettek, amelyből kettő még ma is áll, a harmadik a mai Tessedik főiskola egyik épülete helyén, a holtág partján állott. A közigazgatás átalakítása okán a kiterjedt határban települések önállósodtak, ennek következtében Szarvas 1872-ben városi rangját elvesztette, s azt csak 1966-ban nyerte vissza. A település az 1880-1893. közötti vasútépítés után, igaz csak szárnyvonallal, de mégiscsak kapcsolódott az országos vasúthálózatához.

Visszatérve a tájtörténethez, elmondhatjuk, hogy a mentett oldali területen a szabályozásoktól a századelőig terjedő időszakban a nagy kiterjedésű vizes és füves élőhelyek megszűnése, az élőhelyek tájmintázatának átrendeződése az állatvilágra is erősen hatott. A változások hatására új összetételű életközösségek alakultak ki. A gerincesek közül egyes fajok eltűntek, mások állománya csökkent. Az élőhelyi változások egyértelműen csak néhány, az új agrárviszonyokhoz alkalmazkodni képes, főként száraz élőhelyekre jellemző illetve euriók gerinces fajnak (fogoly, fűrj, túzok, mezei nyúl, őz, vaddisznó és nyest) kedveztek. A század eleji halastó-létesítési hullám és a rizstermesztési kísérletek némiképp enyhítették, de emberszabta dinamikájuk miatt nem pótolhatták az eltűnt természetes vizes élőhelyek hiányát.

Az I. világháború utáni földreform során már olyan legelőket is kiosztottak és felszántottak, amelyeken szántóföldi művelést nem érdemes folytatni. A nagybirtokok is csak a század közepéig tudták csordáik és méneseik számára konzerválni a füves pusztákat. A valamikori ártér véglegesen kultúrsztyeppé vált. A gyors kapitalizálódás hatására a II. világháborúig a mezőgazdasági technika és a természetszerkezet korszerűsödött, folytatódott a belvízrendezés, a gazdálkodás a nagybirtokokon intenzívvé vált. A művelési ágak arányai stabilizálódtak, a maitól alig eltérők. Az 1912 és 1988 közötti térképeken a szántó-gyep mintázatban már csak apró eltérések találhatók (például tanyakörüli legelők eltűnése, a gyepek szegélyeinek helyenkénti fokozatos elszántása). Az egykori vízjárta területeken a gátak megépítése után már csak a tavaszi belvíz okozott nehézségeket, így megkezdődtek a belvízrendezési munkák is. Az olyan mocsarak helyén, ahonnan a belvíz teljesen levezethető volt, csupán ecsetpázsitos kaszálók maradtak, de egyes mélyebb helyeken, ahol a víz ma is megáll, a nádas és tavikákás növényzet is fennmaradt. A vadvizeket azonban a két világháború között sem tartották számottevőnek.

A II. világháború után a mezőgazdaságot időlegesen az új tanyásodási hullám hatására külterjesség, majd az ötvenes évektől a szocialista tervgazdálkodás megindulása után intenzív jelleg jellemezte. Tessedik után Szarvas újból a mezőgazdasági kutatás és oktatás élvonalába kerül. Megindul az öntözéses gyepgazdálkodás, újabb nagy területű halastavakat és rizsföldeket létesítenek. Mindez az élőhely-diverzitás és az élőhelyminőség viszonylagos növekedését hozta magával. Az ártéri területekre

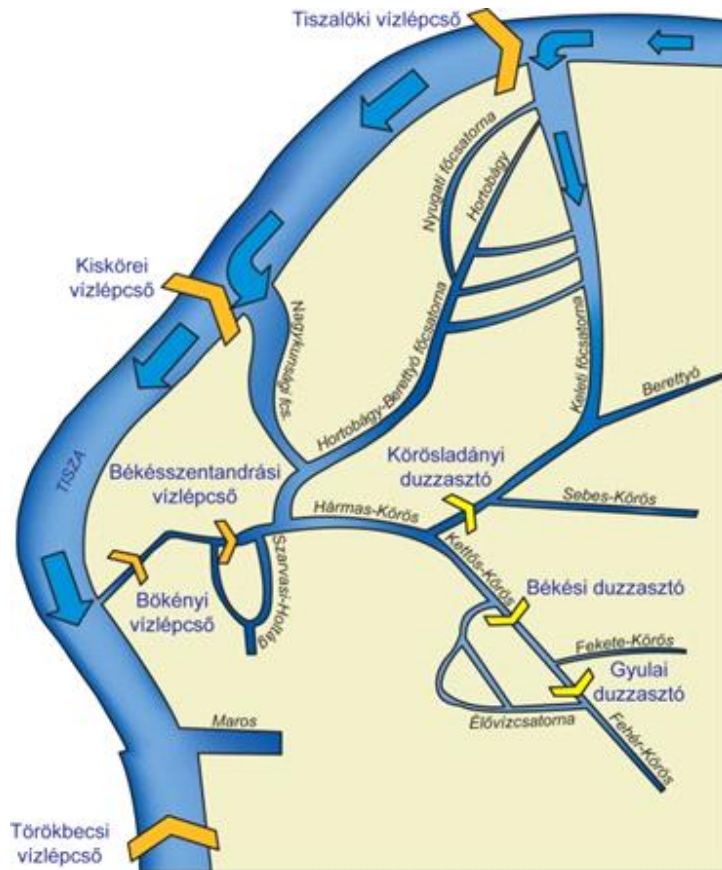
jellemző fajok magpopulációi elsősorban a hullámtéri élőhelyekről, illetve azokon keresztül a balkáni és erdélyi területekről érkező foglalták el az új élettereket. Különösen a madaraknál volt érzékelhető ez a folyamat. A hullámtereken keresztül olyan új fauna elemek nyomultak előre, mint például a halvány geze (a Tiszán) és a balkáni fakopáncs. Állománynövekedés mutatkozott a gémféléknél, a récéknél és a guvatféléknél. A 60-as évektől a szocialista nagyüzemi gazdálkodás kiterjedése, a kemikáliák fokozott használata, a belvízrendezések felgyorsították a megmaradt természetes élőhelyek pusztulását. A kiszáradt mocsarak helyén legelők jöttek létre, de ezek nagy részét is feltörték, illetve rizsföldekké alakították. A valamikori ártéri élőhelyek fajai a hullámtéren és a megmaradt néhány refugiumon kívül véglegesen mesterséges dinamikájú, ember alkotta vizes létesítmények területére szorultak vissza, vagy nem tudván elviselni a környezetváltozásokat, az izolálódást, eltűntek a Körös-vidékről. A hetvenes évektől kezdődően a viszonylagos jólét jeleként a városok közelében található mentett oldali holtágak szerepe megnőtt a szabadidő felhasználásában. Partjaikon kontroll nélkül épültek ki a "nyaralóvárosok". A legfontosabb antropogén hatások: a partok és a parti sáv beépítése, természetes növényzet irtása, fokozott vízszennyezés, állandó zavarás, intenzív horgászat. Ezek a negatív hatások a tájkép, a honos flóra és fauna átalakulásához, szegényedéséhez vezettek. Ezt a nagymértékű változást igazolja Molnár Bélának, a kakukk fészekparazitizmusát több, mint egy évtizeden át kutató, méltatlanul elfeledett szarvasi tudós kis füzetei. Munkáiban pontosan jellemzi a kakukk környezetét az 1930-as évek szarvasi Holt-Körösén. Leírása szerint a partszegélyen a nádas volt az uralkodó, mely az öblökben 8-20 méter vastagságot ért el. A benne lakó pocgémek számát 25-30 párba becsülte. A gazdag hínárvegetációból a sulymot, a hínáros víziboglárkát és a rencét említi. Előfordul, hogy az ártér élővilága néha megpróbálja visszafoglalni elvesztett és sokszor már megváltoztatott élőhelyeit. Vertse Albert, aki a Szarvasi Arborétum madárvilágával is foglalkozott az 1950-es 60-as években, arról számol be, hogy a parkban:

"Csaknem minden esztendőben erőszakkal (kilövással) tudták csak megakadályozni a bakcsók fészkelését (mert szennyezésüket nem tűri a park esztétikája). A park erőszakkal elnyomott, mintegy "rejtett" szerepének egyik hangulatos megnyilvánulása volt, amikor 1961 egyik szeptember végi napjának késő alkonyatán a park legmagasabb fenyőcsoportjának tetejéről, közeledtünkre 11 db fekete gólya kelt szárnyra. A vonulásban lévő csapat észrevétlenül szállt be éjszakázásra."

Hasonló történt 1985 tavaszán, amikor is az Arborétumban szürke gém, bakcsó, üstökősgém, kis kócsag összetételű gémtelep alakult ki egy vízközeli fiatal lucfenyvesben(!). Mind a négy faj sikeresen fiókákat repített annak ellenére, hogy folyamatosan erős zavarás érte a madarakat (vízisport, üdülők, horgászok). Ez a fészkelés azért is rendhagyó, mert a hullámtérben azévből jó költési viszonyok voltak (árvíz). A szárazodás (aszály, belvízrendszer) mellett az 1980-as évektől a mezőgazdasági termelés fokozatos hanyatlása, majd a rendszerváltást (1989-90) követő bizonytalan tulajdonviszonyok és a mezőgazdaság elhúzódó szerkezeti átalakulása hasznosítási hiátust okozott (Szelekovszky 2011).

A Kákafoki-holtágot érő antropogén hatások vizsgálata az üledék szerves és tápanyagtartalom elemzésével

Az alábbi 1. ábrán jelölt Hármaskörös több lefűződött holtággal rendelkezik, melyek nagyobb része belvíz-befogadó, víztározó szerepet tölt be és a Hármaskörössel gravitációs kapcsolatban van.

Forrás: KÖVIZIG, Gyula

A Kákafoki-holtág az 1836-1890 időszakban két szakaszban jött létre. A Hármaskörös bal partján helyezkedik el a mentett oldalon Békésszentandrás és Szarvas közelében. Ez a Tisza vízgyűjtőjének legnagyobb holtága. A holtágról elmondható, hogy főként az 1000 km²-es vízgyűjtőjének belvízi tároló funkcióját tölti be. Ezen kívül vizét öntözési, rekreációs, vízi sport és horgászás céljára is használják. Fő hasznosítói a környező önkormányzatok, valamint a Halászati és Öntözési Kutatóintézet. A tisztított szennyvíz és a használt termálvíz 1986 óta nem kerül bevezetésre.

tésre. A Halászati és Öntözési Kutatóintézet által hasznosított szakaszon 1990 óta nem történik intenzív hal- és vízi szárnyas tenyésztés. Jelenleg ez a szakasz egy intenzív haltermelő telep elfolyó vizének a befogadója.

2012. őszi időszakában a Kákafoki-holtág 1. táblázatban megnevezett 15 mintahelyén gyűjtöttem üledékmintát.

1. táblázat. A Mintavételi helyek a Kákafoki-holtágon

Sor-szám	Mintavételi hely	GPS-koordináták
1	Szivornya körzet, befolyó	N 46° 53,733'; E 20° 32,799'
2	Malomzugi csatorna torkolat	N 46° 53,264'; E 20° 32,617'
3	Arborétumi hajókikötő	N 46° 52,371'; E 20° 31,916'
4	Régi szennyvíz befolyó	N 46° 51,550'; E 20° 32,294'
5	Anna-ligeti elágazás	N 46° 51,638'; E 20° 31,644'
6	Volt szennyvíz befolyó	N 46° 51,197'; E 20° 31,982'
7	Korábban kotort szakasz	N 46° 51,142'; E 20° 31,516'
8	Dögösi csatorna torkolat	N 46° 49,475'; E 20° 31,943'
9	HAKI vízkivétel	N 46° 51,625'; E 20° 31,240'
10	HAKI öböl,	N 46° 51,602'; E 20° 30,825'
11	Intenzív harcsatelepi befolyó	N 46° 51,504'; E 20° 30,811'
12	Pálincás éri csatorna torkolat	N 46° 51,437'; E 20° 29,808'
13	Békésszentandrási strand	N 46° 52,012'; E 20° 29,372'
14	Szőnyeggyári befolyó	N 46° 52,259'; E 20° 29,606'
15	Holtág vége, halas tavi kifolyó	N 46° 53,217'; E 20° 29,952'

Forrás: a szerző saját vizsgálati eredményei

2. táblázat. A Kákafoki-holtágon 2012-ben végzett üledékvizsgálat eredményei

Sorszám	Szerves C	Össz. N	Össz. P
	mg/g d.w.	mg/g d.w.	mg/g d.w.
1	30,35	1,01	1,44
2	33,71	1,00	1,94
3	37,81	3,46	1,9
4	37,26	1,00	1,92
5	38,59	1,65	1,84
6	39,55	2,54	1,50
7	34,96	2,44	1,93
8	34,97	0,99	1,6
9	36,47	1,62	3,03
10	48,96	3,24	7,46
11	69,42	2,77	8,12
12	43,94	3,11	3,73
13	27,78	1,19	2,72
14	28,48	1,72	3,43
15	39,35	2,11	2,39

Forrás: a szerző saját vizsgálati eredményei

A gyűjtött üledékmintákban megvizsgáltam a szerves és tápanyag tartalmát. A mintahelyek a holtágra jellemző sokrétű területhasználati módokat figyelembe véve kerültek kijelölésre. A mintavételi körzeteket az alábbi hasznosítási módok jellemezték: rekreáció, „urbánus” terület, extenzív és intenzív mezőgazdasági művelés, intenzív hal és vízi szárnyas tenyésztés.

Az üledék összes nitrogén és összes foszfor tartalma kénsavas és peroxidos roncsolásos módszerrel került meghatározásra. (Felföldy 1987). Az üledék szerves anyag tartalmának mértékét 3,5 órás 500°C-on történt izzítás révén kaptam meg. A szerves széntartalmat a szervesanyag mennyiségéből számítottam ki, a mérési eredményeket a 2. táblázatban tüntettem fel.

Az üledék táp- és szerves anyag terheltsége nem haladja meg a hasonló adottságú vizes ökoszisztémában mért mértéket. A legmagasabb szerves C értékek az intenzív harcsatenyésztő telep körzetében voltak. Ennek hatása kimutatható még a körülbelül 1500 m távolságra található 12. mintavételi helyen is. Az intenzív haltelep körzetében (10., 11. mintavételi hely), a halas tavak kifolyójánál (15. mintavételi hely) mért szerves C érték egyértelműen a nem kellően tisztított vagy nem megfelelő módon leengedett elfolyó vizek szerves C tartalmával magyarázható. A szivornya körzetében, a befolyónál (1. mintavételi hely) mért érték a Hármás-Körös vízminőségének romlását jelzi. A mezőgazdasági területek körzetében a mért össz. N érték nagyságának egyik indoka a nitrogén műtrágya nem szakszerű használata (6. mintavételi hely). Az össz. P tartalomra vonatkozóan a régi szennyvíz befolyónál (4. mintavételi hely) az intenzív harcsatelep kifolyójának körzetében (10. mintavételi hely), – amely mintegy 100 m-re van a tényleges kifolyótól –, valamint a halastavi kifolyónál (15. mintavételi hely) mért értékre hatással van az, hogy a holtág itt végződik és ezen a helyen torlódik a holtág vizével sodródó és a halastavakból kifolyó üledék.

Összefoglalás

„Egy olyan természeti adottságú országban, mint hazánk, helyes vízgazdálkodáspolitikai nélkül tengődni ugyan lehet, de jól élni nem” (Ihrig Dénes). A korszerű vízgazdálkodás a jövőben nemcsak jó műszaki tervek készítését és azok magas szintű megvalósítását követeli meg, hanem a térség természetes víztározó és víztartó képességének fokozását, a forrásvidékek, holtágak, tavak fenntartását és létesítését, az erdő- és vízgazdálkodás harmonikus fejlesztését, melyek összességükben tájformáló és mikroklimatikus hatásúak is.

Fel kell ismerniük a vízgazdálkodási-, környezet- és tájfejlesztési véderdők, a közcélú vízfelületek jelentőségét, területük növelésének fontosságát. Ha ilyen ökológiai szemléletű vízgazdálkodás érvényesül a vízgyűjtő egész területén, ha a gazdasági igények a biológiai igényekkel azonos súllyal hatnak – akkor a természeti vízháztartás egyre kiegyensúlyozottabbá lesz és a természeti környezet minősége javul (Fejér 2001).

A holtágak hasznosítási lehetőségeit a vízháztartási paraméterek mellett jelentősen befolyásolják a vízminőségi paraméterek. Nem szabad megfeledkeznünk az ökológiai tényezők szerepéről. Mivel a mezőgazdasági földterület meghatározott, a

mezőgazdasági termelés fokozását csak a terület jobb kihasználásával érhetjük el. Az antropogén hatások kapcsán hangsúlyozandó, hogy a hidrológiai és biológiai rendszerekbe való, nem szakszerű beavatkozás többek között ahhoz vezet, hogy megváltozik a növénytakaró és az állatvilág összetétele. A földhasználat növekvő intenzitása miatt a kárelhárításról a kár megelőzésére kell áttérni, tehát szükséges, hogy a holtágak gazdaságos hasznosítására időben szülessen döntés. A döntésnél fő szerepe van a részletes esettanulmánynak, amely az egyes vizsgált holtágak esetében az egyedi sajátosságokat tárja fel (Putarich 2005). Kutatásom is többek között ehhez kíván hozzájárulni.

IRODALOM

- Andrásfalvy B. 1970. A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. *Nyelvtudományi Értekezések* 70. 224–228.
- Fejér L. 2001. *Vizeink Krónikája A magyar vízgazdálkodás története*. Budapest, Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény. 248–286.
- Felföldi L. 1987. *A biológiai vízminősítés, Vízügyi hidrobiológia 16. kötet*. Budapest, Vízgazdálkodási Intézet.
- Fodor Z. 2002. A Tisza menti fokok tájhasznosítási szerepe az újkori folyószabályozások előtt. *Falu, város, régió* 4. Budapest, VÁTI Kht. 14–18.
- Frisnyák S. 1995. *Magyarország történeti földrajza*. Egyetemi-főiskolai tankönyv Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 38-42.
- Frisnyák S. 2000. *Az Alföld történeti földrajza* I., Nyíregyháza, 88-95.
- Györfly I. 1943. *Magyar falu, magyar ház*. Budapest, Turul Kiadó.
- Hollander, A.N.J. Den 1980. *Az Alföld települései és lakói*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- Jolánkai G. 1999. *A vízminőségvédelem alapjai*. Egyetemi jegyzet. Budapest, ELTE TTK. 5–7.
- Lőkös L. 1998. *Egyetemes agrártörténet*. Budapest, Mezőgazda Kiadó.
- Márkus F. 1995. A hagyományos mezőgazdasági művelés szerepe az Alföld természeti képének kialakulásában. *Alföldi Mozaik* 2. 65–98.
- Mitsch, W. J.–Gosselink, J. G. 1993: *Wetlands. Second edition*. New York, Van Nostrand Reinhold.
- Nagy Gy. 1975. *Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán*. Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Közleményei.
- Putarich, V. 2005. *A Vajdaság területén fekvő holtmedrek revitalizációs programja*. Újvidék, Vajdasági Magyar Tudományos Társaság.
- Szelekovszky L. 2011. *Szarvas város környezetvédelmi programja*. Szarvas Város Önkormányzata.
- Tóthné Hanyecz K. 2006. *Természetvédelmi kezelési elvek és módszerek Kezelési javaslatok a Körös-Maros Nemzeti Park védett természeti területeire*. PhD értekezés.
- Vízgyűjtő-gazdálkodási Terv 2–16. *Hármas-Körös Vízyűjtő 2009*: Budapest, Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, Vízügyi és Környezetvédelmi Központi Igazgatóság.

Az Alföld mint autóipari telephely: délibáb vagy realitás?

KULCSSZAVAK: autóipar, Alföld, értékláncok, upgrading

ABSZTRAKT: Az autóipar az elmúlt években is dinamikus, jelentős súlyú, kiterjedt beszállítói hálózatán keresztül számos más iparágra is hatást gyakorló, főként külföldi tőkebefektetésekre épülő, transznacionális értékláncokba erősen integrálódott gazdasági tevékenység Magyarországon. Az iparághoz kötődő vállalkozások elsősorban a Dunántúl északi részén és a budapesti agglomerációban koncentrálnak, de egyre komolyabb mértékű kelet-magyarországi megtelepülésük kapcsán joggal vetődhet fel a kérdés: játszhat-e jelentős szerepet az autóipar az Alföld gazdasági megújulásában? A tanulmány a közútijármű-gyártás alföldi jelenlétének, másrészt iparági értékláncokba történő bekapcsolódásának bemutatására, illetve – az autóipar regionális és lokális telepítő tényezőinek vizsgálatán keresztül – a megfigyelt folyamatok magyarázatára fókuszál. A szakirodalom mellett statisztikai adatok elemzésére, szakértői interjúkra (Majosz, MGSZ), valamint a közútijármű-gyártás hazai megtelepítésében szerepet játszó ipari parkok körében végzett kutatások tapasztalataira épül.

Bevezetés, problémafelvetés

Az ipar kétféle megközelítésben jelent meg az elmúlt két évtized Alföld Kongresszusainak diskurzusában. Egyrészt a helyi gazdaságban mutatkozó aránylag kis súlya, illetve szerkezeti sajátosságai (külső központokból irányított részlegipar jelentősége, nagyarányú függés a keleti piacoktól, erős mezőgazdasághoz kötődés) miatt a rendszerváltást követő években az *Alföld gazdasági elmaradottságának egyik okozójaként* tekintettek az ágazatra (Enyedi 1994; Illés 1994). A régiót az ország külföldi működő tőkére alapozott ipari modernizációs folyamata is csak korlátozottan érintette, így az ágazat súlya a vidéki régiók átlagától elmaradó, szerkezetváltása kevésbé látványos a rendszerváltás után: a dinamikus ágazatok – főként a gépipar – kisebb, míg az ezredforduló után egyre komolyabb problémákkal küzdő élők munkaiigényes iparágak nagyobb súlya figyelhető meg a későbbiekben is (Kukely 2005; Kiss 2009), amit a két alföldi régióról készült monográfiák (Baranyi 2008; Nagy 2009a), illetve iparról készült elemzések (Kiss 2010; Molnár 2011) is megerősítettek.

Másrészt az *Alföld jövőjéről* folytatott viták a kívánatos *gazdasági szerkezetváltás egyik szereplőjeként* tekintenek az iparra (Illés 1994; Kiss 1999). Már az 1990-es évek elején leírásra került a hálózatokba kapcsolódás, a helyi nyersanyagokra épülő ipar, valamint az ún. bedolgozóiparok fontossága. Az évtized gazdasági realitásainak

¹ Molnár Ernő, adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalom-földrajzi és Területfejlesztési Tanszék

ismeretében fogalmazódott meg a régió *alacsony technológiájú, kézművestudáson alapuló iparágakra történő specializációjának* gondolata, ami később a kreatív gazdaság fogalmkörébe ágyazódott (Enyedi 1999). Az ezredforduló után, Magyarországon új tökevonzási szakaszba lépésével, ismét felvetődött – szkeptikus és optimistább válaszokat (Barta 2005; Kukely 2005; Kiss 2009) egyaránt generáló – kérdésként, hogy az ipari beruházások telepítő tényezőinek módosulásával *felértékelődhet-e dinamikusabb iparágaink telephelyeként az Alföld*. Utóbb iparági-vállalati esettanulmányok szintjén is tárgyalásra került a *régió globális hálózatokba történő integrálódása* (Nagy 2009b; Molnár 2009). Nemcsak a vizsgálatok léptékében következett be súlyponteltolódás: a globális szereplők alföldi terjeszkedése helyett inkább a *helyi cégek nemzetközi hálózatokba kapcsolódása* került az érdeklődés középpontjába. Az elmúlt évek fejleményei arról győzték meg e sorok íróját, hogy mind a globális szereplők megjelenése, mind a helyi vállalkozások nemzetközi hálózatokba integrálódása napjainkban is kutatásra érdemes, az Alföld gazdasági szerkezetváltásának sikerét befolyásoló kérdés.

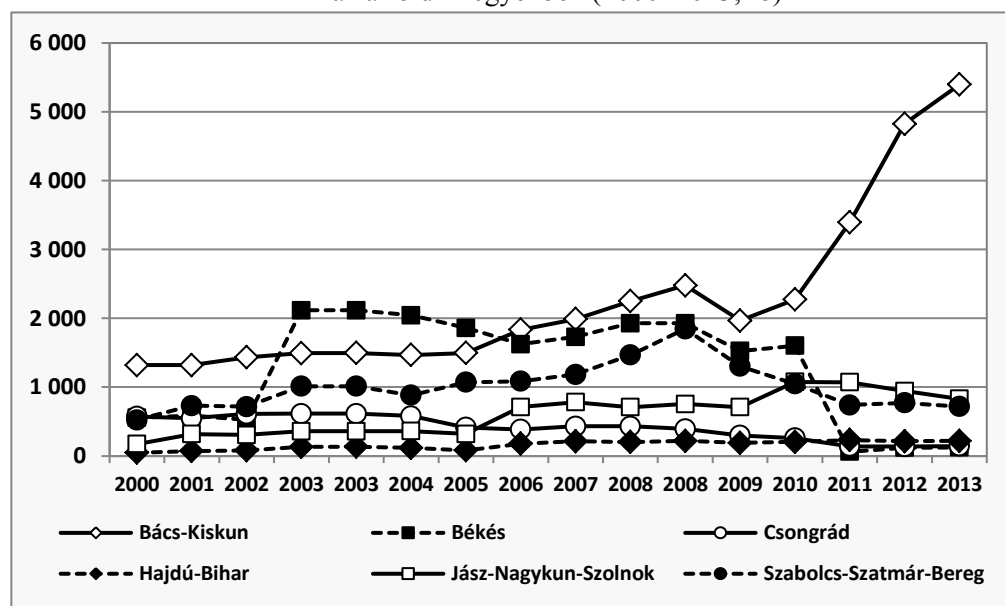
Az *autóipar középpontba állítása* jelen tanulmányban két érveléssel indokolható. Egyrészt az autóipar *stratégiai iparág* tekintett szereplő a mai Magyarországon: nemzetközi szinten is jelentős, Kelet-Közép-Európában hangsúlyosan jelenlévő, a válság kipattanása óta újra dinamizálódni látszó, komoly potenciális multiplikátorhatásokkal bíró iparág (Kemenczei–Nikodémus 2006; Barta 2012). Másrészt az *autóipar* – bár szereplőinek jelentős része a Dunántúl északi részén és Budapest környékén koncentrálódik – az *ország valamennyi régiójában megtelepült*, és az elmúlt években Kelet-Magyarországon is több látványos beruházást produkált (Kiss 2010; Molnár 2013b). Joggal vetődhet fel tehát *két kérdés az Alföld és a vizsgált iparág sajátosságainak tükrében*. (1) Játshat-e jelentős szerepet a régió gazdasági szerkezetváltásában az autóipar? (2) Milyen perspektívákkal kecsegtet az iparág alföldi megtelepülése: van-e esélye a régióknak autóiparhoz kötődő, magasabb hozzáadott értéket produkáló/tudásigényesebb tevékenységek tartós megtelepítésére?

A tanulmány (1) *szakirodalomból és sajtóanyagokból* összegyűjthető információkra, (2) a hat alföldi megyére kiterjedő, *statisztikai adatokon* alapuló vizsgálatokra, és (3) az iparág telephelyválasztását vizsgáló *primer kutatásra* épül. A közútijárműgyártás iparág megyei szintű adatainak időbeli elemzése mellett kísérletet tesz az autóiparhoz kötődő, de egyéb iparágakban regisztrált nagy- és középvállalatok aktuális állapotok szerinti feltérképezésére is. Az iparághoz kötődő alkatrész- és termelőeszköz-beszállítók összegyűjtése a KSH Cég-Kód-Tár 2010/4. információin, autóipari szervezetek (Majosz, MGSZ, iparági klaszterek) tagsági adatbázisán és saját internetes adatgyűjtésén alapul. A primer kutatás a Szolnoki Ipari Park működtetőjénél és legnagyobb vállalatánál végzett interjúzás/látogatás tapasztalatait jelenti, illetve egy iparági szereplőket tömörítő ipari parkokra kiterjedő, Szombathelytől Mátészalkáig mintegy 20 válaszadó véleményét tükröző kérdőíves kutatás, továbbá két iparági szervezet (Majosz, MGSZ) vezetőivel folytatott interjúzás eredményeit is tartalmazza.

Az Alföld gépjárműiparának jellemzői

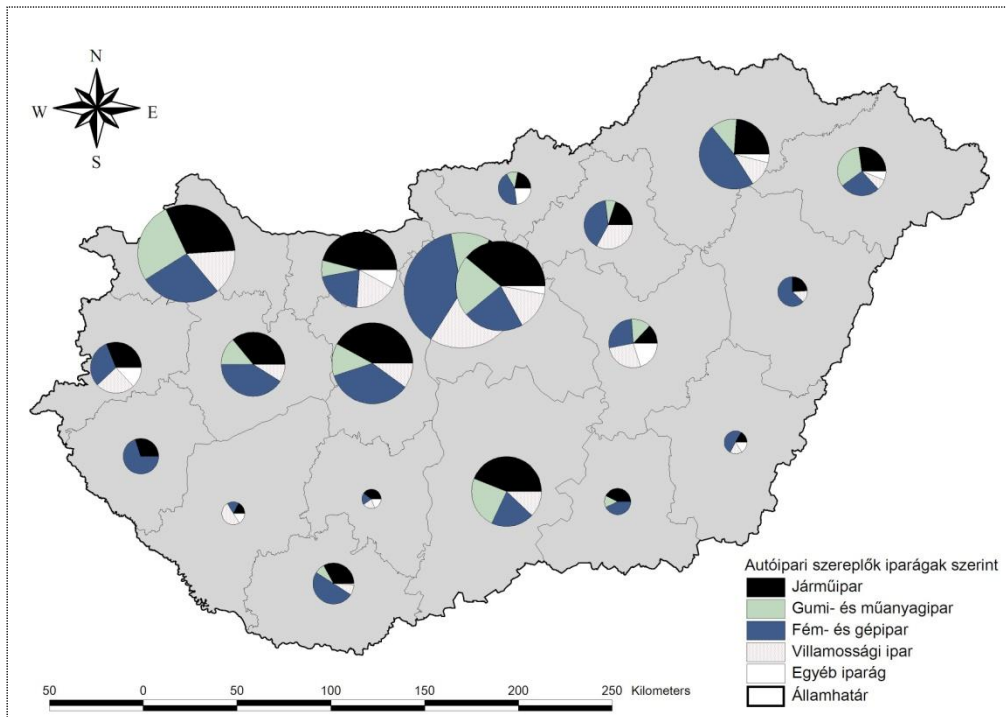
Az Alföld nem súlyponti területe a gépjárműipar magyarországi növekedésének, ami egyrészt visszavezethető az iparág rendszerváltás előtti csekély hagyományaira a régióban, másrészt arra a körülményre, hogy az ágazat rendszerváltás utáni megújításában kulcsszerepet játszó, *külföldi tőkeberuházások az ország északnyugati és északi részére koncentráltak*. A közúti jármű-gyártás foglalkoztatási adatai alapján is kijelenthető, hogy az *Alföld az iparági válság 2008. évi kipattanása előtt és után is kis jelentőségű, összességében kevésbé dinamikus régió*. Változó statisztikai keretek között, bő egy évtized alatt 3000 főről mindösszesen 7500 főre növekedett az autóipar foglalkoztatása a hat alföldi megyében (1. ábra), és jellemző, hogy 2013-ban még nem érte el a 2008. évi értéket. A régió országos részesedése 10-15% között alakult (ez jócskán elmaradt népességének arányától), legnagyobb súlyát a 2000-es évek első felében érte el. 2008 után ugyanakkor differenciáltabb kép rajzolódik ki a hazai gépjárműipar térbeliségéről, ami az Alföldet sem hagyja érintetlenül (Molnár 2013). *Bács-Kiskun megye – elsősorban a Daimler beruházása nyomán (először lépte át autógyár a Duna vonalát) – kiemelkedett alföldi környezetéből, és a régió iparági foglalkoztatottjainak közel 75%-át koncentrálna, az országos súlyú gépjárműipari telephelyek közé emelkedett. Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye a jelentősebb vesztesékek közé sorolható, ami a recesszió konjunkturális és – később részletezendő – strukturális hatásai mellett statisztikai okokkal is magyarázható: Békésben az egyetlen év (2010/2011) nagyarányú hanyatlása háttérben részben a kiemelkedő súlyú Linamar statisztikai iparágváltása keresendő (1. ábra).*

1. ábra. A közúti jármű-gyártás alkalmazottainak száma az alföldi megyékben (2000–2013, fő)

Forrás: KSH

2. ábra. Autóiparhoz kötődő közép- és nagyvállalatok iparágak szerinti megoszlása (székhely szerinti adatok)

Forrás: Cég-Kód-Tár 2010/4, illetve saját gyűjtés.

A globális autóipar szervezeti háttérének átalakulása – az erős iparági verseny hatására – a karcsú termelés térnyerése irányába mutat: egyre *komolyabb szerephez jutnak a beszállítók* az értékteremtésben. *Differenciált és hierarchizált beszállítói piramis* formálódik, amelynek tetején a komplett rendszerek szállítói szoros, kölcsönös függőségen alapuló együttműködést folytatnak megrendelőikkel, míg alján kevésbé tudásigényes, egyszerű alkatrészeket gyártó, árversenyre kényszerített, könnyen lecserélhető szereplőket találunk (Dicken 2011; Humphrey–Memedovic 2003; Kemenczei–Nikodémus 2006; Klauber et al 2011; Smahó 2012). A változások következménye, hogy a beszállítói hálózat egy része nem is a közútjármű-gyártás részeként jelenik meg: a *hagyományos iparági keretek egyre kevésbé alkalmasak az ágazat méretének és dinamikájának megragadására*. A gépjárműipar szélesebb körű áttekintése érdekében ezért – legalább közép- és nagyvállalatok szintjén – az *egyéb iparágakhoz tartozó*, autóiparhoz többé-kevésbé kapcsolódó *beszállítók feltérképezését* is megkíséreltem. Az országosan mintegy 385 db szereplőt tartalmazó adatbázis részeként Bács-Kiskunban 25 db, Békésben, Csongrádban és Hajdú-Biharban 6-8 db szereplő került beazonosításra (2. ábra). A vizsgálat eredményei alapján megállapítható, hogy – bár a régióon belül is nagyok a különbségek – *az Alföld súlya a beszállító iparágak terén nagyobb*, mint a szűkebb értelemben vett autóipari cégek esetében.

1. táblázat. Az alföldi megyék részesedése az autóiparhoz kötődő közép- és nagyvállalatokból, iparáganként (%)

	Közúti jármű	Gumi és műanyag	Fémipar, gépgyártás	Elektronika	Egyéb iparág	Összesen
Bács-Kiskun	9,2	11,1	3,8	4,9	0,0	6,5
Békés	0,8	0,0	2,3	1,6	5,0	1,6
Csongrád	2,5	1,9	2,3	0,0	0,0	1,8
Hajdú-Bihar	1,7	0,0	3,8	1,6	0,0	2,1
Jász-Nagykun-Szolnok	1,7	3,7	3,1	6,6	15,0	3,9
Szabolcs-Szatmár-Bereg	3,4	9,3	3,1	1,6	5,0	3,9
Magyarország	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Cég-Kód-Tár 2010/4, saját gyűjtés.

2. táblázat. Az alföldi megyék részesedése az autóiparhoz kötődő közép- és nagyvállalatokból, nagyságrendi kategóriánként (%), illetve az első körös beszállítókból (%)

	50–250 fő	250–999 fő	1000 fő –	Összesen	Első körös
Bács-Kiskun	7,9	4,7	0,0	6,5	6,9
Békés	0,8	2,8	3,8	1,6	1,0
Csongrád	2,4	0,9	0,0	1,8	2,9
Hajdú-Bihar	2,4	1,9	0,0	2,1	1,0
Jász-Nagykun-Szolnok	4,0	3,8	3,8	3,9	2,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	4,0	3,8	3,8	3,9	8,8
Magyarország	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Cég-Kód-Tár 2010/4, Klauber et. al. 2011, saját gyűjtés

A szélesebb értelemben vett *gépjárműipar strukturális jellemzői* közül kiemelendő, hogy míg a közúti jármű-gyártás csak Bács-Kiskun megyében jelentős, a gumi- és műanyagipar Bács-Kiskun és Szabolcs-Szatmár-Bereg, az elektronikai és villamossági ipar, illetve az egyéb kategória (textil- és bőripar) Jász-Nagykun-Szolnok megyében is számottevő (1. táblázat). *Kevés kiemelkedő méretű nagyvállalattal* bír a gépjárműipar a régióban, és – Bács-Kiskun (Mercedes, Knorr-Bremse) kivételével – e szereplők főként *beszállítói iparágakhoz* kötődnek. A Contitech (Csongrád) és a Michelin (Szabolcs-Szatmár-Bereg) a gumi- és műanyagiparban, az FAG (Hajdú-Bihar) és a Linamar (Békés) a fém- és gépiparban, a Jász-Plasztik (Jász-Nagykun-Szolnok) és a National Instruments (Hajdú-Bihar) az elektronikai és vil-

lamossági iparban tevékenykedik (2. táblázat). A meghatározó alföldi cégek – a gépjárműipar több hazai kulcsszereplőjével ellentétben – többnyire nem zöldmezős beruházások keretében születtek, hanem a *szocialista időszak nagyvállalatainak* (Mezőgép, MGM, Taurus) *átalakulásával* és a gépjárműipar felé történő (részleges) fordulásával jöttek létre: még az 1990-ben alapított Jász-Plasztik is a Lehel Hűtőgépgyár egyes funkcióinak kiszervezésével (Bakács–Czakó–Sass 2006) vált nagyvállalattá, hogy a későbbiekben a háztartási gépgyártás mellett a gépjárműiparral is kapcsolatba kerüljön. A *nagyvállalatok többsége ugyanakkor az Alföldön is külföldi tulajdonú*, az iparág nemzetközi hálózataiba erősen integrálódott szereplő.

A *gépjárműipar globalizációja kapcsán* – globális szereplői mellett – a *térben tagolt termelési rendszerek* kialakulását, az iparágon/vállalaton belüli (alkatrész-) kereskedelem jelentősnövekedését hangsúlyozza a szakirodalom. Az elmélyülő területi munkamegosztás keretében az árversenynek jobban kitett kisautók vagy a kis sorozatban gyártott, élömlátványosabb luxusmodellek összeszerelése, másrészt a nagyobb élömlátványosabb igényű, ezért a bérköltségek alakulására kényesebb alkatrészgyártó tevékenységek megtelepülése jellemző a periférián (Schamp 2005; Klauber et al. 2011; Barta 2012). Ezen előzmények tükrében is *ellentmondásos az alföldi cégek gépjárműipari értékláncokba kapcsolódásának megítélése*. Egyrészt a közép- és nagyvállalatok iparági megoszlása, a nagyvállalatok alulreprezentáltsága és a közúti jármű-gyártás fizikai alkalmazottainak országos átlagtól elmaradó havi bruttó átlagkeresete (3. ábra) arra utal, hogy a *beszállítói piramis* kevésbé komplex tevékenységet végző *alsó szegmensei* vannak inkább jelen a régióban. Másrészt a megtelepült autógyártó vállalat (Daimler) és az autógyárakkal közvetlen kapcsolatban lévő, globálisan pozicionált első körös beszállítók (Continental, Knorr-Bremse) összetettebb tevékenységei (a Knorr-Bremse K + F-részleget is működtet Kecskeméten),² illetve a közúti jármű-gyártás szellemi alkalmazottainak országos átlagot felülmúló aránya a régió több megyéjében (4. ábra) mutatja, hogy a helyi vállalkozások tevékenysége *nem korlátozódik feltétlenül az egyszerűbb termelésre*. E kettősség az *első körös beszállítók szerepe* kapcsán is megmutatkozik (2. táblázat): miközben Bács-Kiskun és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye súlya a régió nagyfokú iparági integráltságára utal, az *első körös beszállítók globális sajátosságai* (nagyobb hozzáadott érték, komplex termékek, beszállítói hálózatok szervezése, nemzetközi terjeszkedés) *kevésbé érvényesülnek a hazai tulajdonú cégek körében* (Klauber et al 2011).

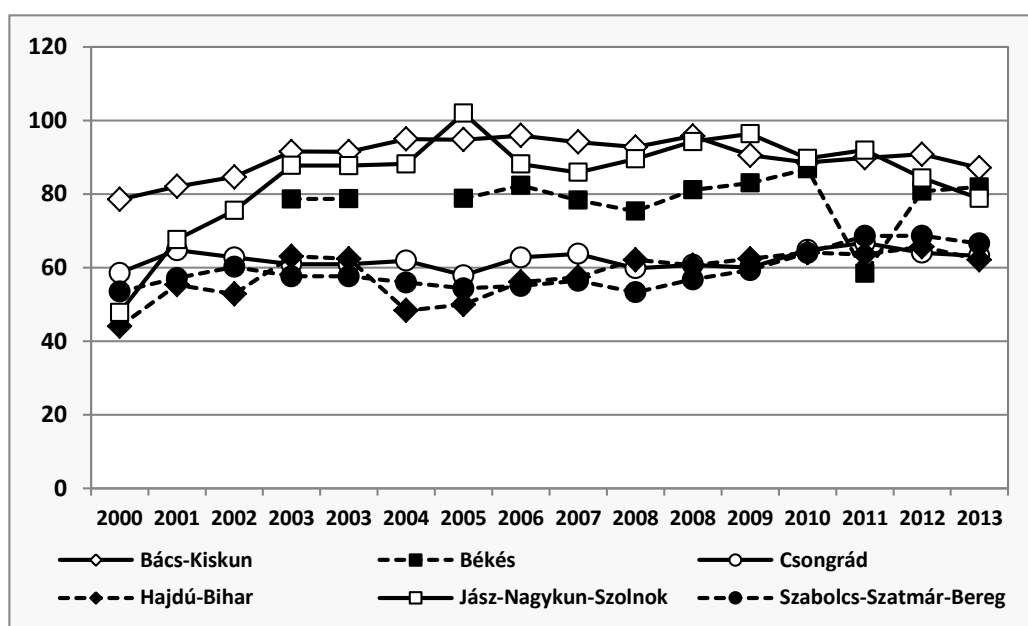
Az elmúlt években negatív foglalkoztatási hatásokkal járó *strukturális változások* is mutatják az iparág fejlődésének irányát: a mezőberényi Axe-Tronic például több mint háromszáz munkavállalótól vált meg, amikor a cég megrendelője 2009-ben úgy döntött, hogy az alacsonyabb bérek miatt inkább Ukrajnában gyártat kábelkorbácsot.³ Hasonló sorsra jutott Fehérgyarmaton a mintegy 400 főt foglalkoztató Fipkersz és Relabor, amikor 2010-ben vásároljuk Romániába és Ukrajnába telepí-

² HVG Online: Újabb német multi terjeszkedik Kecskeméten.
http://hvg.hu/kkv/20121214_Ujabb_nemet_multi_terjeszkedik_Kecskemetete (2013. 12. 17.)

³ Békés Online: Végleg bezár a mezőberényi Axe-Tronic.
<http://www.beol.hu/bekes/gazdasag/vegleg-bezar-a-mezoberenyi-axe-tronic-221916> (2013. 12. 09.)

tette át a termelést.⁴ E tevékenységek régióból történő kivonulása azt mutatja, hogy az autóipari értékláncok egyes, *olcsó munkaerőre épülő, élőmunka-igényes szegmensei számára már az Alföld sem versenyképes telephely*. A régió gépjárműiparának szerkezeti változásai felértékelik a szakirodalomban „*upgrading*” („feljebb lépés”) kifejezéssel leírt, az iparági szereplők magasabb hozzáadott érték előállítására felé történő elmozdulását jelentő folyamatok vizsgálatát. A jelenség az értékláncon belül ellátott funkciók körének bővülését, a funkciók komplexitásának, tudásigényének növekedését, illetve a szereplőkhöz kötődő értékteremtési lépés piacának szervezeti és területi értelemben történő kiszélesedését jelenti. Kutatói a „feljebb lépést” az iparág tartós megtelepülése feltételének tartják: a vállalkozások hatékonyságjavításán alapuló „high-road” fejlődési pályára történő váltását látják ugyanis szükségesnek egy olyan környezetben, ahol a helyi jövedelmek növekedésében megmutató gazdasági sikerek aláássák a munkaerő alacsony költségére épülő versenyképességet (Jürgens–Krzywdzinski 2011; Szalavetz 2012).

3. ábra. Fizikai foglalkoztatottak bruttó átlagkeresete az alföldi megyék közúti jármű-gyártásában, az országos átlagérték %-ában (2000–2013)

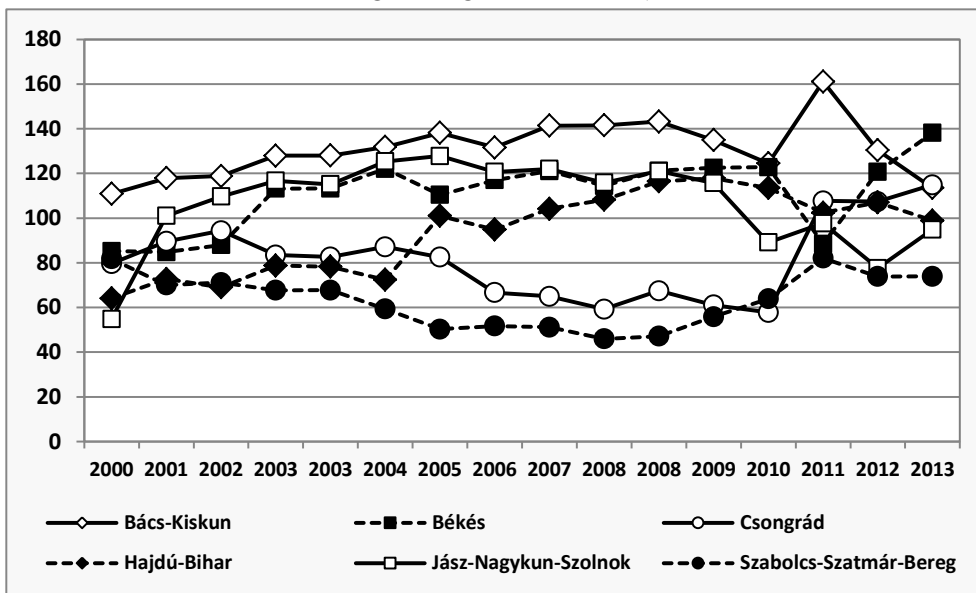

Forrás: KSH

⁴ Szabolcs Online: Nem kell több kábelkorbács Fehérgyarmaton. <http://www.szol.hu/nem-kell-t246bb-kabelkorbacs-fehergyarmaton/news-20100414-12315315> (2013. 12. 09.)

A tanulmányhoz kapcsolódó *terepi kutatás helyszínét képező, viszonylag későn induló Szolnoki Ipari Park* számottevő és (bizonyos értelemben) tipikus alföldi gépjárműipari telephellyé vált az elmúlt években: az ipari parkban foglalkoztatott 1800-2000 fő többségét autóiipari beszállítók (főként közepes méretű vállalatok) adják. Első betelepülője 2005-ben az *amerikai Eagle Ottawa* volt: a ma több mint 850 főnek munkát adó, *autóiipari bőrtermékeket* gyártó vállalat az ipari park legnagyobb foglalkoztatója. A cég az iparágban megfigyelhető *feljebb lépés* (upgrading) alföldi megjelenésének bizonyítéka is, hiszen az eredetileg kizárólag szabászati műveleteket végző üzem előbb festőrésszel bővült, majd a cég 2009-ben ide helyezte európai piacra szánt termékeinek fejlesztésével foglalkozó K + F- központját. Napjainkban is zajló *kapacitásbővítése* következtében a több autógyártó (BMW, Daimler, Ford, Honda, Hyundai-Kia, Land Rover, Renault-Nissan, Toyota) számára *Európába, Észak-Afrikába és a Távols-Keletre is termelő gyár* foglalkoztatása 2014 elejére eléri az 1000 főt. Az autóiipari beszállítók körét három *fémipari vállalkozás* is gyarapította az elmúlt években: 2006-ban költözött ide a jelenleg 250-300 főt foglalkoztató *francia* érdekeltségű *BSM Magyarország*, 2009-ben jelent meg a *présüzemében* mintegy 100 embernek munkát adó *spanyol F. Segura*, illetve 2012-ben alapította *alumíniumöntődjét* a magyar *Ecséri Kft.*

4. ábra. Szellemi foglalkoztatottak aránya az alföldi megyék közúti jármű-gyártásában, az országos átlagérték %-ában (2000–2013)

Forrás: KSH

A gépjárműipar telepítő tényezői az Alföldön

Az autóipar szervezeti globalizációja – az iparág működését meghatározó gazdaságpolitikai kereteknek köszönhetően – többnyire *regionális termelési rendszerek kialakulásával* jár együtt. Amíg *globális szinten* az iparági szereplők telephelyválasztását a *fogyasztópiac közelsége* határozza meg, addig az egyes piacokon belül a *költséghatékonyságra törekvés* jegyében felértékelődnek a *regionális gazdasági integrációk* (Európai Unió, NAFTA) *perifériáin*, vezető piacok szomszédságában elhelyezkedő, olcsóbb termelést lehetővé tevő telephelyek (ilyen az Európán belüli átstrukturálódási folyamatok nyertesének tekinthető Kelet-Közép-Európa is). A felértékelődő régiók politikai stabilitásuk, helyi ipari kultúrájuk, valamint gazdaságpolitikai környezetük (infrastrukturális háttér, kormányzati kedvezmények) miatt is vonzóak az iparági szereplők számára, akiknek növekvő mértékű tömörülése önmagában is telepítő tényezővé válik a vásárlóikat követni szándékozó beszállítók számára (Humphrey–Memedovic 2003; Sturgeon–Memedovic–Van Biesebrock–Gereffi 2009; Pavlínek–Domanski–Guzik 2009; Barta 2012).

A *régió belüli* telephelyválasztás kapcsán a hazai szakirodalom a nyugati területekhez közeli földrajzi fekvés, az *iparági tradíciók* (képzett munkaerő), valamint az *infrastruktúra* (autópálya-kapcsolat, ipari parkok) kiépítettségének fontosságát hangsúlyozza. Felértékelődő tényezőként jelenik meg az *agglomerálódás, klaszteresedés* (Barta 2005; Kiss 2010), ami visszavezethető egyrészt a vállalatoknak a logisztikai költségek csökkentésére (rugalmasság növelésére) irányuló törekvéseire (weberi szállítási költségek), másrészt a minőségi munkaerő iránti igényre, ami a képzett munkaerőt/ipari kultúrát koncentráló szűkebb térségek felértékelődését erősíti (marshalli iparági légkör). E tényezők egy része (költséghatékonyság, megközelíthetőség, képzett munkaerő) az iparág Kecskeméten megtelepült transznacionális szereplői körében egy évtizede végzett kutatás eredményeit összegző tanulmányban is megjelent (Marsa 2002). Hasonló következtetések vonhatóak le a *gépjárműipari szereplőknek otthont adó ipari parkok* körében végzett kérdőíves felmérés tapasztalataiból is: miközben a *képzett munkaerő*, a *közlekedési infrastruktúra*, az *ipari parki területek* és *alap-infrastruktúra* jelentősége általában is kiemelendő, az iparág kulcsterületein fontosabb szempontként jelenik meg a cégek *felvevőpiacainak közelsége* is (Molnár 2013a).

Az Alföld esetében ható telepítő tényezők jól lemérhetőek a Szolnoki Ipari Park példáján. A vállalkozások itteni *telephelyválasztásában különböző tényezők* játszottak szerepet. A külföldi cégek *kelet-közép-európai* leányvállalat-alapítását nagyban motiválta a *költségcsökkentés* (Eagle Ottawa, BSM Magyarország, F. Segura), valamint a *felvevőpiacok közelébe település* (Eagle Ottawa, F. Segura) igénye. Az amerikai Eagle Ottawa számára a meghatározó jelentőségű európai piac, valamint a cég bórtermékeit felhasználó, szomszédos országokban (Csehország, Lengyelország, Szlovákia) működő varrodák közelében történő gyáralapítás volt fontos. A spanyol F. Segura esetében a cég valenciai központjától távol eső craiovai Ford autógyár ellátása volt a fő motiváló tényező, de Szolnok kiválasztásában a megyei kereskedelmi és iparkamara vezetőjének személyes kapcsolatai is szerepet játszottak.

A Magyarországon belüli telephelyválasztást nagyban befolyásolták a rendelkezésre álló *humánerőforrások*. Szolnok térsége – hagyományos iparágaiból és kapcsolódó oktatási-képzési kínálatából adódóan – mind a bőripari, mind a fémipari tevékenységek munkaerőigényét ki tudja elégíteni: a korábbi ipari kultúra hatását mutatja a bőripari szabászoknak a martfői cipőgyártás és a szolnoki bőripar közötti mozgása. A *közlekedési adottságok* is bizonyára mérlegelési szempontként szerepeltek a vállalkozások telephelyválasztásában, de a körülmény, hogy Szolnok nem rendelkezik autópálya-kapcsolattal, országos viszonylatban is kiemelkedő vasúthálózati adottságait pedig egyelőre nem használják ki vállalkozásai, utal arra, hogy a közlekedési kapcsolatok jelentősége nem abszolútizálható. A ceglédi központú Ecséri Kft. számára a telephelyválasztásban az otthoninál *kedvezőbb beruházási feltételek* is fontos szerepet játszottak: miután a vállalkozás kinötte szülővárosát, a Ceglédhez közel fekvő, de régiójának hátrányos helyzete miatt a beruházás nagyobb mértékű külső támogatását lehetővé tevő Észak-Alföld területén fekvő Szolnokot választotta telephelye kialakításakor. A *városon belüli telephelyválasztásban az ipari parki terület és kiépített ipari parki infrastruktúra* is szerepet játszott, amit az Eagle Ottawa és a BSM Magyarország terjeszkedési lehetőségeket erősen korlátozó, korábbi városi telephelyekről történő áttelepülése is bizonyít.

Összegzés, kitekintés

A fentiek alapján az *Alföld autóiipari telephelyként játszott szerepének megítélése* több tekintetben *árnyalandó*. Egyrészt Bács-Kiskun megye felértékelődésével országos súlyú iparági telephely is található ma már a régióban. Másrészt az Alföld gépjárműipari szerepe arányaiban nagyobb, ha a beszállítói iparágakban tevékenykedő szereplőkkel is számolunk. Vegyes a régióknak a gépjárműipar területi munkamegosztásába kapcsolódásáról alkotható kép, de egyrészt egyes olcsó munkaerőre épülő tevékenységek eltelepülése, másrészt az összetettebb termelés és a termelésen kívüli funkciók megjelenése a strukturális változások („feljebb lépés”) jeleiként értelmezhetőek. A *gépjárműipar* helyi jövőjével kapcsolatban – a telepítő tényezők vizsgálata alapján – két leegyszerűsítően szélsőséges scenárió vázolható fel.

Az *első forgatókönyv nem számol az iparág alföldi megerősödésével*. E verzió mellett elsősorban (1) a belső méretgazdaságosság, illetve (2) a költséghatékonyság- és (3) tudásalapú agglomerálódás lokális és regionális léptékben várható felértékelődése szól. Ebben az esetben a megtelepült iparági szereplők már működő telephelyeiken hajtják végre kapacitás- és/vagy funkcióbővítő beruházásaikat, az új szereplők pedig az iparág jelenleg meghatározó térségeibe (vásárlóik közelébe) települnek. A folyamat jellegzetes produktumai a *beszállítói parkok*, melyek kialakítása (Audi esete) – a nyugat-európai példákkal ellentétben – egyelőre még gyerekcipőben jár Magyarországon (Klauber et al 2011; Molnár 2013a).

A *második scenárió* szerint az *Alföld felértékelődik iparági telephelyként*. (1) Az elmúlt években ugyanis a régió *közlekedési és ipari parki infrastruktúrája* sokat fejlődött, ami az alföldi telephelyek választható opciók közé kerülésének esélyeit növeli. (2) Másrészt már az iparági válság előtt előtérbe került a *képzett munkaerő*

biztosításának problémája az iparág hazai kulcsterületein (Kiss 2009): a Daimler kelet-magyarországi letelepülésének példája mutatja, hogy az infrastruktúráisan kedvező feltételeket kínáló és *képzett munkaerőt is biztosítani képes térségek* reális alternatívaként jelenhetnek meg az autóipar túltelítetté váló eddigi kulcsterületei mellett. (3) Harmadrészt a külső szereplők élénkülő érdeklődése mellett növeli az iparág régióbeli erősödésének esélyeit *több helyi vállalat autóipari beszállítóvá válása*: Békés megyében a Mezőgép (Linamar) például – hagyományos mezőgazdasági gépgyártó profilja mellett – már az 1990-es évek elején nyitott az autóipar irányába, de a háztartásgép-gyártó Hajdúsági Iparművek autóipari tevékenysége is az 1990-es évek közepéig vezethető vissza. (4) Végül, ha valahol Kelet-Magyarországon létrejön az iparág kritikus tömege, akkor az *agglomerálódás az Alföldön is beindulhat*. A lehetőség realizálását mutatja, hogy Bács-Kiskun és Borsod-Abaúj-Zemplén iparági súlya is jelentős mértékben növekedett az elmúlt években. Az összeszerelő üzemek potenciáljából adódóan a Daimler kecskeméti gyáranak multiplikátorhatásaitól várják a legtöbbet; hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy – az új autóipari beruházások és a helyi cégek beszállítóvá válásának időigénye folytán – a Mercedes esetében is csak a következő években várják az első érdemi eredményeket.

IRODALOM

- Bakács A.–Czakó V.–Sass M. 2006. Beszállító és hálózatosodás: az Electrolux Lehel Kft. példája. *Külgazdaság* 7–8: 44–59.
- Baranyi B. (szerk.) 2008. *Észak-Alföld*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Barta Gy. 2005. A külföldi működő tőke beáramlásának tendenciái és szerkezeti (ágazati, területi) elmozdulásának esélyei Magyarországon, különös tekintettel az Alföldre. In: Nagy E.–Nagy G. (szerk.) *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián*. III. Alföld Kongresszus, 2003. Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. 239–245.
- Barta Gy. 2012. A kelet-közép-európai járműgyártás európai összefüggései. In: Rechnitzer J.–Smahó M. (szerk.) *Járműipar és regionális versenyképesség*. Széchenyi University Press. Győr. 27–63.
- Dicken, P. 2011. „Wheels of change”: the automobile industry. In: *Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy*. Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington D.C., Sage. 331–366.
- Enyedi Gy. 1994. Az Alföld fejlődésének perspektívái. In: Timár J. (szerk.) *Az „alföldi út” kérdőjelei*. Alföld Kongresszus 1993. MTA RKK ATI. Békéscsaba. 13–16.
- Enyedi Gy. 1999. Egy lehetséges fejlődési pálya a félperiferián. In: Baukó T. (szerk.) *Az Alföld a XXI. század küszöbén*. II. Alföld Kongresszus 1998. Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. 11–16.
- Humphrey, J.–Memedovic, O. 2003. *The global automotive industry value chain: what prospects for upgrading by developing countries*. – UNIDO, Vienna.
http://www.unido.org/fileadmin/media/documents/pdf/Services_Modules/Automotive_Industry.pdf
 (2010. 07. 06.)
- Illés I. 1994. Az Alföld-kutatások eredményei: esélyek és kilátások az Alföld gazdaságában. In: Timár J. (szerk.) *Az „alföldi út” kérdőjelei*. Alföld Kongresszus 1993. MTA RKK ATI. Békéscsaba. 40–54.

- Jürgens, U.–Krzywdzinski, M. 2011. *Die neue Ost-West-Arbeitsteilung*. Frankfurt–New York, Campus Verlag.
- Kemenczei N.–Nikodémus A. 2006. Autóipari trendek a nagyvilágban és hazánkban. *Külgazdaság* 3: 57–66.
- Kiss É. 2009. Az alföldi ipar a globalizáció útján. In: Belanka Cs.–Duray B. (szerk.) *Helyünk a világban – alföldi válaszok a globalizáció folyamataira*. IV. Alföld Kongresszus 2008. MTA RKK ATI. Békéscsaba. 173–177.
- Kiss É. 2010. *Területi szerkezetváltás a magyar iparban 1989 után*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Kiss J. 1999. Az alföldi gazdaság: a kilábalás feltételei és lehetséges irányai. In: Baukó T. (szerk.) *Az Alföld a XXI. század küszöbén*. II. Alföld Kongresszus 1998. Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. 63–69.
- Klauber M. et al. 2011. *A magyar kis- és középvállalatok beszállítói szerepének erősítéséről szóló stratégia kidolgozása a gép- és gépjárműipari ágazatban: a jelenlegi helyzet tanulságai és a lehetőségek kihasználásának eszközei*. Budapest, Kopint Konjunktúra Kutatási Alapítvány. https://www.commerzbank.hu/hu/sajto/files/20110414_foanyag_beszall_04_12.pdf (2012. 11. 06.)
- Kukely Gy. 2005. Lehet-e húzóerő az ipar az Alföldön? In: Nagy E.–Nagy G. (szerk.) *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián*. III. Alföld Kongresszus 2003. Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. 255–259.
- Marsa A. 2002. Kecskemét, a Dél-Alföld „kistigrise” és a külföldi működőtőke-beruházások, I–II. rész. *Külgazdaság* 5–6: 53–75; 59–73.
- Molnár E. 2009. Az alföldi ipar bekapcsolódása a globális hálózatokba (eset tanulmány a mezőtúri VART-Speciál Kft. tevékenységéről). In: Belanka Cs.–Duray B. (szerk.) *Helyünk a világban – alföldi válaszok a globalizáció folyamataira*. MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály. Békéscsaba. 188–193.
- Molnár E. 2011. Industrial restructuring in the North Great Plain region (Hungary). In: Horga, I.–Barbulescu, I. G.–Ivan, A.–Palinchak, M.–Süli-Zakar, I. (eds.) *Regional and Cohesion Policy. Insights into the role of the Partnership Principle in the New Policy Design IERS*. Debrecen–Oradea. 114–123.
- Molnár E. 2013a. Az autóipar mint húzóágazat az ipari parkokban: telephelyválasztás, közlekedési adottságok. In: Kiss É. (szerk.) *A hazai ipari parkok különböző dimenzióban*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 210–235.
- Molnár E. 2013b. Egy dinamikus iparág foglalkoztatási hatásainak földrajzi aspektusai: a magyarországi autóipar esete. *Területi statisztika* 53. 4: 322–339.
- Nagy G. (szerk.) 2009. *Dél-Alföld*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Nagy G. 2009. Globális hálózatok és lokális szereplők versenye az Alföld gazdaságában. In: Belanka Cs.–Duray B. (szerk.) *Helyünk a világban – alföldi válaszok a globalizáció folyamataira*. IV. Alföld Kongresszus 2008. MTA RKK ATI. Békéscsaba. 43–44.
- Pavlinek, P.–Domanski, B.–Guzik, R. 2009. Industrial upgrading through foreign direct investment in Central European automotive manufacturing. *European Urban and Regional Studies* 1: 43–63.
- Schamp, E. W. 2005. Die Autoindustrie auf dem Weg nach Europa. Zur Integration nationaler Standortsysteme der Autoproduktion. *Geographische Rundschau* 12: 12–19.
- Smahó M. 2012. A tudástranszferek rendszerei és a járműipar. In: Rechnitzer J.–Smahó M. (szerk.) *Járműipar és regionális versenyképesség*. Széchenyi University Press. Győr. 109–142.

- Sturgeon, T.–Memedovic, O.–Van Biesebrock, J.–Gereffi, G. 2009. Globalisation of the automotive industry: main features and trends. *International Journal of Technological Learning, Innovation and Development* 2: 7–24.
- Szalavetz A. 2012. A „feljebb lépési“ teljesítmény mérése a globális értékláncokon belül. *Külgazdaság* 3–4: 66–86.
- Békés Online: Végleg bezár a mezőberényi Axe-Tronic. <http://www.beol.hu/bekes/gazdasag/vegleg-bezar-a-mezoberenyi-axe-tronic-221916> (2013. 12. 09.)
- HVG Online: Újabb német multi terjeszkedik Kecskeméten. http://hvg.hu/kkv/20121214_Ujabb_nemet_multi_terjeszkedik_Kecskemet (2013. 12. 17.)
- Szabolcs Online: Nem kell több kábelkorbács Fehérgyarmaton. <http://www.szon.hu/nem-kell-t246bb-kabelkorbacs-fehergyarmaton/news-20100414-12315315> (2013. 12. 09.)

A turisztikai kapcsolatok fejlődése a gazdasági válság idején a Dél-Alföld régió és Szerbia példáján

KULCSSZAVAK: turisztikai kapcsolatok, Dél-Alföld, válság, Szerbia

ABSZTRAKT: A gazdasági válság kezdete óta a turizmusban egyre inkább előtérbe kerülnek a közeli küldő piacok. Így történt ez a Dél-Alföld régió esetén is, a szomszédos Szerbia vonatkozásában. A térség turisztikai szereplői mindinkább felismerték, hogy egyre fontosabb küldő piaccá válhatnak a délszláv államok, kiemelten pedig Szerbia, ahol az évtizedekkel korábbi szoros kapcsolatok révén még mindig pozitív Délkelet-Magyarország megítélése. A Szerbiában végzett marketingmunka megalapozása a szakmai partnerek közötti kapcsolati háló újraélesztésével indult, majd konkrét marketingakciók megvalósításával folytatódott, s ezek hatására a harmadik legfontosabb küldő piaccá vált Szerbia.

Látható tehát, hogy kellő kreativitással és elszántsággal a turizmus terén a válság idején is lehetséges eredményeket elérni.

A gazdasági-pénzügyi válság hatása Európa és Magyarország turizmusára

Amikor a gazdasági-pénzügyi válság idején a turizmus statisztikai mutatókkal mért teljesítményéről hallottunk híreket, legtöbbször negatív tendenciáról, visszaesésről, a külföldi és belföldi vendégforgalom csökkenéséről szóltak a tudósítások. Ez nem meglepő, hiszen a turisztikai ágazat igen érzékenyen reagál minden krízishelyzetre. Azonban földrészenként, országonként, régióként eltérő volt a válság hatása. Vannak olyan térségek is, ahol egy-egy szegmens akár növekedést is tudott produkálni az elmúlt években.

Míg nemzetközi szinten évről évre növekszik a turistaérkezések száma, Európa részesedése ebből folyamatosan csökken, amit a válság csak tovább erősített. Ázsia, Amerika egyre markánsabb súlypontjai lesznek a turisztikai vendégforgalomnak is. (MT Zrt. 2012)

Ugyan Európa fogadó és küldő térségként is vezető szerepet játszik a világ turizmusában, illetve a nemzetközi turizmusból még mindig Európa részesedik a legnagyobb mértékben, de részaránya a küldő piacok saját régiójukon kívüli utazásaiból folyamatosan csökken.

Ha önmagában az európai turizmus adatait vizsgáljuk, megállapítható, hogy az európai országokba történő utazások száma 2011-ben már meghaladta a válság előtti, 2008-as csúcst. A növekedés azóta is folytatódik, de üteme lassul. (MT Zrt. 2012)

¹ Gulyás Péter, elnök, Békéscsabai Turisztikai Egyesület

Magyarország gazdaságának egyik egyre növekvő jelentőségű ágazata a turizmus. A hazai GDP-ből multiplikátor hatásaival együtt 10%-ot megközelítő részese-
dése mellett hozzájárul az életminőség javításához, az ország nemzetközi verseny-
képességének növeléséhez. (Gomi Kft. 2009)

A 2008-ban kezdődött gazdasági világválság azonban hazánk turizmusára is kedvezőtlen hatást gyakorolt. A háztartások diszkrecionális jövedelmének csökkenése miatt az emberek kénytelenek voltak kiadásaik egy részéről lemondani, melyek között sokszor az első helyen szerepeltek az utazások. Az alacsonyabb jövedelmű családoknál még az évi egyszeri nyaralás is elmaradt. Akiknek maradt utazásra elkölthető szabad jövedelmük, azoknál is átalakultak az utazási szokások. (Gomi Kft. 2009) Az adott évben tervezett második, harmadik utazásról lemondtak, vagy lerövidült azok időtartama. Az emberek árérzékenyebbé váltak, alacsonyabb minőségi kategóriájú szállásokat vettek igénybe, lerövidültek az utazási távolságok mind belföldön, mind külföldön, előtérbe kerültek a kedvező ár-érték arányú szolgáltatások. Mindezek mellett maradt olyan fogyasztói csoport is, amely továbbra is stabil egzisztenciával bír, és bátran igénybe vehet drágább turisztikai szolgáltatásokat.

A nemzetközi turizmus növekedési folyamataival párhuzamosan 2010-től ismét növekedési pályára állt a hazai turizmus is, különös tekintettel a beutazóturizmusra. A hazai kereskedelmi szálláshelyek vendég száma és az ott eltöltött vendégéjszakák száma már 2011-ben meghaladta a válság előtti 2007-es év eredményeit. Árnyalja ezt a kedvezőnek tűnő képet, hogy időközben a szálláshely-kapacitás jelentős bővülése történt, továbbá a szálláshelyek bevételei érdemben nem nőttek. Egyfajta átrendeződés történt az ágazaton belül, hiszen 2012-ben a belföldi turizmusból származó vendégéjszakák aránya magasabb volt, mint a beutazóturizmusé.

Magyarország turizmusa érzékeny veszteségeket volt kénytelen elkönyvelni az utazások elmaradásával, a forgalom csökkenésével, a tartózkodási idő és költség visszaesésével. (GOMI Kft. 2009) A gazdasági válság felszínre hozta a fenntarthatóság és versenyképesség addig feledésbe merült kérdéseit és olyan átalakulásokat is, amelyek kedvező irányba alakították egy-egy térség turizmusának fejlődését.

A Dél-Alföld régió vendégforgalmának alakulása 2008-tól

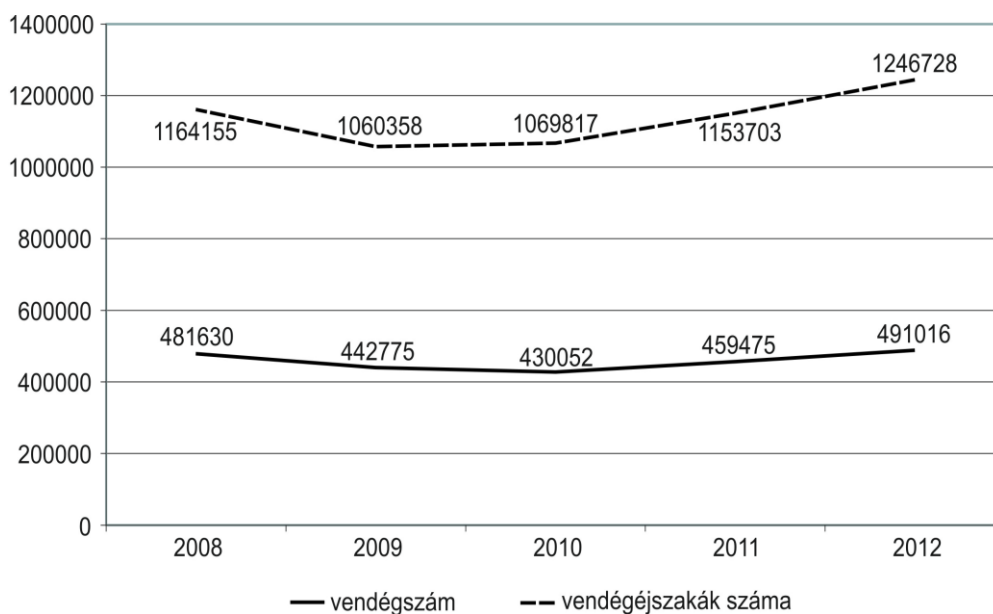
A válság turizmusra gyakorolt kedvezőtlen hatása 2009-ben mutatkozott meg először a statisztikai adatokban. Az országosan 7%-kal, a Dél-Alföldön ennél kissé nagyobb mértékben, 9%-kal csökkent a kereskedelmi szálláshelyek vendégéjszakáinak száma. Szerencsére nem következett be az egyes gazdasági prognózisokban megjelölt 15-20%-os visszaesés, ám így is a 2005-ös szint alá csökkent a régióban eltöltött vendégéjszakák száma. 2010-ben az előző évhez képest 0,9%-os növekedéssel zárt a régió, így összességében elmondható, hogy további visszaesés már nem történt, sőt némi növekedést könyvelhetett el a turisztikai ágazat Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyében. Az igazán jelentős előrelépés a következő évben történt. 2011-ben az országos átlagot háromszorosan meghaladó mértékű növekedést ért el térség. Ezt 2012-ben is sikerült megtartani, sőt több mint 2%-kal növelni. Összességében a 2012. év végén 6,3%-kal volt magasabb a vendégéjszakák száma, mint

2008-ban. A kereskedelmi szálláshelyek vendégszáma ennél kisebb mértékben emelkedett, 2012 végén 1,6%-kal haladta meg a 2008-as szintet. Mindezekből következően folyamatosan nőtt a vendégek átlagos tartózkodási ideje is, ami 2012-ben 4,6%-kal volt magasabb, mint 2008-ban (1. ábra).

Elindult tehát egy kilábalási folyamat a válság okozta sokkból, és a 2012. év végi statisztikai adatok első látásra kedvező képet mutatnak, ugyanakkor más tényezők árnyalják a képet. Történt ugyanis egy igen jelentős, 30%-os kapacitásbővülés a kereskedelmi szálláshelyek vonatkozásában. Ennek fényében már kevésbé tűnnek kedvezőnek a régió adatai.

Mindemellett térségenként, településenként és szállástípusonként is igen változó a turizmus helyzete a Dél-Alföldön. Általánosságban elmondható, hogy azok a szálláshelyek, települések tudtak a válság idején is talpon maradni, növekedést produkálni, amelyek jó ár-érték arányú turisztikai szolgáltatásokat tudtak nyújtani, illetve saját erőből vagy az európai uniós források segítségével fejlesztéseket tudtak megvalósítani (pl. Gyulán, Mórahalmon). A külföldi működő tőkét megmozgató, a turizmushoz nem vagy csak áttételesen köthető nagyberuházások is roppant serkentőleg hatottak az adott térség turizmusára is. Ennek eklatáns példája Kecskeméten a Mercedes gyár megépítése, amely révén egyik évről a másikra ugrásszerűen megnőtt a városban a hivatásturizmusból származó német vendégforgalom. A szállástípusokat tekintve az alacsonyabb minőségi kategóriákba tartozó, nem fejlesztett szálláshelyek könnyelheték el a legnagyobb veszteségeket.

1. ábra. A vendégforgalom alakulása a Dél-Alföldön (2008–2012)

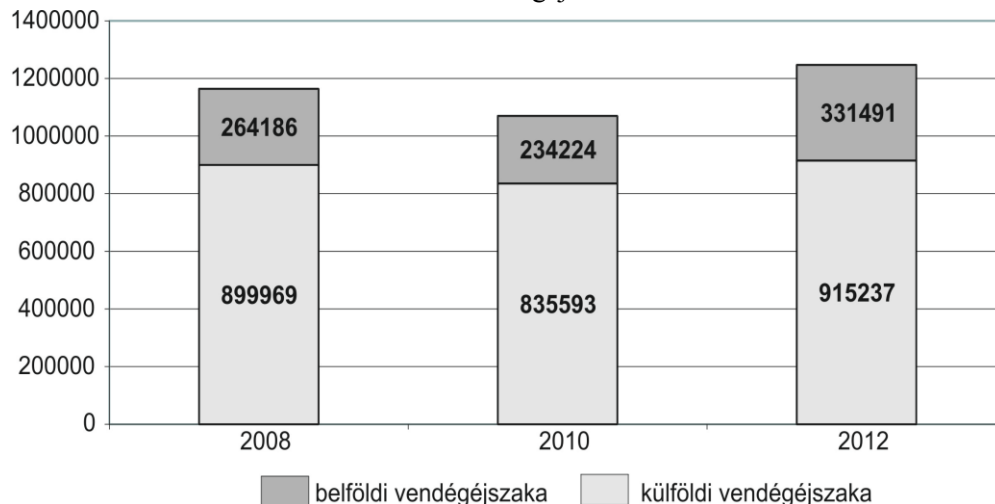

Forrás: KSH, saját számítás.

Megállapítható, hogy a régió vendégforgalmának növekedése két alappillérré támaszkodott 2008 és 2012 között (2. ábra). Egyrészt a stabil belföldi turizmusra, mely 1,7%-os növekedéssel megtartotta pozícióit, valamint dinamikusan növekvő beutazóturizmusra, amely jelentős mértékű növekedést ért el a 2008-as adatokhoz képest (+25,5%).

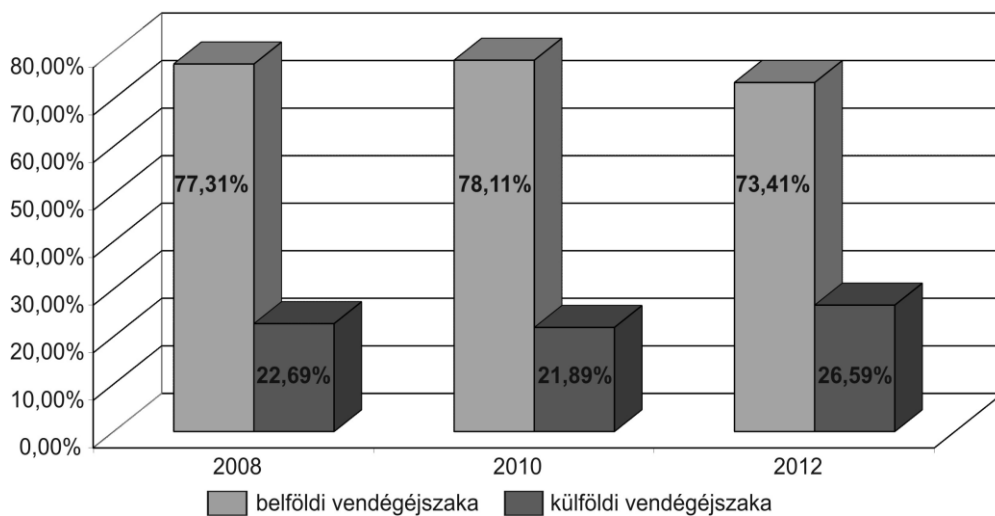
A külföldi vendégforgalom nagyobb mértékű növekedésének köszönhetően 2012-re az összes vendégéjszakából is mintegy 4 százalékponttal nagyobb arányt képvisel, mint 4 évvel korábban (3. ábra).

2. ábra. A belföldi és külföldi vendégéjszakák száma a Dél-Alföldön

Forrás: KSH, saját számítás.

3. ábra. A belföldi és külföldi vendégéjszakák aránya a Dél-Alföldön

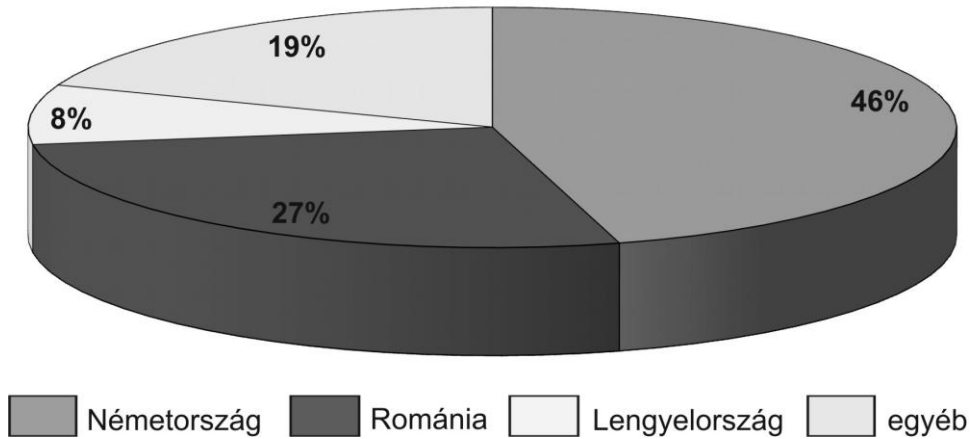

Forrás: KSH, saját számítás.

A beutazóturizmus növekedése legnagyobb részét két országból származott. Egyrészt a hivatásturizmus élénkülése révén Németországból, másrészt a szabadidős beutazások által Szerbiából (4. ábra).

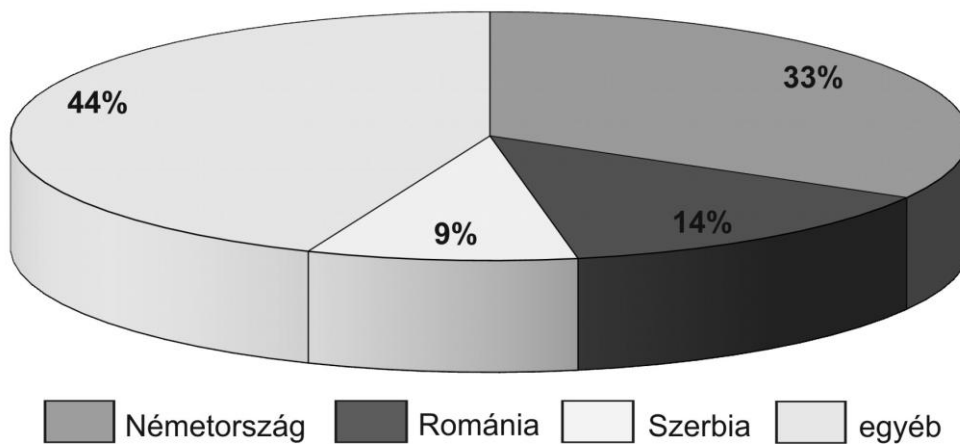
A fő külföldi küldő piacok tekintetében továbbra is vezető helyen maradt Németország, a román vendégforgalom nem változott, a rohamléptekkel növekvő beutazások miatt azonban Szerbia 2012-ben a régió harmadik külföldi küldő piacává lépett elő (5. ábra).

4. ábra. A Dél-Alföld régió fő külföldi küldő piacai (2008)

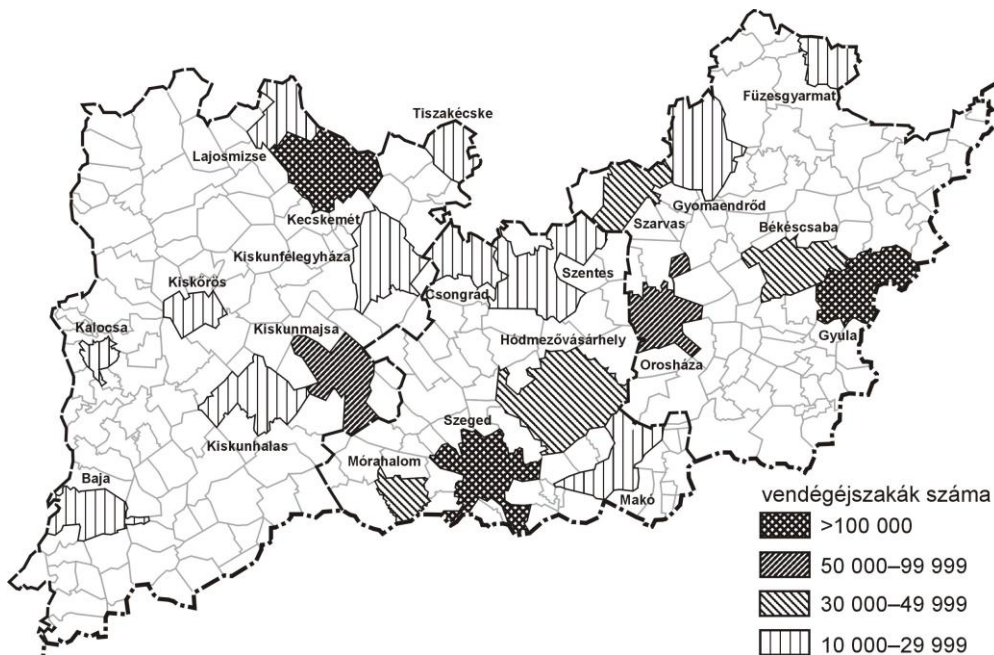
Forrás: KSH, saját számítás.

5. ábra. A Dél-Alföld régió fő külföldi küldő piacai (2012)

Forrás: KSH, saját számítás

6. ábra. A Dél-Alföld régió fő fogadó települései (2012)

Forrás KSH, saját számítás.

A Dél-Alföld régió turizmusa továbbra is igen koncentrált (Gulyás 2009), hiszen három településen (Gyula, Szeged, Kecskemét) regisztráltak 2012-ben is a kereskedelmi szálláshelyek vendégéjszakáinak több mint 50%-át. A fogadó települések sorrendjében átrendeződés történt, hiszen 2011-ben Szegedtől Gyula vette át a vezető helyet a vendégéjszakák tekintetében (6. ábra). Öröndetes módon az utóbbi években Gyula városa tartósan a 10 legnépszerűbb belföldi turistacélpont között található.

A válság hatására előtérbe került a közeli, szomszédos országokból érkező turistaforgalom bővítésének lehetősége, melynek fontos mérföldköve, állomása, előfeltétele a határ menti kapcsolatok erősítése.

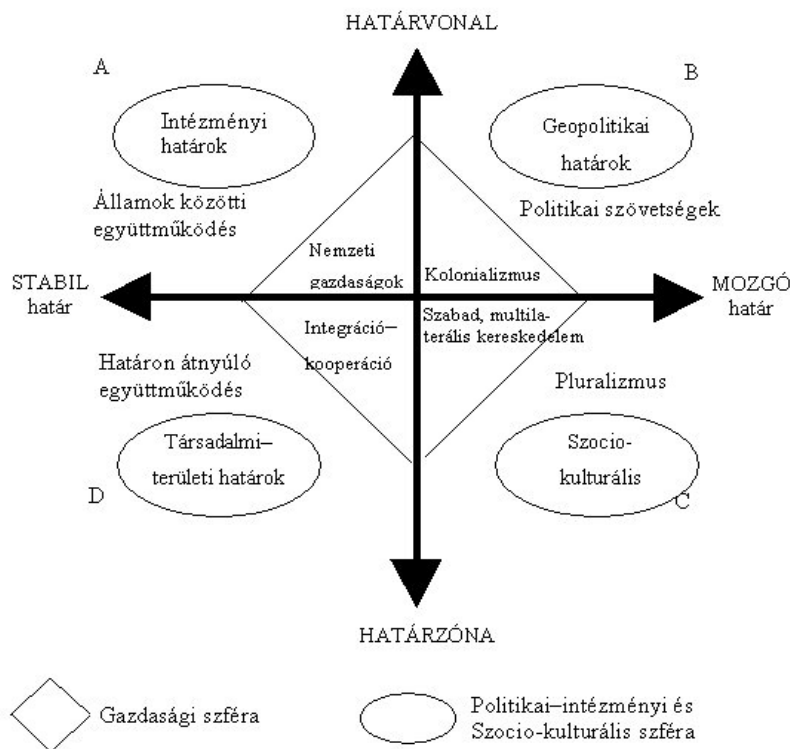
A határ elválaszt vagy összeköt? Turisztikai kapcsolatok a magyar–szerb határ mentén

Az államhatárok menti kapcsolatok földrajzi szemléletű vizsgálatai során a határok kétféle aspektusa különböztethető meg: a térben létező fizikai határok és az emberekben kialakult mentális határok. (Hardi 2001) Ez utóbbi különösen érdekes Magyarország esetében, hiszen a trianoni határok funkcionálisan összetartozó, azonos identitású emberek által lakott területeket vágtak el egymástól. Persze az államhatár

jelenléte önmagában nem jelent automatikus elszigeteltséget a két állam polgárai között, sőt egy kedvező situációban, nyitott típusú határok esetén, egyenesen összekötő jellege lehet. Ratti tipológiája szerint (7. ábra) stabil határok esetén és határzónák létrejöttével tudnak kialakulni gyümölcsöző határ menti együttműködések. (Hardi 2001)

A magyar–szerb határok stabilnak tekinthetők, így a harmonikus kapcsolatok létrejötte szempontjából az a kérdés, hogy kialakulhat-e egy széles értelemben vett, egzakt mutatókkal (pl. a határtól számított távolság) célszerűen és szándékosan nem definiált határrégió. Ebben az adminisztratív határok mellett sokkal inkább a funkcionális kapcsolatok hangsúlyosak. (Hardi 2001) Clement szerint a 20. század második felétől napjainkig zajló gazdasági fejlődés eleve a határok elválasztó funkciójának visszaszorulásához vezet. Ha a határ által elválasztott területek közötti gazdasági-társadalmi kapcsolatok egyre bővülnek, a két terület a közös határrégió kialakulása felé mozdul el. Ez történhet politikai, gazdasági, lakossági, intézményi, tér szerkezeti dimenziók mentén. (Hardi 2001)

7. ábra. Az alapvető határproblémák tipológiája Ratti szerint

Forrás: Hardi, 2001.

Szerbia deklarálta az Európai Unió tagja kíván lenni, sőt a konkrét csatlakozási tárgyalások is megkezdődtek 2013 folyamán, így a politikai dimenzió kedvező képet mutat.

A lakossági dimenzió mindig is erős volt, a gazdagabb magyarországi kínálat jó eséllyel biztosít tartós kapcsolatokat. (A rendszerváltást megelőzően a viszonylagos jugoszláv nyitottság más irányból erősítette a lakossági szintű kapcsolatokat.)

Szintén kézenfekvő, hogy a gazdasági dimenzió kedvezően alakuljon, hiszen mindkét állam gazdasági szereplőinek alapvető érdeke, hogy kihasználják a közelségből fakadó komparatív előnyöket.

A térszerkezeti dimenzió pozitív előjele szintén nagyon valószínű, mivel még 1920 előtt hagyományosan erős szálak fűzték össze a határ két oldalán lévő területeket és lakosságot. Ez a kapcsolat 1975-öt követően – kisebb visszaesésekkel – fokozatosan egyre intenzívebbé vált.

Az intézményi struktúrák és kapcsolatok is létrejöttek, bár intenzitásuk még növelhető lenne és szintén pozitívan befolyásolhatják a határrégió létrejöttét.

Minden tényező abba az irányba hat tehát, hogy egy szoros kapcsolatokon alapuló, kölcsönös előnyöket biztosító, határ menti turisztikai együttműködésekben is megtestesülő határrégió alakulhat ki idővel magyar–szerb viszonylatban.

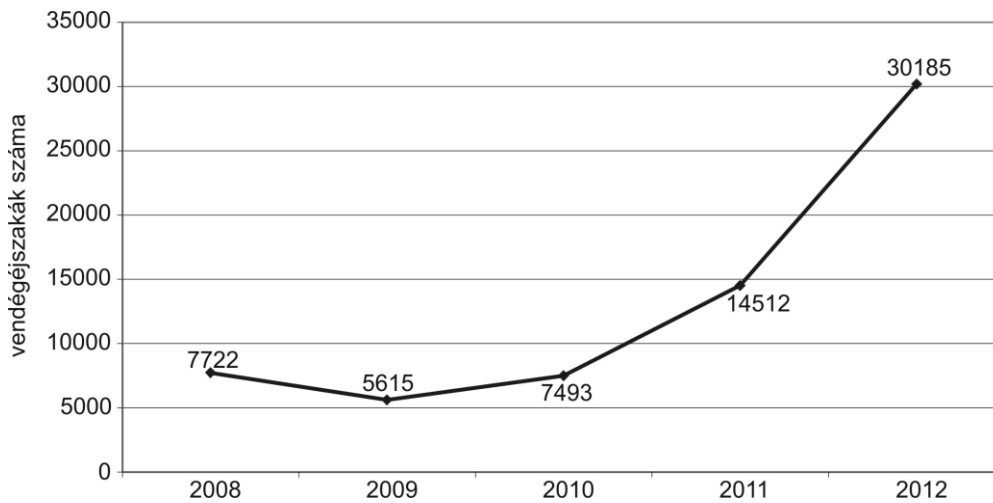
Ezen kedvező folyamatok jelentették és jelentik az egyik fontos összetevőjét a Dél-Alfölddel szomszédos Szerbiából érkező vendégforgalom növekedésének. A másik fontos pillérét ennek furcsa módon a gazdasági-pénzügyi válság hozta előtérbe, hiszen az utazási távolságok lerövidülésével a közeli, szomszédos országok, küldő piacok jelentősége hirtelen megnőtt. E két tényező együttes hatásaként megjelenő dinamikus vendégforgalom-növekedés összefoglaló, esettanulmányyszerű elemzését mutatom be az alábbiakban.

A Szerbiából érkező vendégforgalom növekedése a Dél-Alföldön

A rendszerváltás előtt a Dél-Alföld egyik legnagyobb külföldi küldő piaca volt az egykori Jugoszlávia. Majd 1990 után a délszláv háborúk nyomán nagymértékű visszaesés következett be a vendégforgalom terén, és ebből az állapotból jelentős pozitív elmozdulás egészen 2008-ig nem történt.

A válság egyik következményeként azonban a térség turisztikai szereplői mindinkább felismerték, hogy egyre erősebb küldő piaccá válhatnak a közeli, szomszédos országok, köztük a délszláv államok. A Dél-Alföld számára a földrajzilag legközelebbi állam Szerbia, ahol az évtizedekkel korábbi szoros kapcsolatok révén még mindig pozitív Magyarország és különösen a Dél-Alföld megítélése, imázsa. (MT Zrt. 2013) Érdemesnek tűnt tehát komolyan számításba venni déli szomszédunkat mint könnyen visszahódítható turisztikai küldő területet. Annál is inkább, mivel az Európai Unióba törekvő Szerbia lakosai számára 2009 decemberében megszűnt az EU-országokkal fennálló, a turistaforgalmat jelentősen megnehezítő vízumkényszer. Ez a kedvező fordulat jó lehetőséget kínált arra, hogy célzott marketingmunkával rövid időn belül újra nagyszámú szerb turista érkezzen Magyarországra, ezen belül is elsősorban a Dél-Alföldre.

8. ábra. A szerb vendégek által eltöltött vendégéjszakák számának alakulása a Dél-Alföldön

Forrás: KSH, saját számítás

A Magyar Turizmus Zrt. Dél-alföldi Regionális Marketingigazgatóságának szakmai koordinációjával kezdődött meg a Szerbiában végzett marketingmunka, melynek megalapozása a szakmai partnerekkel közötti kapcsolati háló újraélesztésével indult a hazánkkal szomszédos vajdasági területeken, majd a délebbi országrészekben, Belgrádban és környékén. A szakmai rendezvényeken tapasztalt kedvező fogadtatás nyomán a következő lépés a nagyközönség felé irányuló turisztikai marketingtevékenység volt. Mivel a tapasztalatok azt mutatták, hogy Szerbiában a hagyományos marketingeszközök (kiállítások, kiadványok, tanulmányutak, tévés megjelenések) még hatékonyabbak, nagyobb számú elérést biztosítanak, mint a modernek, így előbb ezek alkalmazása kezdődött meg, és mint a statisztikai adatok is igazolják, sikeresen. Később a klasszikus marketingeszköztár kiegészítéseként az internetalapú marketing (honlap, social media) és rendezvényeken, áruházi akciókon történő megjelenések színesítették a palettát.

Ezen konkrét marketingakciók nyomán, 2010-től kezdődően évente megduplázva az előző évi vendégéjszakaszámot, 2012-ben 30 ezret meghaladó vendégéjszakaszámmal a Dél-Alföld régió harmadik legjelentősebb külföldi küldő piacává vált Szerbia (8. ábra).

Kezdetben a fő fogadó település a határtól alig 10 km-re fekvő Szeged és Mórahalom volt. Mórahalom esetében egyértelműen a fürdő, Szeged esetén pedig a város által kínált szórakozási, kikapcsolódási és vásárlási lehetőségek jelentik a fő vonzerőt. (A vendégéjszakát nem generáló „bevásárlóturizmus” is jelentős a városban.) Rövidesen jelentősen nőtt a Szerbiából származó vendégforgalom a 20-30 évvel ezelőtt kedvelt úti célnak számító Gyulán, ahol egyértelműen a fürdő és a város történelmi miliője a fő vonzó tényező. Növekedésnek indult a szerb turisták és az

általuk eltöltött vendégéjszakák száma a határhoz viszonylag közel fekvő fürdőtelepülésen, Kiskunmajsán is.

Nagy potenciál van a szerb vendégforgalom növekedésében a régió fürdőtelepüléseiben, köztük Orosháza-Gyopárosfürdön, illetve a határhoz közel fekvő településeken, így Baja, Hajós és Kalocsa környékén, valamint Kiskunhalason.

A fentiekben bemutatott kedvező tendenciák is bizonyítják, hogy a reálgazdasági folyamatok helyes felismerésével, kellő kreativitással és elszántsággal az egyes szegmensekben a válság idején is lehetséges az előrelépés, a vendégforgalom növelése.

IRODALOM

- GOMI Kft. 2009. *A válság hatása az idegenforgalom és a közlekedés, valamint a vasúti személyszállítás kapcsolatára*. GOMI Rendezvényszervező és Kereskedelmi Kft. Budapest.
- Gulyás P. 2009. A Dél-Alföld turizmusának főbb jellemzői. In: Nagy G. (szerk.) *Kárpát-medence régiói – Dél-Alföld*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. Pécs–Budapest. 263–273.
- Hardi T. 2001. *Néhány földrajzi elmélet alkalmazása a Kárpát-medence határtérségeire és határ menti együttműködéseire*. Földrajzi Konferencia. Szeged.
- <http://statinfo.ksh.hu> KSH statisztikai adatai, turizmus-vendéglátás
- Magyar Turizmus Zrt. 2012. *Marketingterv 2013*.
- Magyar Turizmus Zrt. 2012. *Marketingterv 2013*. Mellékletek.
- Magyar Turizmus Zrt. 2013. Magyarország mint turisztikai desztináció imázsa és piaci pozíciója Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában. *Turizmus Bulletin* 15. 1: 6–19.

A szegedi idegenforgalomban foglalkoztatottak végzettségének térbeli jellemzői

KULCSSZAVAK: emberi erőforrások, képzettség, vendéglátás, Országos Képzési Jegyzék

ABSZTRAKT: Az idegenforgalmi szektorban az emberi tényező kiemelt szerepet kap. A turizmus élőmunka-igényes szolgáltatás, amelynek minősége nagymértékben függ a turisztikai termék előállításában közreműködő személyek szaktudásától, nyelvtudásától és rátermettségétől. A szegedi turisztikai szektorban dolgozók végzettségét vizsgálva világossá vált Szegednek és Budapestnek mint képzési központoknak a jelentősége. Az ezredforduló óta megszorodott – országos és regionális szinten is – az idegenforgalmi és vendéglátó főiskolai és egyetemi képzések száma. A Dél-Alföldön kialakult az az idegenforgalmi képzési öv, amely – mondhatni, a szegedi egyetemi és főiskolai idegenforgalmi képzés ellenpólusait alkotó – Hódmezővásárhely, Orosháza, Békéscsaba és Gyula intézményeire épül, s szerepe fontos Szeged turizmusának humán erőforrás-utánpótlásában is.

„Minden turizmussal kapcsolatos tevékenység az emberi kapcsolatokon nyuszik.”

(Lengyel Márton)

Bevezetés

A kutatásban célul tűztük ki egy széles körű turisztikai kínálattal rendelkező történelmi nagyváros idegenforgalmi szektora humán erőforrásának vizsgálatát és a szektorban dolgozók térbeli és időbeli jellegzetességeinek feltérképezését. A vállalkozói szféra szereplőinek kutatását számos jelenség nehezítette: „az idő pénz” szemlélet, a konkurenciaharc, a piacipozíció-féltés, a szakmai féltékenység és az általános bizalmatlanság. Viszont a jelen tanulmány egyik szerzőjének a helyi idegenforgalomban eltöltött több mint egy évtizedes munkássága során sikerült olyan kapcsolati hálót kialakítania a szegedi idegenforgalmi szektor szereplőivel, amely elbírta egy ilyen mélységű kutatást.

¹ Mihály Péter Dániel, főiskolai adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szakképzési, Távoktatási és Továbbképző Központ

² Sümeghy Zoltán, térképész, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szakképzési, Távoktatási és Továbbképző Központ

A kutatás elején az alábbi kérdések fogalmazódtak meg bennünk, amikre választ szeretnénk volna kapni:

- Hol szerezték idegenforgalmi-vendéglátó végzettségüket a szegedi turizmusban dolgozók?
- Képzési szintek alapján mely településeken szerezték idegenforgalmi-vendéglátó végzettségüket a szegedi turizmusban dolgozók?
- Melyek azok a főiskolai és egyetemi szintű oktatási intézmények a Dél-Alföld régióban, amelyek képzési helyként még nem jelentek meg a 2012-es kutatásban?
- Válthat-e Szeged a főiskolai és az egyetemi szintű idegenforgalmi-vendéglátó képzés oktatási központjává a Dél-Alföld régióban?

Irodalmi áttekintés röviden

Az idegenforgalom a munkaigényes tevékenységek összessége (ICEG EC Ágazati elemzések 2006). Egyik tulajdonsága a jelentős élőkommunikációs igény, különös tekintettel a turisztikai szolgáltatások erősen személyes jellegére és technikai helyettesíthetőségének korlátozott voltára (Dávid–Jancsik–Rátz 2007). A turizmus fejlesztését gátló tényezők között első helyen a nem megfelelő szakembergárda és a nyelvismeret hiánya áll (Hanusz 1996).

Az idegenforgalmi szektorban az emberi tényező kiemelt szerepet kap. A turizmus élőkommunikációs szolgáltatás, amelynek minősége nagymértékben függ a turisztikai termék előállításában közreműködő személyek szaktudásától, nyelvtudásától és rátermettségétől. Az idegenforgalomban dolgozók képzettségének fontosságát Sívó Tamás a következőkben hangsúlyozza: az idegenforgalmi versenyképesség, a humán erőforrás szakmai kompetenciái olyan paraméterek, amelyek nélkül a tárgyi és az anyagi tartalmakat nem lehet hatékonyan felhasználni. A természeti, az épített környezeti és infrastrukturális feltételek fontossága és sürgőssége mellett nagyobb súlyt kell helyezni a szakmai kompetenciák és a sokirányú nyelvi képzettség fejlesztésére. Ezek nélkül a magyar turizmus egyre inkább lemarad a napjainkban egyre növekvő európai versenyben (Sívó 1996).

Azok a települések, amelyek nem rendelkeznek történelmük során kialakult turisztikai látványossággal, csak úgy tudnak az idegenforgalomból részesülni, ha hosszú távú célokat tűznek ki, amelyeknek a megvalósítása – többek között – a megfelelő emberi feltételek megteremtésével lehetséges (Huber 1996). Az idegenforgalom számára tehát az emberi erőforrás jelentősége kiemelkedő, napjainkra egyre jobban felértékelődik.

A kutatás menete

A szegedi idegenforgalom humán erőforrás-kutatásának nehézségét elsősorban a helyi idegenforgalmi szektor vállalkozásainak és szolgáltatóinak behatárolása jelentette. A szakirodalmi áttekintést követően a felmérésben azokat a turisztikai vonzereőre építő szolgáltatókat, a helyi idegenforgalom elsődleges és másodlagos szuperstruktúrájának tagjait, a helyi utazási irodákat, valamint azok munkavállalóit szóli-

tottuk meg, akik/amelyek Szeged turizmusához kapcsolódnak és a városba érkező turisták számára kínálják szolgáltatásaikat. Továbbá a szegedi lakosság utaztatását felvállaló helyi utazási irodák dolgozói is véleményt nyilváníthattak, akik zömükben kiutaztatási tevékenységet folytatnak, de a helyiek számára mégis a szegedi idegenforgalmi élet meghatározó szereplői.

A munkánkban bizonytalanságot okozott, hogy egy-egy szegedi vállalkozásról nehéz volt megállapítani, vajon tevékenységük az idegenforgalomhoz és vendéglátáshoz kapcsolódik-e vagy sem, mivel szolgáltatásaikat a helyi lakosság és a turisták egyaránt igénybe veszik. Ennek eldöntésében segítségünkre voltak a következő kiadványok, weboldalak és a helyi idegenvezető-klub tagjainak ajánlásai:

- A Szeged és Térsége Turisztikai Nonprofit Kft. évente megjelenő, ingyenes kiadványai: Szeged Információ és Szegedi Programajánló.
- A helyi idegenforgalmi vállalkozásoknak a szegedi Tourinform-irodába eljuttatott promóciós kiadványai.
- Somorjai Ferenc (2002): Szeged útikönyv. Medicina Könyvkiadó Zrt.
- Apró Ferenc–Péter László (2009): Szeged útikönyv. Grimm Kiadó.
- A Guide-Inform Hungary Club Idegenvezetők és Országjárók Dél-alföldi Egyesülete tagjainak ajánlása.
- Magyar Utazásszervezők és Utazásközvetítők Szövetségének adatbázisa.
- Az Invitel-telefonkönyvben szereplő szegedi utazási irodák jegyzéke.
- <http://tip.szegedvaros.hu/start.php> (Szeged város és a Tourinform Szeged hivatalos honlapja).

Ezek alapján és ezt követően került sor a kapcsolatfelvételre a helyi vállalkozásokkal. A kutatás 2012-ben folyt, ennek során a szegedi idegenforgalmi szektorba tartozó vállalkozások munkavállalóit szólítottuk meg. Az adatgyűjtés kérdőívek segítségével történt. A felmérés során a szegedi idegenforgalmi humán erőforrás tagjait általános demográfiai információk mellett végzettségről és továbbképzésről, nyelvtudásról a külföldi munkavállalási célú migrációról és azok célországairól kérdeztük. A jelen munka a végzettséghez kapcsolódó kérdéskörrel foglalkozik. Az adatok kiértékelése IBM SPSS statisztikai program felhasználásával történt.

A kutatási eredmények

Az Országos Képzési Jegyzéket (OKJ) a szakképzésről szóló, többször módosított 1993. évi LXXVI. törvény vezette be, mely tartalmazza az állam által elismert szakképesítéseket (1. táblázat). Az OKJ 2009-ig évente a szakképzésért és felnőttképzésért felelős miniszter rendeleteként került kiadásra, a szakképesítésért felelős miniszterrel egyetértésben. 2010-től az OKJ kormányrendeletként jelenik meg (nive.hu 2012).

Az 1. ábrán azok az idegenforgalmi és vendéglátó-végzettséget nyújtó oktatási intézmények települései jelennek meg, ahol a szegedi idegenforgalmi szektorban dolgozók alapfokú vendéglátó-végzettségüket szerezték. Ebben a kategóriában csak a vendéglátószakmák szerepelnek, a cukrász, a pincér, a szakács és a panziós-falusi vendéglátó.

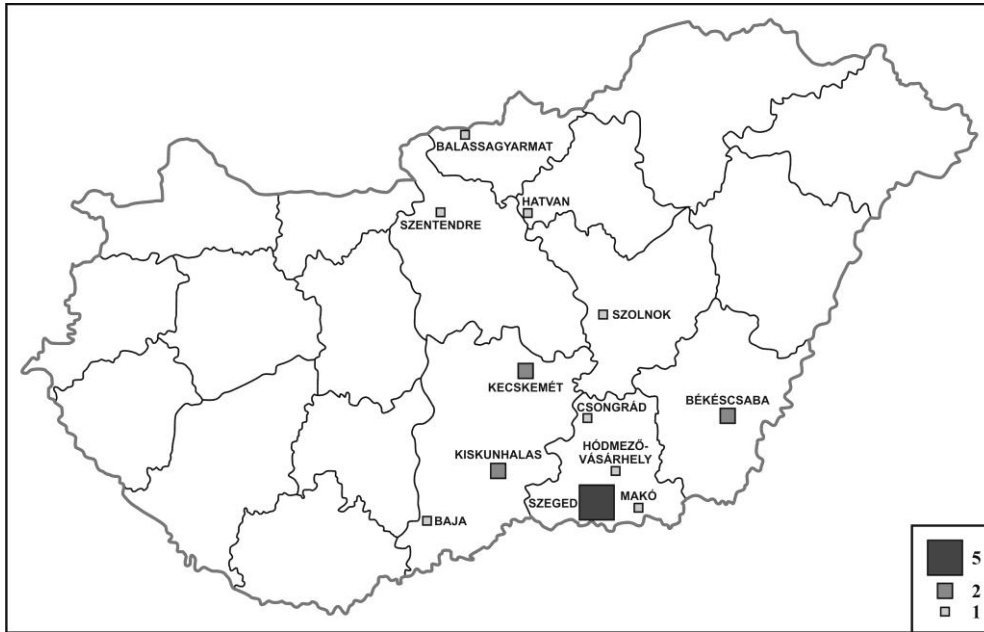
1. táblázat. Idegenforgalmi és vendéglátószakmák Országos Képzési Jegyzéke

A szakma megnevezése	Iskolai előképzettség	Vendéglátás/ Idegenforgalom	A szakma nyelvvizsga- követelményei	Képzettségi fok
Cukrász (1993) ¹	8 általános	Vendéglátás	Vizsgán szakmai id. nyelv használata	Alapfokú végzettség
Panziós, falusi vendéglátó (1995) ¹	8 általános	Vendéglátás	Vizsgán idegen nyelven kommunikálni	Alapfokú végzettség
Pincér (1993) ¹	8 általános	Vendéglátás	Vizsgán idegen nyelven kommunikálni	Alapfokú végzettség
Szakács (1993) ¹	8 általános	Vendéglátás	-	Alapfokú végzettség
Élelmezésvezető (1993) ¹	Érettségi	Vendéglátás	-	Középfokú végzettség
Hosztész (2006) ¹	Érettségi	Idegenforgalom	-	Középfokú végzettség
Vendéglős (2006) ¹	Érettségi	Vendéglátás	-	Középfokú végzettség
Protokoll- és utazás-ügyintéző (2006) ¹	Érettségi	Idegenforgalom	Alapfok, C típus	Emelt szintű végzettség
Szállodai portás, recepció (1993) ¹	Érettségi	Idegenforgalom	Vizsgán szakmai idegen nyelv használata	Emelt szintű végzettség
Idegenvezető (1997) ¹	Érettségi	Idegenforgalom	Középfok, C típus	Emelt szintű végzettség
Vendéglátó szakmenedzser (1997) ¹	Érettségi	Vendéglátás	Vizsgán idegen nyelven kommunikálni	Felsőfokú, iskolarendszerű
Idegenforgalmi szakmenedzser (1997) ¹	Érettségi	Idegenforgalom	Vizsgán idegen nyelven kommunikálni	Felsőfokú, iskolarendszerű

Zárójelben az OKJ-be kerülés évszáma.

Forrás: Nemzeti Munkaügyi Hivatal Szak- és Felnőttképzési Igazgatóság Országos Szakképzési Jegyzéke (https://www.nive.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=297)

1. ábra. Alapfokú idegenforgalmi és vendéglátó oktatási intézmények

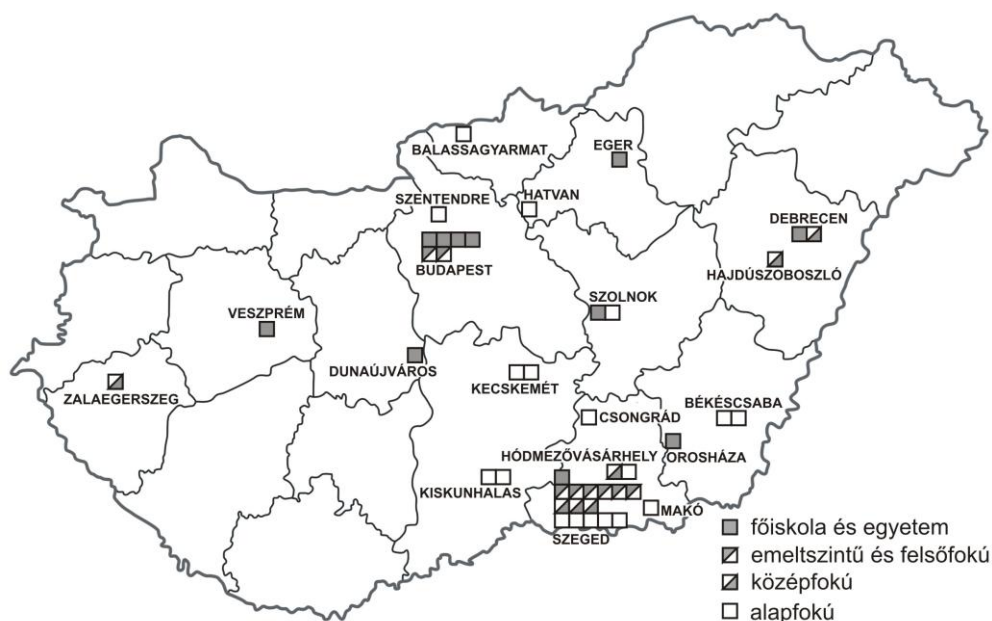
Forrás: Mihály P. kérdőíves felmérése (2012) alapján szerkesztette Sümeghy Z. (2013)

A válaszadók zöme szegedi oktatási intézményekben szerezte a középfokú OKJ-s végzettségét. Második helyen Hódmezővásárhely állt. A többi vidéki helyszínhez (Debrecen, Hajdúszoboszló, Zalaegerszeg) alacsony esetszám tartozott. Ebbe a kategóriába a következő OKJ-s szakmák tartoznak: élelmezésvezető, hosztesz, vendéglős. Érdeemes kiemelni, hogy előfordul olyan gyakorlat, amikor az emelt szintű idegenvezető-képzéssel összevonva egy képzésen belül képeztek hoszteszeket is

Az emelt szintű és felsőfokú idegenforgalmi és vendéglátó-szakképzés helyszíne egyértelműen Szeged. A helyi turizmusban ilyen végzettséggel rendelkezők döntő hányada Szegeden szerezte végzettségét. A fővárosban két, míg Baján egy iskola képezte a szegedi turizmusban dolgozókat. Az utóbbi két városra alacsony esetszám jellemző. Ebbe a kategóriába az emelt szintű végzettségű idegenvezető, protokoll- és utazás-ügyintéző, valamint a felsőfokú idegenforgalmi és vendéglátó-szakmenedzser szakmák tartoznak.

Az idegenforgalmi és vendéglátó-felsőoktatás magyarországi központja egyértelműen Budapest. A szegedi idegenforgalmi szektorban dolgozók 4 fővárosi főiskolán és egyetemen szereztek felsőoktatási végzettségüket. A vidéki egyetemekre, főiskolákra túlnyomórészt az jellemző, hogy idegenforgalmi-vendéglátó szakközgazdászképzést nyújtottak a szegedi turizmusban dolgozók számára. Erre példa Dunaújváros, Debrecen, Eger és Szolnok. Szeged viszont bizonyos mértékben „kakukktojás”, ugyanis csak a szakirányos és mesterképzésben jelenik meg az idegenforgalmi képzés, a geográfus szak keretein belül (2. ábra).

2. ábra. Összesített térkép az idegenforgalmi és vendéglátó oktatási intézményekről

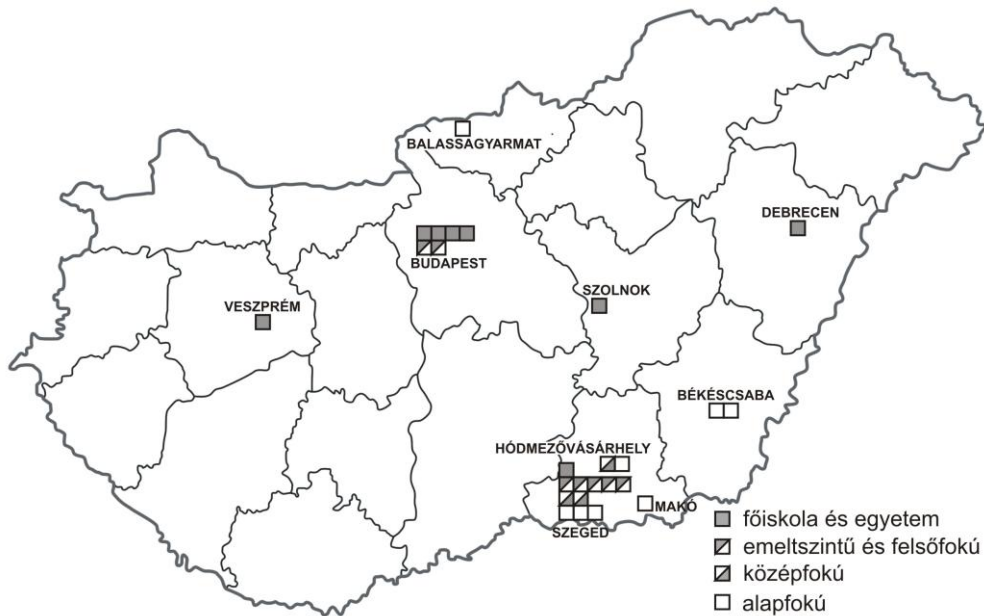

Forrás: Mihály P. kérdőíves felmérése (2012) alapján szerkesztette Sümeghy Z. (2013)

Az egyetemi és főiskolai szintű idegenforgalmi és vendéglátó oktatási intézményeknél külföldi iskolák is megjelentek. Mindösszesen egy-egy személy válaszolta azt, hogy szakirányos végzettségét külföldön szerezte. Az egyik válaszadó a dániai University College of Northern Denmarkon *nemzetközi vendéglátás* szakon szerezte szakirányos végzettségét; a képzés Aalborgban folyt. A másik személy az angliai Middlesex Universityn szerzett *turizmus és vendéglátás menedzsment* szakon diplomát; ebben az esetben Londonban folyt a képzés. Az összesített térképről egyértelműen kitűnik Szeged dominanciája – kivéve a felsőoktatási képzésnél. Ebben az esetben Budapest a központ. Alapfokú képzettséget nyújtó iskolák közül Csongrád megye városai emelkednek ki. Emellett a Dél-Alföld régió többi megyéjének 2-3 települése jelenik meg a térképen. A vidéki egyetemek alacsony esetszámmal rendelkeznek. A legmagasabb képzési kategóriában Budapest dominanciája jellemző (3. ábra).

A szegedi születésűek körében Csongrád megye oktatási intézményei a legnépszerűbbek az alapfoktól a felsőfokú OKJ-s képzésig. Az egyetemekenél és főiskoláknál a fővárosi intézmények és a Szolnoki Főiskola jelenik meg magas esetszámmal, míg a többi vidéki felsőoktatással rendelkező városnál alacsony (1-2 fős) esetszámmal találkozunk.

3. ábra. Idegenforgalmi és vendéglátó oktatási intézmények helyszínei a szegedi születésűek körében

Forrás: Mihály P. kérdőíves felmérése (2012) alapján szerkesztette Sümeghy Z. (2013)

Az idegenforgalmi szakemberképzés csúcsát a főiskolákon és egyetemeken folyó oktatás jelenti. Az ezredforduló óta megszorodott – országos és regionális szinten is – az idegenforgalmi és vendéglátó főiskolai és egyetemi képzések száma. Erre a fejlődésre jó példa a Dél-Alföld régió.

Az SZTE Természettudományi és Informatikai Kar (TTIK) a geográfusképzés keretében kínál idegenforgalmi szakirányt hallgatói részére 2001 óta. A legkiválóbb hallgatók idegenforgalmi tudományos pályáját a – mesterképzést követően – a Földrajzi Doktori Iskola idegenforgalmi területe segíti.

2004 szeptemberében Békés megyében a Kodolányi János Főiskola Orosházi Oktatási Központja kezdte meg működését. 2004 óta idegenforgalmi szakmenedzserképzés folyik, míg 2006-ban a közgazdász turizmus-vendéglátás alapszakot távoktatásban indították.

A Szent István Egyetem gyulai Egészségtudományi és Környezet-egészségügyi Intézete Magyarországon elsőként, míg Európában elsők között indította be 2006-ban a hétszemeszteres egészségturizmus-szervező alapszakot (BA).

2009-ben a békéscsabai Tessedik Sámuel Főiskola a Szent István Egyetembe integrálódott. A gödöllői egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karának kihegyezett képzési helyszínévé vált a korábbi békéscsabai főiskola. Még ugyanabban az évben vendéglátás-idegenforgalom alapszak indult, animációs-szervező menedzser és konferenciaszervező menedzser szakiránnyal.

2011 szeptemberében – a korábban kötött együttműködési megállapodás alapján – a Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola hódmezővásárhelyi kihelyezett tagozatán turizmus-vendéglátás alapszakot, s emellett felsőfokú szakképzés keretében idegenforgalmi és vendéglátó-szakmenedzser szakot is indított (Mihály 2011).

Az ezredforduló óta a régióban elindult képzések közül egyedül az idegenforgalmi szakirányú geográfusképzést végeztek jelentek meg a 2012-ben végzett reprezentatív felmérésben.

A Szegedi Tudományegyetem (SZTE) képzési kínálatában két idegenforgalmi szak szerepelt 2012-ben: az idegenforgalmi szakirányos geográfusképzés és a felsőfokú OKJ-s végzettséget nyújtó idegenforgalmi szakmenedzserképzés. Az utóbbi képzésen – amelyet az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar indított a 2000-es évek elején – csak kifutó évfolyam tanul.

Úgy gondolom, hogy az SZTE-n belül a Gazdaságtudományi Karnak kell(ene) felvállalni az egyetemi szintű idegenforgalmi és vendéglátóképzés, hiszen a felmérés alapján az egyetemi végzettséget igénylő munkakörökbe legtöbbször vendéglátó-idegenforgalmi szakközgazdász képesítéssel rendelkezőket vesznek fel. Mivel Szegeden a felsőoktatási idegenforgalmi képzési struktúra egyoldalúvá vált, így a hódmezővásárhelyi és a Békés megyei oktatási intézmények lépéselőnyre tettek szert – teljesen megérdemelten – széles skálájú képzési kínálatukkal.

Következtetések

A tanulmány két kutatási témára épült. Egyrészt bemutatta a szegedi idegenforgalmi szektorban dolgozók szakképzettségét biztosító oktatási intézmények térbeli pozícióit. A felmérés az oktatási intézményeket képzési szint szerint, valamint a turizmusban dolgozó szegedi születési helyűek szemszögéből vizsgálta. Mindkét esetben jól látható volt Szeged és Budapest jelentősége. Figyelmeztető viszont, hogy a válaszadók közül mindössze ketten szerezték szakképzettségüket külföldön – nyugat-európai egyetemeken.

Másrészt a tanulmány az aktuális főiskolai és egyetemi szintű idegenforgalmi és vendéglátóképzést érintő változásokat is felvázolta. Ennek eredményeként meghatározható egy Szegedtől északkeletre kialakult idegenforgalmi képzési öv, melynek tagjai – mondhatni a szegedi egyetemi és főiskolai idegenforgalmi képzés ellenpólusai – Hódmezővásárhely, Orosháza, Békéscsaba és Gyula.

IRODALOM

- Aubert A. 2006. *Magyarország idegenforgalma: szakkönyv és atlasz*. Cartographia Kiadó. Budapest.
- Dávid L.–Jancsik A.–Rátz T. 2007. *Turisztikai erőforrások. A természeti és kulturális erőforrások turisztikai hasznosítása*. Károly Róbert Főiskola. Gyöngyös.
- Fóti K.–Németh M. 2002. Magyar állampolgárok munkavállalása az Európai Unió tagállamaiban, az 1990-es években. In: Illés S.–Lukács É. *Migráció és statisztika*. Budapest. 2002/1.

- Hanusz Á. 1996. A Felső-Tisza-vidék idegenforgalmi fejlesztése, különös tekintettel Kárpátaljára. In: Pál Á. (eds) *Határon innen-határon túl*. Szeged. 275–287.
- Huber F. 1996. Hosszú távú települési, önkormányzati feladatok a turizmus fejlesztésében egy alföldi nagyközség, Fegyvernek példáján. In: Tasnádi J. (szerk.) *Marketingfeladatok a turizmusban és a környezet-, egészségtudatos turisztikai szolgáltatások* Konferencia. Konferenciakötet. 75–78.
- Lengyel M. 1992. *A turizmus általános elmélete*. Viva Kiadó. Budapest.
- Mihály P. 2011. *Training of Tourism Professionals and its geographical location in the Southern Great Plain Region*. Humán Innovációs Szemle. Pécs.
- Sívó T. 1996. Az emberi magatartás-kultúra a fejlett turizmus feltétele. In: Tasnádi J. (szerk.) *Marketingfeladatok a turizmusban és a környezet-, egészségtudatos turisztikai szolgáltatások* Konferencia. Konferenciakötet. 13–14.
- https://www.nive.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=297 (Nemzeti Munkaügyi Hivatal Szak- és Felnőttképzési Igazgatóság, Országos Szakképzési Jegyzéke) (2012. ápr. 10.)

Az Európai Unió Energia 2020 stratégiája, valamint az Észak-Alföld régió megújuló energiaforrások előállításában rejlő potenciálja

KULCSSZAVAK: energiaforrások diverzifikálása, megújuló energiaforrások, ellátás-biztonság, versenyképesség, fenntartható fejlődés

ABSZTRAKT: Jelen tanulmányban az Európai Unió Energia 2020 stratégiájának leg-főbb célkitűzéseit mutatom be, kitérve annak ismertetésére is, hogy a megújuló energiaforrások volumenének növelése hogyan járul hozzá az Észak-Alföld régió gazdasági és szociális felzárkózásához. Az Európai Unió számára elkerülhetetlen az egységes energiapiac és a kapcsolódó infrastruktúra fejlesztése, valamint az energiaforrások minél szélesebb körű diverzifikációja annak érdekében, hogy az európai ipar energetikai ellátása hosszú távon, a versenyképességet biztosító áron biztosított legyen. A tanulmány második részében ismertetem az Észak-Alföld régió bioüzemanyag termelésében rejlő gazdaság- és térségfejlesztő lehetőségeit.

Az európai energiapiac, valamint az Energia 2020 stratégia célkitűzéseinek ismertetése

Több évtizedig is eltarthat, míg az Európai Unió biztonságos, fenntartható irányba tudja terelni az energetikai rendszereit. A szükséges intézkedések meghozatala azonban nem tűr halasztást, mivel az európai energiapiac hiányosságai növelik a felhasználók költségeit, és veszélyeztetik Európa versenyképességét. A következő évtizedben nagyon jelentős volumenű energetikai beruházásokra van szükség, a meglévő energiaforrások diverzifikálására, a meglévő üzemegységek felújítására, valamint a megváltozott energiaszükségletek kielégítésére. Az energiaellátás strukturális változásai jelentős mértékben a megváltozott termelési módoknak tudhatók be, amelyek miatt az európai tagállamoknak mielőbb döntést kell hozniuk a különböző energiaforrásokat, illetve azok infrastruktúráját illetően.

Az unió egységes energiapolitikáját az a törekvés alapozza meg, amely szerint mind az ipar, mind pedig a lakosság számára elérhető áron kell biztosítani az energiaforrásokhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférést, hogy teljesüljenek a kitzűzött versenyképességi, szociális és klímapolitikai célkitűzések. A központi energiapolitikai célokat, nevezetesen az ellátásbiztonság, a versenyképesség, valamint a fenntarthatóság kritériumait már a lisszaboni szerződésben meghatározták. Az európai energiarendszerek átállítása komoly kihívást jelent az unió számára, különösen, ha figyelembe vesszük az újonnan csatlakozott tagállamok meglehetősen korszerűtlen, és elöregedett infrastruktúráját.

¹ Eperjesi Zoltán, PhD, Debreceni Egyetem, Kerpely Kálmán Doktori Iskola

Az Európai Tanács 2007-ben meghatározta a 2020-ra elérendő energiapolitikai és klímavédelmi céljait, amelyek a következők: az üvegházhatású gázok kibocsátásának 20%-kal történő csökkentése, a megújuló energiaforrások részarányának 20%-ra emelése a teljes energiafelhasználáson belül, valamint az energiahatékonyság 20%-os növelése (Europäische Kommission, 2010). Az Európai Tanács mindemellett a szénfelhasználás drasztikus visszaszorítása mellett kötelezte el magát. A szén-dioxid-kibocsátást 80-95%-kal kell csökkenteni 2050-ig. Az unió energia- és klímapolitikai célkitűzéseit beillesztették az *Európa 2020* stratégiába, mégpedig az erőforrás-hatékony Európa kezdeményezéshez. Az unió tagállamainak minél előbb meg kell állapodniuk a szükséges eszköztárban, amellyel a szükséges átalakításokat el lehet végezni.

Az energiapolitikai célok, valamint azok megvalósítása között jelenleg nagy szakadék tátong. Az európai belső energiapiac nagyon megosztott, az átjárhatóságában, átláthatóságában rejlő potenciált eddig nem sikerült kihasználni. Számos európai energetikai vállalat túlnőtt a hazai piacon, viszont a jelentősen eltérő nemzeti előírások és gyakorlatok nagyban hátráltatják fejlődésüket. Még mindig számos fékező tényező áll az átlátható és tisztességes verseny útjában. A belső piac energiaellátásának biztonságát a beruházások elmaradása, valamint a technológiai fejlesztésekben való elmaradás nagyban veszélyezteti. Az Európai Elektromosáram-átviteli Rendszeroperátorok Szövetsége (*European Network of Transmission System Operators for Electricity*) 2010-ben megjelent tanulmányában kimutatta, hogy az elkövetkező tíz évben 35 ezer km új elektromosáram-elosztó hálózatot kellene építeni, valamint a meglévő hálózatból hétezer kilométer hosszúságú szakaszt felújítani (Net 1).

Jelenleg az európai áramtermelés 45%-át biztosítják alacsony szén-dioxid-kibocsátással járó energiaforrásokból – atomenergia, napenergia, geotermia, valamint vízerőművek. A korlátozott élettartam következtében 2020-ig ezen erőművi kapacitások egyharmada kiesik. Ennek következménye, hogy a meglévő kapacitásokat folyamatosan kell pótolni, bővíteni, valamint fejleszteni. A fosszilis energiahordozókkal szembeni alternatívák kiaknázása szintén elodázhatatlan feladat. A villamosenergia-hálózatokat alkalmassá kell tenni a megújuló energiaforrások fogadására. Az energiahatékonyságra vonatkozó nemzeti akciótervek minősége nem teszi lehetővé a jelentős potenciál kihasználását. A megújuló energiaforrásokra való átállás, valamint a közlekedés energiahatékonyságának fejlesztése nagyon lassan halad.

A tagállamok energiafüggősége közösségi szintű fellépést igényel. Változatlan feltételek mellett 2030-ra az EU energiainport-függősége a teljes energiafogyasztáson belül a mai 50%-ról 65%-ra fog emelkedni. Az importált földgáztól való függés mértéke 57%-ról 84%-ra emelkedik 2030-ig, az olajtól való függés pedig 82%-ról 93%-ra nő (Európai Bizottság, 2007). Az egyes tagállamok energiapolitikai döntései elkerülhetetlenül hatást gyakorolnak a többi tagállamra. Az optimális energiamix kialakítása, valamint a megújuló energiaforrások infrastrukturális bázisának mielőbbi kiépítése mindenképpen feltételezi az európai kontinentális piac meglétét.

Az energiapiac az a piaci szektor, amelyben Európa-szerte a legnagyobb gazdasági hatékonyságnövekedést lehet elérni. A szétdarabolt piacok nemcsak az ellátás biztonságát, hanem a szinergiahatások kihasználását és a versenyképesség növelését

is gátolják. Az Európai Uniónak az energiaforrásokért folytatott világgazdasági verseny közepette kell vonzó piacot biztosítania a vállalkozásai számára. Az új európai energiapolitikának támogatnia kell az európai integrált iparpolitikai koncepciót, mivel az energia ára az ipar szempontjából nagyon lényeges költségtényező (Europäische Kommission, 2010).

Az Európai Unió teljes energiafelhasználásán belül a megújuló energiaforrások részaránya nyolc százalékot tett ki 2008-ban. Az újonnan létesített villamosenergia-előállítási kapacitások 62%-a a megújuló energiaforrásokra esett az unió országai-ban, mindenekelőtt szél- és napenergia-létesítményekre (Europäische Kommission, 2010). Európa vezető pozíciója azonban időközben veszélybe került. Az Ernst&Young 2013-as megújulóenergia-indexe alapján már az USA és Kína nyújtják a legkedvezőbb beruházási lehetőségeket a megújuló energia szempontjából (Ernst&Young 2013).

A nemzetközi energetikát érintő kérdéseket illetően az EU lényegesen erősebben és hatékonyabban tudná képviselni a tagállamok érdekeit közös fellépés esetén. Bár a világ energiafogyasztásának egyötöde esik az unióra, az EU befolyása ennél lényegesen kisebb a globális energiapiacra. Tekintettel arra, hogy a növekvő energia-kereslet meghatározó része a fejlődő ázsiai és közel-keleti országokra esik, az Európai Uniónak, mint a világ legnagyobb energiainportőrének, komoly lépéseket kell tennie a hosszú távú energiaellátás érdekében.

Az energiatermelés, -felhasználás, valamint -ellátás struktúráinak szabályozása sürgős átalakításokat igényel. A felhasználók jogait erősíteni kell, valamint a gazdasági növekedést le kell választani az energiafelhasználás volumennövekedéséről. Mindenekelőtt a közlekedésre és az építőiparra kell energiatakarékosági politikát kidolgozni, ami a környezetkímélő technológiák irányába hajtja ezeket az ágazatokat. Az emissziókereskedelem területén is olyan piaci feltételeket kell teremteni, amelyek támogatják az energiatakarékos, kevesebb szén-dioxid-kibocsátással járó technológiák bevezetésére irányuló beruházásokat.

Az energiapolitika lényeges eleme az *Európa 2020* stratégiában megfogalmazott intelligens, fenntartható és inkluzív növekedés megvalósítása, valamint az erős, diverzifikált és versenyképes ipari bázis. Az EU tagállamainak közigazgatási kiadásai éves szintén az EU GDP-jének 16%-át (1.500 milliárd EUR) teszik ki (Europäische Kommission, 2010). A közszféra által igénybe vett megbízásoknál éppen ezért kiemelt hangsúlyt kell helyezni az energiahatékonysági aspektusokra és innovatív megoldásokra, mindenekelőtt a közlekedés és építőipar területén. Nagyon fontos, hogy a kínálati oldalon megfelelő mennyiségben álljanak rendelkezésre a biztonságos és versenyképes energiaforrások. Az elektromosáram-termelés területén a beruházásokkal el kell érni, hogy a megtermelt elektromos áram kétharmada alacsony szén-dioxid-kibocsátású energiaforrásokból származzon 2020-ig. Ez az arányszám jelenleg 45%-on áll.

A kőolaj- és földgázszektor a növekvő importszükséglet miatt – ami az újonnan iparosodott és fejlődő országok részéről jelentkező kereslet miatt csak emelkedik – új mechanizmusok kidolgozását követeli meg, amelyek lehetővé teszik az új, diverzifikált ellátási csatornák biztosítását.

Az új energiastratégia öt lényegi ponton nyugszik:

1. Európa energiahatékonyságának biztosítása;
2. egy Európa szintű integrált energiapiac létrehozása;
3. a fogyasztói autonómia erősítése, valamint magas fokú biztonság és veszélyelhárítás elérése;
4. Európa vezető szerepének biztosítása az energia-technológiák, valamint -innovációk kiépítése területén;
5. az uniós energiapiac külső dimenziójának erősítése.

A hatékony energiateljesítményen keresztül az unió húszszázalékos energiamegtakarítást kíván elérni 2020-ra a jelenlegi szinthez képest. Az energiahatékonyság az *Európa 2020* stratégia központi céljai közé tartozik, és a hosszú távú energia- és klímavédelmi célok elérésének lényeges eleme. Az uniónak ki kell dolgozni saját energiahatékonysági stratégiáját, amely lehetővé teszi a tagállamok számára, hogy energiateljesítményüket leválasszák a gazdasági növekedésről. Az energiahatékonyság a leggazdaságosabb módja a szén-dioxid- kibocsátás csökkentésének, az energiaellátás biztonságának, a versenyképesség javításának, a végfelhasználói árak csökkenésének, valamint a munkahelyteremtésnek.

Az energiahatékonysági kritériumokat minden szektorban érvényesíteni kell, különösen a beruházási támogatások elbírálásakor. Az energiatakarékos intézkedéseknek ki kell terjedniük a teljes energiapiaci értékláncre, az energiatermeléstől az energia elosztásán át a végfogyasztók kiszolgálásáig. Az energiahatékonysági stratégia megvalósítása szempontjából különösen fontos szerep hárul a tagállamokra, a regionális és helyi hatóságokra, hogy a nemzeti energiahatékonysági akciótervek keretében a rendelkezésükre álló eszközöket a legracionálisabb módon vessék be. Mielőbb intézkedéseket kell hozni, hogy az épületfelújításoknál energiatakarékos anyagokat és technológiákat használjanak. A lakóépületeknél összhangba kell hozni a tulajdonosi és a bérlői érdekeket. A közintézmények energiahatékonyságának és autonómiájának érdekében a hivataloknak minden támogatási lehetőséget meg kell ragadniuk az uniós regionális politika keretein belül. Az energiahatékonyságot kiemelt kritériummá kell tenni a termelőkapacitások engedélyezésénél az energia-előállítás és -elosztás területén.

Európa energiapiacainak liberalizálása folyamatban van annak érdekében, hogy a végfelhasználók versenyképesebb szolgáltatásokhoz jussanak. A liberalizáció előnyeit nem lehet kellőképpen kihasználni, amennyiben nem sikerül létrehozni az integrált, összeköttetésben lévő versenyképes energiapiacot. Az áram- és földgázpiacok még nem működnek egységes belső piac módjára. Ezek még mindig többnyire nemzeti piacokra vannak felosztva, és számos adminisztratív körülmény nehezíti a nyílt és szabad versenyt. A legtöbb energiapiac esetében nagy koncentrációval rendelkező nemzeti piacokról beszélhetünk, ahol a meglévő vállalkozások monopol/oligopol pozícióval rendelkeznek. A szabályozott energiaárak szintén csökkentik a versenyképességet. Az energiaszektorban tapasztalható verseny ellen ható gyakorlatok miatt nemcsak az Európai Bizottságnak, hanem a tagállamoknak is proaktív módon kell fellépni a versenyszabályozás fokozott érvényesítése érdekében. Nagyon lényeges a kiszámítható jogi háttér biztosítása annak érdekében, hogy a befektetők

biztosítva érezzék magukat a megújuló energiaforrások területén történő beruházásaik végrehajtásakor, új termelő-, elosztó-, és tárolókapacitások kiépítésekor.

A gazdasági polarizációt csökkentő, a szociális kohéziót erősítő fejlesztéspolitikai irányzatok az Észak-Alföld régióban a 2014–2020-ig tartó költségvetési időszakban

Magyarországon az 1 főre eső GDP az EU 27 tagállama átlagának 66%-át tette ki 2011-ben, a munkanélküliség 11,7% volt, a 2012-es 62,1%-os foglalkoztatási ráta pedig a legalacsonyabbak között szerepelt Európában. Az egyes régiók gazdasági fejlődése közötti különbség a rendszerváltást követően nemhogy csökkent volna, hanem erősödött. Leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a Gyula–Szolnok–Balassagyarmat képzeletbeli vonaltól északra elhelyezkedő területek jelentős része az ország egyik legkiterjedtebb válságövezeteit foglalja magában (Sinóros-Szabó 2012).

Komoly strukturális változások végrehajtása szükséges Magyarországon annak érdekében, hogy a gazdaság versenyképessé, környezetileg fenntarthatóbbá és befogadóvá váljon. A Magyarországot érintő legfontosabb kihívások a következő területeken jelentkeznek: az üzleti innováció és versenyképesség előmozdítása, a fenntartható infrastrukturális fejlődés, a foglalkoztatás és a társadalmi kohézió szintjének növelése, valamint a természeti erőforrások hatékony felhasználása (Európai Bizottság, 2013).

Jelentős mértékben csökkentek a belföldi közcélú K + F-kiadások az utóbbi években, miközben a vállalati kutatási, fejlesztési és innovációs tevékenységek zömmel korlátozott számú multinacionális cégcsoport irányítása alatt állnak. A legnagyobb problémát az okozza, hogy a hazai kis- és középvállalkozói szektor integrálása a multinacionális cégek beszállítói ellátási láncába elenyésző, aminek az a következménye, hogy a kkv-szektor irányába történő technológiatranszfer korlátozott. A kkv-k kevesebb mint 15%-a végez beruházásokat és fejlesztéseket házon belül, ami csupán fele az uniós átlagnak (Európai Bizottság, 2013).

A globális versenyképességi lista alapján Magyarország a leggyengébbek között szerepel az uniós tagállamok összehasonlításában (*Net3*). A magyar kkv-k nem versenyképesek a nemzetközi piacokon, a csúcstechnológia exportjának meghatározó részét a külföldi nagyvállalatok biztosítják. A magyar mezőgazdasági szektor termelékenységére a kedvező adottságok ellenére alacsony a szomszédos országokhoz viszonyítva, különösen a nagyobb hozzáadott értéket jelentő átalakító tevékenységeknél. A kelet-magyarországi vidéki területek fejletlensége szorosan összefügg a mezőgazdasági és kkv-szektor alulfejlett helyzetével.

Az egyetemek, a kutatóintézetek, a közszféra, valamint a vállalkozások – különös tekintettel a kkv-szektorra – közötti együttműködések csekély mértékűek, így alacsony a tudásmegosztás és a kutatói mobilitás a tudományos intézetek és a magán-szféra között. Magyarország szempontjából nagyon jelentős kihívásnak számít a hatékony erőforrás-felhasználás. Az uniós tagállamai között Magyarország gazdasága magas energiaintenzitású, és a legkevésbé szén-dioxid-hatékonyak közé tartozik. Egyelőre kihasználatlan lehetőségek rejlenek a lakóépületek modernizálásában, a

központi fűtési rendszer modernizálásában, valamint a megújuló energiaforrások lényegesen intenzívebb felhasználásában. Magyarországnak számos beruházást kell végrehajtania, amennyiben teljesíteni kívánja a 2020-ra tervezett célját, amely szerint a felhasznált energia 14,65%-át megújuló energiaforrásból fedezi. A biomassza jobb kihasználása, a szél-, a nap-, és a geotermikus energia használata jelentős mértékben hozzájárulhat e célnak az eléréséhez (Baranyi, 2010).

Az *Európa 2020* stratégia kiemelt figyelmet fordít az energiahatékonyság javítására, illetve a megújuló energia termelésének és felhasználásának előmozdítására. A közös stratégiai kerethez tartozó alapokat az alacsony szén-dioxid-kibocsátást elősegítő stratégiák támogatására kell fordítani, különösen a megújuló energia termelésére, és felhasználására.

Az Észak-Alföld régió gazdasági felzárkózása és szociális kohéziójának erősítése szorosan összefügg a mezőgazdasági feldolgozóipar fejlesztésével, valamint a megújuló energiaforrásokban, mindenekelőtt a bioüzemanyag-előállításban rejlő lehetőségek hatékony kiaknázásával. A bioüzemanyagok technológiai újításai földrajzi értelemben közelebb hozzák a termelés és a felhasználás helyszínét, csökkentve ezzel az előállítás költségeit. A javuló versenyképességű termék javítja az alapanyag-termelésben érintett ágazat jövedelmezőségét az adott régióban. A mezőgazdaság, illetve a mezőgazdasági termelésből származó jövedelmek javulása indirekt módon indukálja a vidéki térségek fejlődését (Baranyi, 2010).

A biodízel- vagy bioetanol-üzemek kihelyezése az érintett erősen mezőgazdasági jellegű régiókban az adott terület iparosodottságának mértékét is növeli. A térség szempontjából rendkívül jelentős szerepe van az újraiparosítási folyamatok beindulásának, mivel a rendszerváltást követően az Észak-Alföld régió nagyrészt elvesztette keleti piacait, valamint hanyatlásnak indult a mezőgazdasági termékek feldolgozására specializálódott ipara. Az ipari termelés visszaesését nem tudta kellő mértékben pótolni a szolgáltató szektor. A biodízel ipari termelésének beindítása csökkenti a termelők kiszolgáltatottságát, és megfelelő szabályozottság esetén versenyhelyzetet teremtene a növényi olajat sajtoló üzemek között. A biomassza hasznosításának azért is van kiemelkedő szerepe, mert ez az a szektor, amely a leginkább hozzájárulhat a vidéki térségek népességmegtartó erejéhez azáltal, hogy munkát biztosít a kedvezőtlen adottságú rurális területeken is (Baranyi 2010).

A biomassza energiatermelésre való felhasználásában összeurópai szinten jelentős potenciál rejlik az üvegházhatást kiváltó gázkibocsátás csökkentése területén. A biomassza energiatermelésre való felhasználásának következtében Közép- és Kelet-Európa országaiban csökken a keleti irányú energiabehozattal való függőség. A biomassza energetikai célú hasznosításának magyarországi alakulását nagymértékben meghatározzák az Európai Unió jelenleg ösztönző iránymutatásai. A szállítási infrastruktúra kiépültsége a meghatározó telepítő tényező. Kelet-Közép-Európában meghatározó, az európai átlagot meghaladó a távfűtéses lakásban élő népesség aránya, ami kiváló lehetőségeket biztosít a biomassza energetikai célú felhasználásához. Az energiatartalom csökkentése, a kedvező vidékfejlesztési hatások, az innovatív termelési struktúrák és a munkahelyteremtés mellett semmiképp sem szabad figyelmen kívül hagyni a biomassza fosszilizációs-energiákkal szembeni lényegesen kedvezőbb környezeti hatásait sem.

1. táblázat. Biodízel- és bioetanol-fogyasztás az Európai Unióban

Sorsz.	Ország	Fogyasztás, 2005 (GWh)	Fogyasztás, 2006 (GWh)			Fogyasztás, 2007 (GWh)		
			Összesen	Biodízel	Bioetanol	Összesen	Biodízel	Bioetanol
1	Németország	21,703	40,417	29,447	3,544	46,552	34,395	3,408
2	Franciaország	4,874	8,574	6,855	1,719	16,68	13,506	3,174
3	Ausztria	920	3,878	3,878	0	4,524	4,27	254
4	Spanyolország	1,583	1,961	629	1,332	4,341	3,031	1,31
5	Egyesült Királyság	793	2,097	1,533	563	4,055	3,148	907
6	Svédország	1,938	2,587	523	1,894	3,271	1,158	2,113
7	Portugália	2	818	818	0	1,847	1,847	0
8	Olaszország	2 059	1,732	1,732	0	1,621	1 621	0
9	Bulgária		96	96	0	1,308	539	769
10	Lengyelország	481	1 102	491	611	1,171	180	991
11	Belgium	0	10	10	0	1,061	1,061	0
12	Görögország	32	540	540	0	940	940	0
13	Litvánia	97	226	162	64	612	477	135
14	Luxemburg	7	6	6	0	407	397	10
15	Csehország	33	226	213	13	382	380	2
16	Szlovénia	58	50	48	2	160	151	9
17	Szlovákia	110	153	149	4	154	n. a.	154
18	Magyarország	28	139	4	136	107	0	107
19	Hollandia	0	371	172	179	101	n. a.	101
20	Írország	9	36	8	13	97	27	54
21	Dánia	0	42	0	42	70	0	70
22	Lettország	34	29	17	12	20	0	20
23	Finnország	0	0	10	0	10	n. a.	n. a.
24	Románia	–	32	32	0	n. a.	n. a.	n. a.
25	Málta	8	10	10	0	n. a.	n. a.	n. a.
26	Észtország	0	7	0	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
27	Ciprus	0	0	0	0	n. a.	n. a.	n. a.
27	EU	34,796	65,148	47,38	10,138	89,482	67,154	13,563

Németország esetében a 2006-os teljes fogyasztás egyéb növényi olajokat is tartalmaz, Svédország esetében pedig biogázt

Forrás: Net 2: http://en.wikipedia.org/wiki/Renewables_-_energy_in_the_European_Union#Bioenergy

A Bioenergetikai Innovációs Centrum-BIOENKRF-program keretében kutatást végeztek a mintatárságul szolgáló Mátészalkai kistérségben a biodízel- és bioetanol-projektek vidék- és területfejlesztésre gyakorolt hatásairól. A kistérségben élők megítélése szerint a megújuló energiát előállító technológiák, így a biodízel-hasznosítás az olcsóbb energiaárakkal és a keletkező munkahelyekkel, illetve stabil felvevőpiacként a mezőgazdasági termelők kiszolgáltatottságának csökkentésével jelen-

tősen hozzájárulhat a gazdasági növekedéshez. A válaszadók zöme tisztában van vele, hogy a foglalkoztatási problémákat ezek a projektek nem tudják hiánytalanul megoldani, ettől függetlenül az olcsóbb energiaárakat és a helyi gazdaság tőkevonzó képességének emelkedését mindenképp pozitív hatásként értékelik (Baranyi 2010).

Az első számú táblázatból jól látszik, hogy Magyarország biodízel- és bioetanol-fogyasztása jelentősen elmarad a környező országok fogyasztásától, holott a termelés éghajlati és természeti lehetőségei adottak (1. táblázat). A gyenge magyar fogyasztási adatokat látva egyértelmű, hogy jelentős vidékfejlesztési és gazdasági növekedést serkentő potenciál rejlik a bioüzemanyagok alapanyagát képező növények termesztésében, illetve azok feldolgozásában. A rurális jellegű, jelentős szociális gondokkal és magas munkanélküliséggel küszködő, viszont kedvező mezőgazdasági adottságokkal rendelkező Észak-Alföld régióban kitörési pontot jelenthet a bioüzemanyagok gyártása.

A bioenergetikai célú fejlesztések beleillenek a közös stratégiai kerethez tartozó alapok támogatási körébe, amelyek a kutatási beruházásokat, a K + F kiválósági központok beruházásainak támogatását, valamint a K + F-eredmények kkv-k felé történő közvetítését/transzferét célozzák. A hátrányos helyzetű régiók esetében nem szabad megfeledkeznünk a többpólusú fejlesztésekről, amelyek a regionális növekedési pólusok és innovációs klaszterek létrehozásával érhetők el. A magyar kutatási, fejlesztési és innovációs tevékenységek jelenleg a legfejlettebb régiókra koncentrálnak, főleg Budapest agglomerációjára és Nyugat-Magyarországra. Ebből a megfontolásból a különböző területek egymáshoz viszonyított előnyeinek figyelembevételével intelligens szakosodást szolgáló regionális és helyi kutatási és innovációs stratégiákat kell kidolgozni. Ezeket a regionális vagy helyi stratégiákat olyan tevékenységekre kell összpontosítani, amelyeknél kritikus tömeg érhető el. A stratégiák alapját képező pólusok között szerepelniük kell a legjelentősebb egyetemi városoknak (Szeged, Pécs, Miskolc, Debrecen, Győr).

Következtetések

Tekintettel az egyre erősödő világgazdasági versenyre, valamint a Délkelet-Ázsiában jelentkező, fokozódó energiaigényekre, az Európai Uniónak ki kell alakítania a közös energiapiacát, és egységesen kell fellépnie a hosszú távú, kiegyensúlyozott, versenyképes árak mellett történő földgáz- és villamosenergia-ellátás érdekében. Az európai ipari termelés meghatározó eleme a kedvező árú, kiszámítható energiaforrások megléte. A megbízható energiaforrások hosszú távú biztosításán túl a versenyképesség elengedhetetlen feltétele a hatékony, környezetkímélő energiafelhasználás, valamint a kapcsolódó energiatakarékos rendszerek és berendezések kiépítése. Mindemellett külön hangsúlyt kell helyezni az egyoldalú energiafüggőség oldására, az energiaforrások minél kiterjedtebb diverzifikálására.

A megújuló energiaforrásoknak az energiakörbe történő minél szélesebb körű integrálása nemcsak környezetvédelmi szempontból, hanem az energiafüggőség csökkentése, a megbízható energiaellátás biztosítása, valamint új munkahelyek teremtése szempontjából is meghatározó. Az Észak-Alföld régióban történő

bioüzemanyag-termelés felfuttatása nagyban hozzájárulhat az új munkahelyek létesítéséhez, az alapanyag-termelési vertikum megszilárdításához, modern termelési technológiák bevezetéséhez, valamint a régió újraiparosítási folyamatainak beindításához.

IRODALOM

Az Európai Közösségek Bizottsága: Európai Energiapolitika, SEC (2007) 12. Brüsszel COM(2007) 1.

Baranyi B. (szerk.) 2010: *Bioenergetika – társadalom – harmonikus vidékfejlődés*. Pécs–Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja, Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma.

Ernst&Young: Renewable Energy Country Attractiveness Indices, 6. p. Issue 36., Febr. 2013.

Europäische Kommission: Mitteilung der Kommission an das Europäische Parlament, den Rat, den Europäischen Wirtschafts- und Sozialausschuss und den Ausschuss der Regionen; Energie 2020, eine Strategie für wettbewerbsfähige, nachhaltige und sichere Energie, SEK(2010) Brüssel.

Europäische Kommission: Mitteilung der Kommission an das Europäische Parlament, den Rat, den Europäischen Wirtschafts- und Sozialausschuss und den Ausschuss der Regionen; Eine integrierte Industriepolitik für das Zeitalter der Globalisierung, Vorrang für Wettbewerbsfähigkeit und Nachhaltigkeit, 5.p, SEK(2010) 2172, 2010, Brüssel

Net1: <http://www.entsoe.eu/major-projects/ten-years-network-development-plan/tyndp-2010/>

Net2: http://en.wikipedia.org/wiki/Renewables_energy_in_the_European_Union#Bioenergy

Net3: *World Economic Forum, 2013* <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2013-2014>

Sinóros-Szabó B. 2012. *Tisza-tér környezetstratégiai fejlesztés*. Mátészalka.

A vidékfejlesztés kérdőjelei

Periferikus térségek lehatárolása Magyarországon – módszertani és területi sajátosságok

KULCSSZAVAK: centrum-periféria viszonyok, elmaradott térségek, fejlettségi indikátorok, területfejlesztés

ABSZTRAKT: A tanulmány a magyar területfejlesztési jogszabályokban megjelenő, elmaradott térségekre vonatkozó lehatárolások áttekintését tűzte ki céljául. Ezen belül is a települési szintet igyekszik átfogóan elemezni, melyekre 1986-tól kezdve készültek elemzések. Módszertani szempontból egyszerűsödés tapasztalható, mivel az 1990-es években alkalmazott komplex matematikai-statisztikai metódusok helyett a pontozásos rangsorolás vált általánossá. Ezzel párhuzamosan viszont jelentősen növekedett a komplex fejlettség kifejezésébe bevont mutatók köre. Az elkészült lehatárolások összesített térképe alapvetően jól rajzolja ki hazánk elmaradott térségeit, azonban az egymás után készült lehatárolások között is jelentős különbségek lehetnek. Ezeket az eltéréseket nem minden esetben magyarázzák a térszerkezeti változások, inkább módszertani okokat lehet sejteni a háttérben. Emiatt azonban az elkészült lehatárolások dinamikai elemzési lehetősége kérdésessé válik.

Bevezetés

A centrum kifejezés középpontot, központi helyzetű térelemet vagy térrészt jelent, mely jelentés a geometriai helyzet mellett pozitív minőséget is tartalmaz a Regionális Tudományi Kislexikon szerint. Egy adott térbeli rendszerben a többi térelemhez viszonyított, mennyiségi és minőségi jellemzők alapján kijelölhető, relatív központi helyzetre utal. Ennek megfelelően pozíciója és kiterjedése térben és időben értelmezési területtől, a területi rendszer méretétől és az aggregációs szinttől függően változhat (Regionális Tudományi Kislexikon 2005).

A centrum fogalmához tehát a geometriai karakteren túl társadalmi-funkcionális tartalmak, áramlási és csomópontjelleg, irányítási vezető szerep is párosul. A centrum nem feltétlenül kizárólagosan pontot jelent, hanem jelentősebb térbeli kiterjedéssel is bírhat – nagyobb térség, ország, országcsoport is lehet centrumterület (Tóth–Csatári 1983; Nemes Nagy 2009).

A periféria szintén relatív képződmény, jelentése szerint peremi helyzetű térelem vagy térrész, mely geometriai helyzete mellett negatív minőséget is takar. A centrum ellentétpárjaként jellemzője a centrumtól való függés, de a kapcsolatok hiányát, az elszigeteltséget is jelenti (Regionális Tudományi Kislexikon 2005).

A periféria kérdéskörét több tudományterület vizsgálhatja, és ennek során hangsúlyeltolódás következhet be a periferikusság tartalmában, melynek a földrajzin túl társadalmi, gazdasági, hatalmi stb. töltete is lehet (Nemes Nagy 2009).

¹ Pénzes János, adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalom-földrajzi és Területfejlesztési Tanszék

A centrum-periféria fogalompár alapvető társadalomtudományi paradigma, melynek duális jellege nem teljesen egyértelmű, hiszen a fogalom legismertebb elterjesztője – Immanuel Wallerstein (Wallerstein 1983) a félperifériával kiegészítve hármas osztatúvá tette.

A centrum-periféria fogalompár háromféle módon értelmezhető (Nemes Nagy 1996):

- *helyzeti (földrajzi) centrum-periféria*, ahol a centrum egy kitüntetett helynek felel meg, míg a periféria a peremhelyzetű településeket jelenti (A helyzeti periféria fogalomköre az elmúlt években egyre inkább összekapcsolódott az elérhetőség szempontjából kedvezőtlen területekkel – pl. Tóth 2013),
- *fejlettségi (gazdasági) centrum-periféria*, amelynek háttérében a gazdasági fejlettség, illetve elmaradottság áll,
- *hatalmi (társadalmi) centrum-periféria*, amelyben a hatalmi függés és az érdekérvényesítés egyensúlytalansága jelenik meg.

Egy adott térség vagy település centrum-, illetve perifériahelyzete időben változhat. A három jelentéstartalom átfedheti egymást, azonban gyakran az a helyzet áll elő, hogy egy téregység az egyik jelentéstartalom szerint centrumnak, más jelentéstartalomban perifériának minősül (Nemes Nagy 1996). *Az esetek jelentős részében azonban a periférijelenség több tényezőben is megjelenik*, sokszor egymással okozati viszonyban (Kanalas–Kiss 2006).

A periferikus területek lehatárolásának kérdései

Mindebből fakad, hogy a periferikusság egyetlen indikátorral való kifejezése nagyon viszonylagos. Ennek ellenére – bizonyos feltételek beiktatásával – ez a fajta megközelítési mód is indokolható lehet, elsősorban az egyszerűségének és a világosabb tendenciák leszűrhetőségének köszönhetően. Ilyen esetekben általában olyan indikátorokat érdemes választani, melyek a fejlettség-elmaradottság hagyományos tényezőinek tekinthetőek (Jakobi 2004), tartalmuk nem módosul számottevően, korábban és jelenleg is azonos módon hatnak a területi egyenlőtlenségekre (Váti 2002). A foglalkoztatottságot és jövedelmet kifejező mutatók jellegzetesen ez utóbbi csoportba tartoznak (pl. Péntzes 2011).

A periferikus területek lehatárolásával, valamint a települések fejlettségének megállapításával foglalkozó szakirodalom teljes áttekintése meghaladná jelen tanulmány kereteit, ezért csak a legalapvetőbb, módszertani sajátosságokat igyekszünk felvázolni.

A periferikus területek lehatárolása során számos kérdés merül fel, melyre a kutatók sokszor különböző módszerekkel adnak választ. Ezek a kérdések elsősorban a következő dimenziókban merülnek fel:

- *a vizsgálat területi kereteinek meghatározása:*
- milyen területi szint képezze a lehatárolás alapját (település, járás-városkörnyék-kistérség, foglalkozási vonzáskörzet);
- alkalmazzanak-e valamilyen szűrőfeltételt a vizsgálatba bekerülő téregységek kiválasztására;

- az elemzés időbeli dimenziója:
- statikus;
- dinamikus;
- esetleg ezek kombinációja legyen-e (ez esetben figyelni kell a különböző jellegű mutatócsoport arányát);
- a periferikusság kifejezésének módszere:
- ennek során az indikátorokon van a hangsúly, ahol figyelni kell a fejlettséget jól megragadó jelzőszámok kiválasztására, melyek tartalma idővel átalakulhat (pl. Nagy 2003; Jakobi 2004);
- több mutató kiválasztása esetén érdemes kerülni a hasonló tartalmú – sokszor egymással korreláló – indikátorok együttes használatát, ami eltorzíthatja az eredményeket;
- a több indikátoron alapuló számítás módszere (melyik statisztikai módszer a legalkalmasabb a mutatók tartalmának összesített kifejezésére, továbbá a súlyozás kérdése is ide tartozik);
- a küszöbérték meghatározása – vagyis hol húzódjon a periferikus települések határa a fejlettségi rangsorban.

A periferikus területek lehatárolásának módszerei

Jelen tanulmányban a fő hangsúly a rendszerváltást követő területfejlesztési politika bemutatásán van, ezen belül is – a területfejlesztést szolgáló finanszírozási kereteket figyelmen kívül hagyva – a támogatott területeket és azok lehatárolási módszertanát helyezzük a középpontba. Ennek során a települési szintre vonatkozó jogszabályokat tekintjük át országos kitekintéssel. Ezt megelőzően azonban néhány megjegyzés következik a módszertanra vonatkozóan, mivel a lehatárolásokban ezek egy része visszaköszön.

A Központi Statisztikai Hivatal munkatársai 1994-ben publikálták a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott térségek 1993-as lehatárolását előkészítő vizsgálatokat (Faluvégi 1994). Ebben összefoglalták az elmaradott települések kijelölésére alkalmas módszereket, melyeket két csoportba soroltak:

- Korszerű, többváltozós matematikai statisztikai módszerek:
 - *diszkriminanciaanalízis;*
 - *faktoranalízis.*
- Egyszerűbb, hagyományos eszköztárat alkalmazó módszerek:
 - *lépcsőzetes kiválasztás küszöbérték alapján;*
 - *pontozáson alapuló eljárás.*

Az általuk készített összehasonlító elemzés legfontosabb konklúziója az volt, hogy az idők során használt eltérő elemzési módszerek eredményeit tekintve nincsen mérvadó különbség közöttük (Faluvégi 1995).

Az elmaradott települések lehatárolása során számos módszert alkalmaztak a különböző vizsgálatokban. Sajátos kettősség figyelhető meg ezek alapján; egyrészt a különböző mutatókészletet és eltérő módszert alkalmazó elemzések is alapvetően ugyanazt a képet rajzolták ki. Másrészt azonban – a problémakört árnyalva – hasonló módszerrel (de előzetes területi szűkítés beiktatásával) jelentős lehet az ered-

mények különbsége. *Mindegyik vizsgálat valamilyen aspektusból az elmaradott települések sajátosságait emeli ki, így egyik említett módszerre sem lehet azt mondani, hogy nem megfelelő, mint ahogyan egyetlen metódust sem lehet fetisizálni* (Pénzes 2010).

Jelen tanulmányban tehát a társadalmi-gazdasági, később infrastrukturális szempontból is elmaradott települések körét tekintjük át, a magas munkanélküliséggel sújtott települések nem szerepelnek benne. A közigazgatásilag szétváló települések esetében – a 792/B/1997. Alkotmánybírósági Határozat fényében – a szétválás előtti törzstelepülés besorolása volt érvényes minden újonnan létrejövő településre a következő, külön eredményeket tartalmazó számítás megjelenéséig.

A periferikus térségek lehatárolása a hazai területfejlesztési politika gyakorlatában

Bár az elmaradott térségek átfogó tudományos vizsgálata az 1970-es évek derekán megindult, területfejlesztési cézzalatt először 1986-ban határolták le a gazdaságilag elmaradott területeket a minisztertanács határozatában² (Kovács 1987). Az elmaradott térségek fejlesztésének célja az országon belüli jelentős gazdasági fejlettségi különbségek mérséklése volt. Ennek érdekében az ország hét megyéjének – Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy, Szabolcs-Szatmár, Vas és Zala megye – összesen 573 települését (mintegy 426 000 lakossal) minősítették elmaradottnak (Kovács [szerk.] 1986). Az elmaradott térségek lehatárolásának legfontosabb kritériumai a következők voltak: kedvezőtlen mezőgazdasági adottság, foglalkoztatási lehetőségek hiánya, magas ingázási és elvándorlási arány, a népesség elöregedése, alacsony jövedelmi színvonal, aprófalvas településszerkezet, közlekedési peremhelyzet, szakemberek hiánya, fejletlen infrastruktúra. 1989-től a megyei tanácsok is lehetőséget kaptak a központilag meghatározott települési kör kiegészítésére (Váti 2002).

Öt év múlva került sor az első felülvizsgálatra. (Faluvégi 1995) 1991-ben a 12/1991. (VI. 13.) KTM–BM–MüM–PM együttes rendelet a 75/1991. (VI. 13.) kormányrendelet által felhatalmazva megváltoztatta a települések besorolását. Ekkor már a mutatók közé személyi jövedelemadatokat is beépítve – de még az 1990-es népszámlálás adatai nélkül – 961 települést (771 000 lakossal) minősítettek elmaradottnak. A felhasznált mutatók alapján a településeket *diszkriminanciaanalízissel* különítették el, majd az elmaradott térségek körét tovább finomították a résztvevő hatóságok és bevont kutatóintézetek (KTM–KSH 1993).

1993-ban fogalmazták meg a rendszerváltást követő első országgyűlési határozatot a területfejlesztési támogatás irányelveiről és a kedvezményezett területek besorolásának feltételrendszeréről (84/1993. (XI. 11.) OGY-határozat). A 161/1993. (XI. 17.) kormányrendelet közölte a gazdasági-társadalmi szempontból elmaradott,

² A területfejlesztési politika keretében lehatárolt térségek és települések áttekintéséről és módszertani értékeléséről szólnak Nagy András hivatkozott munkái, melyek jelen vizsgálathoz részben kapcsolódó elemeket is tartalmaznak, ám – részben területi okokból kifolyólag – jóval szerteágzóbbak és elmélyültebbek is annál (Nagy 2011; 2012).

valamint az országos átlagot 1,5-szörösen meghaladó munkanélküliségi aránnyal sújtott települések és foglalkoztatási körzetekhez tartozó települések listáját (1. ábra). Az elmaradottság meghatározása során alkalmazott mutatók körét az 1. táblázat tartalmazza. *Pontozásos módszerrel* 1085 települést (981 000 lakossal) soroltak gazdasági-társadalmi szempontból elmaradott kategóriába. Ez a lehatárolás 1996-ig érvényben maradt, azonban a munkanélküliségi adatok fényében a kedvezményezett települések köre évente módosult.

A területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény (majd később a 1999. évi XCII. és a 2004. évi LXXV. törvény) új alapra helyezte a területfejlesztés intézményrendszerét, valamint pénzeszközeinek elosztását. Egyúttal el kellett végezni a kedvezményezett területek újbóli lehatárolását, mivel a törvény hatályaon kívül helyezte a korábbi jogszabályokat, a 84/1993. (XI. 11.) OGY-határozatot, valamint a 61/1995. (V. 30.) kormányrendeletet (Faluvégi 2003).

Átmeneti megoldásként elfogadták a 219/1996. (XII. 24.) kormányrendeletet (1050 település 887 000 lakossal került be az elmaradott kategóriába), amit a 215/1997. (XII. 1.) kormányrendelet módosított (Faluvégi 2000). A 18 indikátorból *pontozásos módszerrel* számított komplex mutató alapján 1081 település (mintegy 751 000 lakossal) került az elmaradott kategóriába (Faluvégi 1998).

A 30/1997. (IV. 18.) OGY-határozat értelmében háromévente kell felülvizsgálni a kedvezményezett térségek, települések körét és a 180/1999. (XII. 10.) kormányrendeletben valamivel kevesebb, összesen 1051 települést (mintegy 762 000 lakossal) soroltak az elmaradott települések közé (Faluvégi 2000). Az előző időszakhoz képest bekövetkezett csökkenés oka az, hogy kevesebb település szerepelt azonos értékkel a települési rangsor egyharmadánál meghúzott küszöbértéknél. Hasonlóan a korábbiakhoz, *pontozásos módszert* alkalmaztak a komplex mutató kiszámítása során. Új indikátorként került be az elérési mutató.³

A 24/2001. (IV. 20.) OGY-határozatot követően el kellett végezni az elmaradott települések körének felülvizsgálatát, ennek alapján a 7/2003. (I. 14.) kormányrendelet közzétette a frissített listát. A lehatárolás módszertanában alkalmazott mutatók köre alapvetően megegyezett az országgyűlési határozatával. A társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések megállapítása *pontozásos módszerrel* történt. Hasonlóan a korábbi időszakhoz, minden mutató szórásának terjedelmét 10 egyenlő osztályközre bontva, a szélső értékek hatását tompítva, 1-től 10-ig értékelték a településeket. Az értékskálát úgy választották meg, hogy az legalább a települések 98%-át reprezentálja. Természetesen az inverz mutatók esetében fordított értékelést alkalmaztak (KSH 2003). 1092 település (832 000 fős lakosságszám) kapott elmaradott minősítést (Faluvégi 2003).

³ Az elérési mutató három komponensből tevődik össze: 40-40%-os súllyal vették figyelembe a megyeszékhely, valamint a kistérségi központ közúton, percben mért távolságát, valamint 20%-os súllyal a település ellátottsági szintjét, azt, hogy mennyire vannak az adott településen élők ráutalva a különböző központok felkeresésére (Faluvégi 2000).

1. táblázat. Az elmaradott települések lehatárolása során alkalmazott indikátorok 1993 és 2006 között*

Indikátorok		1993	1996	1997	1999	2003	2006
Demográfia	1. Népsűrűség			X	X	X	X
	2. Vándorlási egyenleg	X	X	X	X	X	X
	3. A 60 éves és idősebb népesség aránya	X	X	X	X	X	X
Foglalkoztatottság, humán erőforrások	4. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya	X	X	X	X	X	X
	5. Az ipari foglalkoztatottak számának változása 1000 lakosra			X	X		
	6. A terciér szektorban foglalkoztatottak aránya		X	X	X	X	X
	7. Munkanélküliek aránya			X	X	X	X
	8. A tartós munkanélküliek aránya	X	X				
	9. Az elvégzett átlagos osztályszám	X	X	X	X	X	X
Gazdaság	10. Külterületi szántó átlagos aranykorona-értéke	X	X	X	X	X	
	11. A működő gazdasági szervezetek 1000 lakosra jutó száma		X	X	X	X	X
	12. Vendégéjszakák száma 1000 lakosra			X	X	X	X
	13. Szja-alapot képező jövedelem egy állandó lakosra		X	X	X	X	X
	14. Az szja egy lakosra jutó értéke	X					
Infrastruktúra	15. Vízhálózatba kapcsolt lakások aránya	X	X	X	X	X	X
	16. Csatornahálózat hossza egy km vízvezeték-hálózatra		X	X	X	X	X
	17. Gázvezeték-hálózat hossza 1000 lakosra		X				
	18. Vezetékes gázt fogyasztó háztartások aránya			X	X	X	X
	19. Telefon-főállomások 1000 lakosra jutó száma	X	X	X	X	X	X
	20. Épített lakások aránya	X	X	X	X	X	X
	21. Személygépkocsik 1000 lakosra jutó száma	X	X	X	X	X	X
	22. Elérési mutató					X	X

Forrás: saját szerkesztés a hivatkozott jogszabályok alapján

* Megjegyzések: 2.: 1993: 1980–89 között; 1996: 1990–94 között; 1997: 1990–96 között; 1999: 1990–98 között; 2003: 1990–2001 között; 2006: 1990–2004 között; 5.: 1997: 1991–96 között; 1999: 1991–1997 között; 6.: 1996, 1997 és 1999: a kvaternerszektor is; 7.: 1997, 1999, 2003 és 2006: a regisztrált munkanélküliek + a közmunka miatt átmenetileg kimaradók együttes száma; 8.: 1993 és 1996: 180 napon túli munkanélküliek; 9.: 1993, 2003 és 2006: 7 éves és idősebb népesség által; 1997 és 1999: 11 évesnél idősebb népesség által; 11.: 1999–2004 között; 12.: 1997 és 2003: kereskedelmi szálláshelyeken; 2006: a kereskedelmi és magán szálláshelyeken; 19.: 2006: ISDN-nel együtt; 20.: 1993: 1980–89 között; 1996: 1990–94 között; 1997: 1990–96 között; 1999: 1990–98 között; 2003: 1990–2001 között; 2006: 1990–2004 között; 21.: 2011: a gépkocsik száma kor szerint súlyozva; 22.: 1999 és 2003: kistérségi központ = 40%, megyeszékhely = 40%, saját ellátottság = 20%; 2006: kistérségi központ, illetve a legközelebbi kistérségi központ = 40%, megyeközpont, illetve a legközelebbi megyeszékhely = 40%, saját ellátottság = 20%.

A 2003-as rendelet módosult a 240/2006. (XI. 30.) kormányrendelettel (2. ábra). A besoroláshoz 17 mutatót vettek figyelembe. Összesen 1050 települést soroltak az elmaradott kategóriába, ezek lakosság száma 931 000 fő volt 2005-ben (Önkormányzati Tájékoztató 2007). A módszertan a korábbi lehatárolásnál alkalmazott eljárás volt.

A 67/2007. (VI. 28.) OGY-határozat meghatározta a kedvezményezett térségek besorolásának módszereit és indikátorait. A határozat a kistérségek kedvezményeztettségének meghatározása mellett rendelkezett a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések lehatárolásánál alkalmazható mutatókról is (ÖTM–KSH 2007). 30 indikátor került be a módszertanba az egyre bővülő, települési szinten is elérhető indikátorkészletre támaszkodva. Ezekkel azonban – mivel még nem készült el a települési szintű lehatárolás alapjául szolgáló szükséges kormányrendelet – jelen tanulmányban nem foglalkozunk, a mutatók listája azonban elérhető egy saját elemzésben is (Pénzes 2010). Így a területi sajátságok vizsgálata esetében még csak a KSH munkatársai által elvégzett és publikált próbaszámítások eredményeire lehet hagyatkozni (Faluvégi–Tipold 2009; 2012).

A jogszabályokat áttekintve megállapítható, hogy 1991-ben még *diszkriminanciaanalízissel* állapították meg az elmaradott települések körét, 1993-ban, majd 1997-től kezdve az egyszerűbb, *pontosításos módszert* alkalmazták, 1996-ban pedig *faktoranalízissel* határolták le az érintett településeket. Mivel a területfejlesztési célú támogatások finanszírozási lehetőségei korlátozottak, maximálták a kedvezményezettek körét (a munkanélküliséggel sújtott foglalkoztatási körzetek településeivel, később már csak településekkel kiegészítve).

A lehatárolás alapját képező, fejlettséget kifejező mutatók köre jelentősen változott a rendszerváltás óta eltelt két évtized során. 1993-ban mindössze 11, 1996-ban 15, 1997 és 2006 között 17-18 mutatót alkalmaztak, ezeket az 1. táblázat foglalja össze.

Az elmaradott települések területi sajátságai

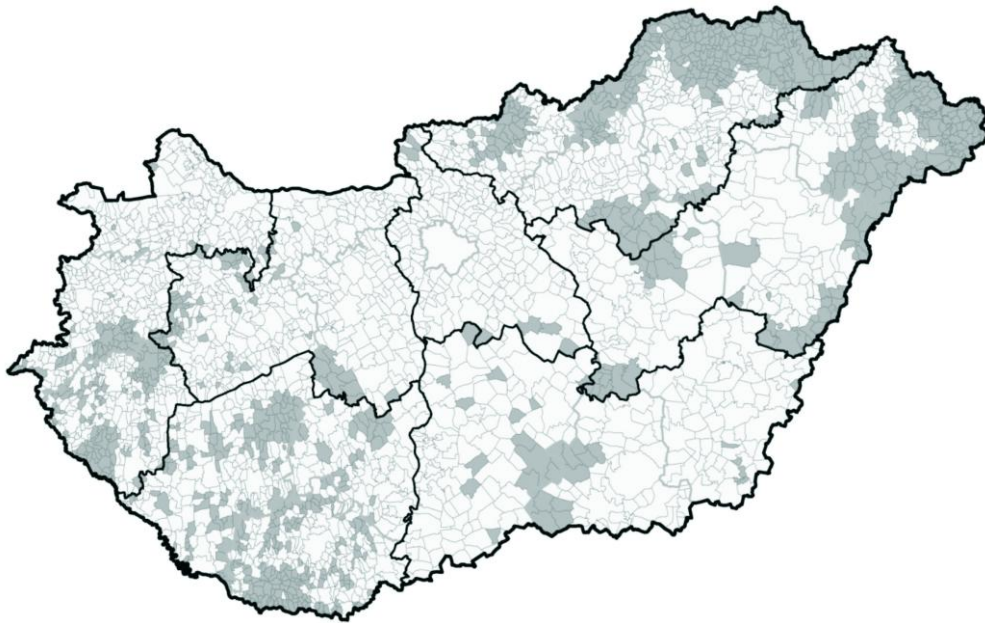
Hogy a lehatárolások között jelentős eltérések következtek be akár évről évre is (2. táblázat), több tényezőre vezethető vissza – részben a térszerkezet változása, részben pedig a részletezett módszertani korrekciók okozták ezt. Véleményünk szerint éppen emiatt a térszerkezet változásainak detektálására ez a lehatárolás csak komoly fenntartásokkal alkalmas (lásd pl. az 1993-as és a 2006-os állapotot tükröző 1. és 2. ábrát).

2. táblázat. Az elmaradott települések száma és lakosság száma az egyes években

Év	Az ország elmaradott településeinek	
	száma (db)	népessége (fő)
1986	573	426 000
1991	961	771 000
1993	1 085	981 000
1996	1 050	887 000
1997	1 081	751 000
1999	1 051	762 000
2003	1 092	832 000
2006	1 050	931 000
<i>Átlag</i>	<i>992,9</i>	<i>792 625</i>

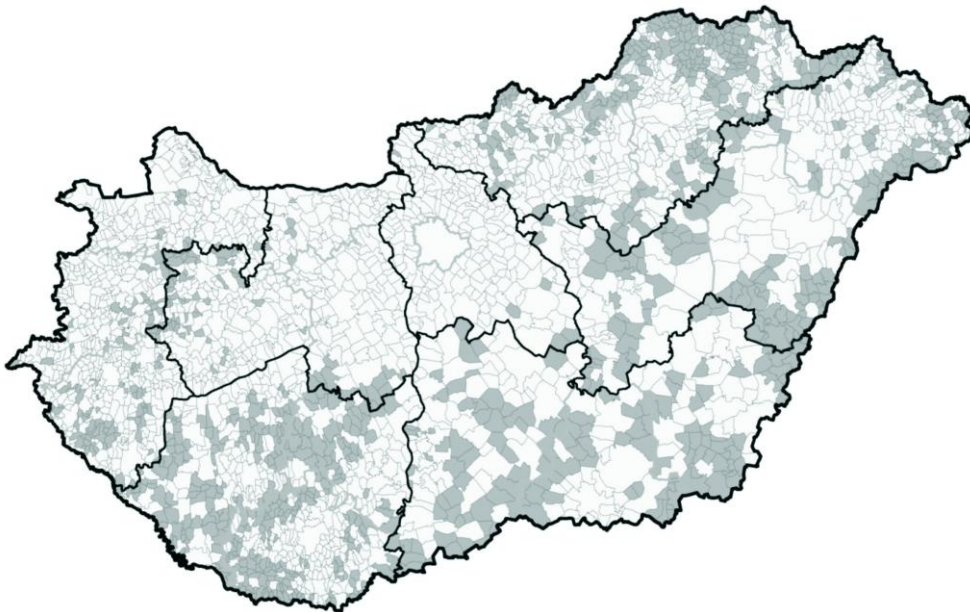
Forrás: saját szerkesztés a hivatkozott jogszabályok alapján

1. ábra. A társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések 1993-ban

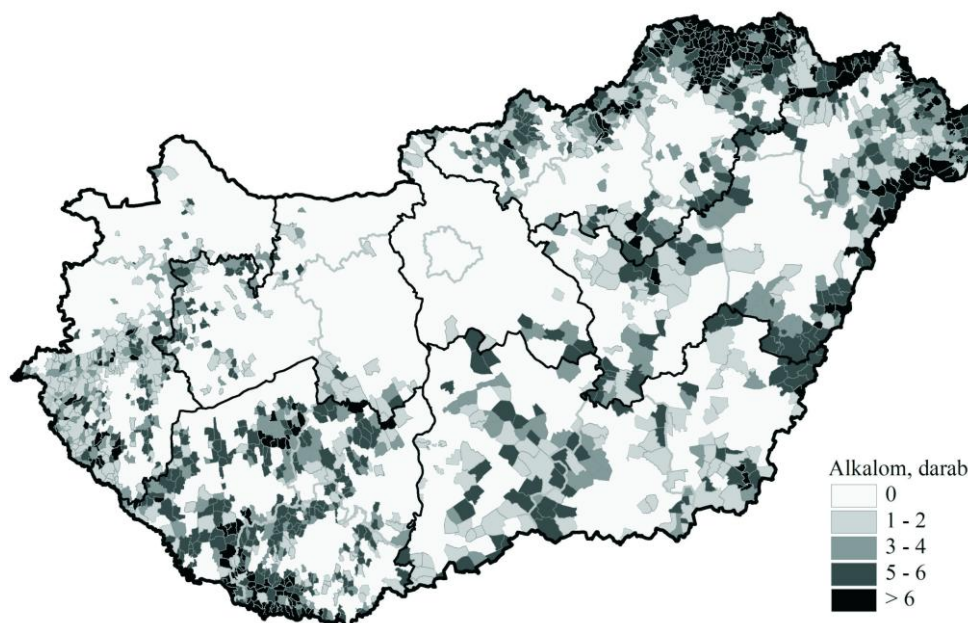
Forrás: saját szerkesztés a 161/1993. (XI. 17.) kormányrendelet alapján

2. ábra. A társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések 2006-ban

Forrás: saját szerkesztés a 240/2006. (XI. 30.) kormányrendelet alapján

3. ábra. A társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések a lehatárolásba kerülés alkalmai alapján 1986 és 2006 között (darab)

Forrás: saját szerkesztés a hivatkozott jogszabályok alapján

Az említett aggályok ellenére azonban az összesített térkép – mely az 1986 és 2006 között készült lehatárolásokat együttesen veszi figyelembe – mégis jól rajzolja ki hazánk legelmaradottabb és leginkább fejlett térségeit (3. ábra).

A lehatárolások összesítésével a megyék közötti sajátos különbségek is körvonalazódnak (3. táblázat). Hazánk településeinek közel fele (45,9%-a) egyszer sem került a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések közé, 16,4% pedig mindössze egy-két alkalommal került fel a listára. Ugyanakkor a magyarországi településállomány közel 10%-a (9,5%) több mint hatszor a lehatárolt települések közé került, tehát periferekusságuk számos alkalommal igazolódott a komplex mutató kiszámítása során.

Pest, Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron és Fejér megye településállományának több mint 80%-a egyszer sem szerepelt az elmaradott települések listáján (a számítás a jelenleg hatályos közigazgatási beosztás alapján készült, 3154 települést véve figyelembe). Ugyanakkor Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Baranya és Somogy megye településeinek több mint 10%-a a legtöbb lehatárolás alkalmával bekerült az elmaradott települések közé. Előbbi különösen nagy arányban koncentrálja az elmaradott településeket, mivel a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei települések több mint harmada (36,9%-a) a lehatárolások szinte mindegyike során periferekusnak minősült.

3. táblázat. A társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések megyén belüli aránya a lehatárolásba kerülés alkalmai alapján 1986 és 2006 között (%)

Megyék	Egyszer- sem	1-2 alkalommal	3-4 alkalommal	5-6 alkalommal	6-nál több alkalommal
Bács-Kiskun	46,2	26,1	8,4	19,3	0,0
Baranya	32,2	14,3	9,3	29,2	15,0
Békés	36,0	28,0	5,3	24,0	6,7
Borsod-Abaúj-Zemplén	21,5	12,8	10,6	18,2	36,9
Csongrád	36,7	26,7	15,0	21,7	0,0
Fejér	82,4	13,0	1,9	1,9	0,9
Győr-Moson-Sopron	83,6	9,3	4,9	2,2	0,0
Hajdú-Bihar	32,9	11,0	20,7	28,0	7,3
Heves	58,7	17,4	7,4	10,7	5,8
Jász-Nagykun-Szolnok	38,5	23,1	14,1	21,8	2,6
Komárom-Esztergom	89,5	3,9	2,6	3,9	0,0
Nógrád	39,7	13,7	21,4	24,4	0,8
Pest	92,0	3,7	2,1	2,1	0,0
Somogy	36,7	10,2	10,6	31,4	11,0
Szabolcs-Szatmár- Bereg	16,2	23,1	18,3	21,8	20,5
Tolna	44,0	12,8	13,8	28,4	0,9
Vas	55,1	24,5	10,2	6,9	3,2
Veszprém	62,2	13,4	9,7	14,7	0,0
Zala	30,6	30,2	14,0	17,8	7,4
<i>Ország összesen</i>	<i>45,9</i>	<i>16,4</i>	<i>10,6</i>	<i>17,6</i>	<i>9,5</i>

Forrás: saját szerkesztés a hivatkozott jogszabályok alapján

Összegzés

A tanulmány konklúziójaként elmondható, hogy az elmaradott települések lehatárolásának módszerei idővel változtak, ami tükröződik mind a figyelembe vett társadalmi-gazdasági és infrastrukturális mutatók körén, mind pedig az alkalmazott mutatószámítási metódusok során. Mindezek a változtatások rámutatnak a kérdéskör számos problémájára, s ez összességében véve azt eredményezte, hogy ezek a lehatárolások csak erős fenntartásokkal lehetnek alkalmasak a periferikus települések területi-térszerkezeti sajátságainak, hosszabb időtávú dinamikájának vizsgálatára.

A települési szintű lehatárolások alkalmazásának, területfejlesztési szerepük fontosságának kérdése is vitatható, mivel egyre jelentősebb átfedés mutatkozik a kistérségi lehatárolásokkal. (pl. Nagy 2011). Véleményünk szerint azonban a települési szintű lehatárolások szükségesek ahhoz, hogy a térszerkezet változásait meg-

felelő részletezettséggel lehessen elemezni, monitoringozni. Ennek azonban elengedhetetlen feltétele a célzottan kiválasztott indikátorok (adott esetben jóval kevesebb mutató) következő módszertannal való felhasználása. A települési lépték területfejlesztési források elosztásában való figyelembe vételének értékelése nem vállalt célja ennek a tanulmánynak, azonban a felvetett problémák mindenképpen körültekintő szakpolitikai megfontolást is igényelnek.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergenciaprogram című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

IRODALOM

- Faluvégi A. 1995. Az elmaradott térségek lehatárolásának módszerei. *Statisztikai Szemle* 7: 571–590.
- Faluvégi A. 1998. A területfejlesztés kedvezményezett térségei és települései. *Területi Statisztika* 3: 174–185.
- Faluvégi A. 2000. Az elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések listájának felülvizsgálata. *Területi Statisztika* 1: 3–16.
- Faluvégi A. 2003. A kiemelten támogatott települések lehatárolása, területi eloszlása. *Gazdaság és Statisztika* 4: 63–77.
- Faluvégi A. (szerk.) 1994. *A gazdasági-társadalmi szempontból elmaradott térségek lehatárolására alkalmas módszerek bemutatása*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Faluvégi A.–Tipold F. 2009. Kedvezményezett települések az új országgyűlési határozat mutatói alapján – próbaszámítás. *Területi Statisztika* 3: 264–279.
- Faluvégi, A.–Tipold F. 2012. A társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések. *Területi Statisztika* 3: 278–290.
- Forrás: http://geography.hu/mfk2004/mfk2004/cikkek/jakobi_akos.pdf (2007. augusztus 8.)
- Jakobi Á. 2004. Az információs társadalom területi egyenlőtlenségeinek tartama és értelmezési lehetőségei. In: *II. Magyar Földrajzi Konferencia*, Szeged. CD-kiadvány (www.geography.hu)
- Kanalas I.–Kiss A. (szerk.) 2006. *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon*. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet. Kecskemét.
- Kovács T. (szerk.) 1986. *A gazdaságilag elmaradott térségek társadalmi-gazdasági jellemzői*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Kovács T. (szerk.) 1987. *A gazdaságilag elmaradott térségek társadalmi-gazdasági jellemzői*. 1985. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- KSH 2003. *Tájékoztató a kiemelten támogatott településekről*. A társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések 2003. január 1-jétől érvényes lehatárolására. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.

- KTM–KSH 1993. *Tájékoztató a Területfejlesztési Alapból támogatott kedvezményezett területek lehatárolásánál alkalmazott mutatószámokról és eljárásokról*. Budapest, Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium–Központi Statisztikai Hivatal.
- Nagy A. 2011. A kedvezményezett térségek besorolásának alakulása, a lehatárolások módszertanának sajátosságai. *Területi Statisztika* 2. 148–160.
- Nagy A. 2012. *A fejlettség, elmaradottság mérése a magyar területfejlesztési politikában*. Doktori értekezés. Budapest – ELTE TTK.
- Nagy G. 2003 A gazdasági fejlettség minőségi elemeinek szerepe és mérési lehetőségei. In: Nemes Nagy J. (szerk.) *Kistérségi mozaik*. Regionális Tudományi Tanulmányok 8. Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. 87–105.
- Nemes Nagy J. 1996 Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. *Földrajzi Közlemények* 1: 31–48.
- Nemes Nagy J. 2009. *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Önkormányzati Tájékoztató 2007. *Az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium folyóirata*. 2007/1.
- ÖTM–KSH 2007: *Tájékoztató a területfejlesztés kedvezményezett térségei besorolásánál alkalmazott mutatókról és a számítás módszeréről a 67/2007. (VI.28.) OGY-határozat és a 2007. évi CVII. törvénnyel módosított 2004. évi CVII. törvény alapján*. Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium–Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- PéNZES J. 2010. *Területi jövedelmi folyamatok az Észak-alföldi régióban a rendszerváltás után*. (Studia Geographica 26.) Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- PéNZES J. 2011: A jövedelmi szempontból elmaradott települések területi átrendeződése a rendszerváltás után. *Földrajzi Közlemények* 1: 59–69.
- Regionális Tudományi Kislexikon 2005: In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Regionális elemzési módszerek, Regionális Tudományi tanulmányok 11*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. Budapest.
- Tóth G. 2013: *Az elérhetőség és alkalmazása a regionális vizsgálatokban*. (Műhelytanulmányok 1.) Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Tóth J.–Csatári B. 1983: *Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata*. (Területi Kutatások 6.) MTA FKI. Budapest.
- Váti 2002: *A területi egyenlőtlenségek új indikátorainak és értékelési módszereinek lehetőségei*. Kutatási jelentés. Váti Kht. Területfejlesztési Igazgatóság. Budapest.
- Wallerstein, I. 1983. *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: a tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- 106/1997. (VI. 18.) kormányrendelet a területfejlesztés kedvezményezett területeinek jegyzékéről.
- 12/1991. (VI. 13.) KTM–BM–MüM–PM együttes rendelet a területfejlesztést és munkahelyteremtést szolgáló támogatásban részesíthető települések 1991. évre vonatkozó kijelöléséről.
- 161/1993. (XI. 17.) kormányrendelet a területfejlesztés kedvezményezett területeinek jegyzékéről.
- 180/1999. (XII. 10.) kormányrendelet a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről szóló 219/1996. (XII. 24.) kormányrendelet módosításáról.
1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről.
1999. évi XCII. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény módosításáról.

2004. évi LXXXV. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény és egyes kapcsolódó törvények módosításáról.
- 215/1997. (XII. 1.) kormányrendelet a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről szóló 219/1996. (XII. 24.) kormányrendelet módosításáról.
- 219/1996. (XII. 24.) kormányrendelet a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről.
- 24/2001. (IV. 20.) OGY-határozat a területfejlesztési támogatások és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről.
- 240/2006. (XI. 30.) kormányrendelet a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről.
- 30/1997. (IV. 18.) OGY-határozat a területfejlesztési támogatások és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett területek besorolásának feltételrendszeréről.
- 61/1995. (V. 30.) kormányrendelet a területfejlesztés kedvezményezett területeinek jegyzékéről.
- 67/2007. (VI. 28.) OGY-határozat a területfejlesztési támogatásokról és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről.
- 7/2003. (I. 14.) kormányrendelet a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről.
- 75/1991. (VI. 13.) kormányrendelet a területfejlesztési és munkahelyteremtést szolgáló támogatásokról.
- 792/B/1997. AB-határozat a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről szóló 219/1996. (XII. 24.) kormányrendelet alkotmányellenességének vizsgálatáról.
- 84/1993. (XI. 11.) OGY-határozat a területfejlesztési támogatás irányelveiről és a kedvezményezett területek besorolásának feltételrendszeréről.

Az objektív jóllét modellezése és első eredményei Magyarországon³

KULCSSZAVAK: well-being, objektív jóllét, területi egyenlőtlenségek, modellszámítás

ABSZTRAKT: A gazdasági kibocsátás vagy a hozzáadott érték mérése irányából a komplexebb mutatószámok (HDI, UNDP-Millennium Development Goals), illetve a teljesen eltérő alapokra építkező indikátorok kidolgozása (nemzeti boldogságindex, illetve a jóllét különböző tartalmú mutatószámai) arra a felismerésre alapoztak, hogy a gazdaság teljesítménye nem mutat erős korrelációt az egyének megélt elégedettségével, életminőségével (lásd pl. Constanza 2009; Diener–Biswas–Diener 2002; Booyesen 2002; A GDP-n innen és túl 2009; Stieglitz 2009; Atlas... – The World Bank 2013; CIW 2012; Kovacevic 2010; Marks et al 2006). A mérések zöme nemzetállamokra, szövetségi államok szintjére készült el, s csak kevés példát látunk alacsony területi szinten megjelenő differenciák megjelenítésére, modellezésére. (lásd pl.: CIW 2009; OECD 2011; Boelhouwer–Stoop 1999; Diefenbacher–Zieschank 2008; Blanchflower–Oswald 2004; NEF 2012, illetve Nottingham példáján NEF 2004). Jelen tanulmányban egy TÁMOP-kutatás részeként a hazai kistérségi (LAU1) szintű különbségeket feltáró kísérleti számítás első eredményeit teszszük közzé azzal a megszorítással, hogy a kirajzolódó területi szerkezet csak az ún. objektív jóllétet tükrözi vissza. Teljesebb képet az időközben elkészült nagymintás kérdőíves felmérés eredményeivel kiegészített és súlyozott, „szubjektív” jóllét-dimenziók hozzáadása adhat.

A Stiglitz–Sen–Fitoussi-jelentés

2008 februárjában Nicholas Sarkozy, a Francia Köztársaság elnöke, elégedetlen lévén a gazdaságról és a társadalomról szóló statisztikai információk valóságtartalmával, felkérte Joseph Stiglitzet (elnök), Amartya Sent (tanácsadó) és Jean-Paul Fitoussit (koordinátor) egy bizottság alakítására. A testületet később „Bizottság a Gazdasági Teljesítmény és a Társadalmi Fejlődés Mérésére” névre keresztelték. A bizottság célja az volt, hogy felmérjék a GDP-nek mint a gazdasági teljesítmény és a társadalmi fejlődés jelzőjének korlátait, beleértve a mérésével kapcsolatos problémákat is; megvizsgálják, milyen további információkra lehet szükség ahhoz, hogy a társadalmi fejlődést jobban kifejező indikátorok készüljenek; elemezzék, valamint

¹ Nagy Gábor, MTA KRTK RKI ATO Békéscsabai Csoport, tudományos főmunkatárs.

²; Koós Bálint, MTA KRTK RKI Közép- és Észak-magyarországi Osztály, Budapest.

³ Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jóllét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés. TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069 számú projekt keretében készült kutatás része volt a modell elkészítése. Témavezető: Prof. Szirmai Viktória.

megvitassák egyes alternatív mérési módszerek megvalósíthatóságát (Stieglitz–Sen–Fitoussi 2009).

A jelentés különbséget tesz a *jelenlegi jóllét* és a *fenntartható jóllét* között, azaz hogy mennyire lehet a jelen folyamatait hosszú távon fenntartani. A jelenlegi jóllét egyaránt kapcsolódik a gazdasági forrásokhoz, például a jövedelemhez, és az emberek életének nem gazdasági jellegű vonatkozásaihoz (mit csinálnak, mit csinálhatnak, hogyan éreznek, milyen a természeti környezet, amiben élnek). Az, hogy a jóllét ezen szintjei fenntarthatók-e, attól függ, hogy a mi életünkben fontos tőkét (természeti, fizikai, emberi, társadalmi tőke) továbbadjuk-e a következő generációknak.

A jelentés másik kulcsüzenete és egységes motívuma, hogy eljött az ideje annak, hogy mérési rendszereinkben *a hangsúlyt a gazdasági teljesítmény méréséről az emberek jóllétének a mérésére helyezzük*. A jóllét hangsúlyozása azért fontos, mert úgy tűnik, egyre nagyobb a szakadék az összesített GDP-adatokból származó információk és aközött, hogy mi számít ténylegesen az emberek jólléte szempontjából.

A szerzőhármast 11 ajánlást fogalmazott meg az új mérési módszertan kidolgozására, melyek alapján a következő területeket (mérési dimenziókat) kellene egyidejűleg számításba venni:

- I. Anyagi életszínvonal (jövedelem, fogyasztás és vagyon);
- II. Egészség;
- III. Oktatás;
- IV. Egyéni tevékenységek, a munkát beleértve;
- V. Politikai képviselet és kormányzás;
- VI. Társadalmi és személyes jellegű kapcsolatok;
- VII. Környezet (jelenlegi és jövőbeli feltételek);
- VIII. Gazdasági és fizikai jellegű bizonytalanság.

A hazai modellszámítás indikátorrendszere és módszertana

A modellünk kialakításakor a kiindulópontot minden esetben a Stiglitz–Sen–Fitoussi-jelentésben megfogalmazott ajánlások jelentették. Arra törekedtünk, hogy ezeket lehetőség szerint figyelembe vegyük a hazai jóllétindikátor kialakítása során, de több ponton is komoly adathiánnyal szembesültünk. Ide sorolható a környezeti fenntarthatóság, a vagyoni helyzet, illetőleg a háztartásalapú (család) megközelítés érvényre juttatása. Országos, sőt több esetben régiós szinten elérhetők ilyen mutatók, adatok, ám alacsonyabb területi szinteken – így például település, kistérség, járás, agglomeráció vonatkozásában – nem állnak rendelkezésre adatok.

Míndezek figyelembevételével a jóllétmutatószám meghatározásakor két részre bontottuk a felhasznált indikátorokat. A jóllétmutató központi elemét azok az elemi adatok jelentik, amelyek települési szinten könnyen előállíthatóak a Központi Statisztikai Hivatal rendszeres adatszolgáltatása révén (ide sorolhatók különösen a népszámlálási adatok, valamint a Területi Statisztikai Adatok Rendszere, TSTAR). A változók másik – kiegészítő vagy eseti jellegű – körét azok a mutatók jelentik, amelyek adatigényét csak célirányos adatfelvételek révén biztosíthatjuk, így a mutató

értékeinek újbóli meghatározása, az időbeli változás megragadása csak költséges, újbóli célzott adatfelvétel révén biztosítható.

- A felhasznált mutatók effajta szétválasztását az indokolja, hogy
- a bázisindikátorok révén számított jóllétmutató nem igényel idő- és költségigényes saját adatfelvételt, az adatigénye kielégíthető a szokásos statisztikai adatforrásokból, széles időtartományban – akár korábbi időpontokra is – meghatározható a mutató értéke, így alkalmas az időbeli folyamatok feltárására.
 - A saját adatfelvételen alapuló mutatók révén biztosítható a SSF-jelentésben megfogalmazott ajánlások követése, de éppen egyediségük miatt a mutatók értéke korábbi időpontokra nem határozható meg, a későbbi időpontokra történő meghatározhatósága pedig alapvetően külső tényezőktől függ (rendelkezésre állnak-e források az adatgyűjtés megismétlésére).
 - A bázisindikátorok és az eseti indikátorok szétválasztásával vizsgálható, hogy a célzottan felvett adatokból számított változók milyen mértékben módosítják a jóllétmutató bázisindikátoraiból számított értéket – s felveti annak lehetőségét, hogy ennek révén sikerül egy olyan proxyváltozói kört lehatárolni, amely kellő együttmozgást mutat ezekkel az adatigényük miatt nehezen meghatározható változókkal.
 - A jóllét dimenzióinak kialakításakor a kiindulópontot a Stiglitz-jelentés (2009) ajánlásai jelentették, ezekhez azonban még hozzárendeltük a nemzetközi szakirodalom áttekintése alapján relevánsnak ítélt modellek dimenzióit (változóit), hogy megragadassuk azokat a területeket, amelyek szerepeltetése szükséges. Ilyen referenciapontként a *Canadian Index of Well-Being* (CIW 2009), a német *Wachstum, Wohlstand, Lebensqualität* (WWL 2013), illetve az *OECD Your Better Life Index* (OECD BLI 2011 és 2013) vettük figyelembe. A relevánsnak ítélt modellek nagyfokú hasonlóságot mutatnak a vizsgált dimenziók tekintetében. Hiszen: a jövedelem, a foglalkoztatás, az oktatás, a képzettség, a környezeti jellemzők, a demokratikus értékek, a részvétel, az egészségügyi helyzet valamennyi modellben megjelenik, de ezen túlmenően további közös dimenziók is nevesíthetők, amelyek legalább három modellben megjelennek. Ezek a lakhatás, a közösségi és társadalmi élet, a közbiztonság, valamint a szabadidő.
 - A közös jóllétdimenziókat kiegészítettük két olyan speciális területtel, amelyek Magyarország esetében feltételezhetően befolyással vannak a jóllétre; ezek az alapvető közszolgáltatások elérhetősége a lakóhelyen, illetőleg magának a településnek a demográfiai fenntarthatósága. E két dimenzió beemelésével az ország aprófalvas településeinek sajátos problémáit kívántuk megragadni, hiszen ezek alapvetően meghatározzák az ott élők életminőségét, jóllétét, jövőjét.
 - Egy fontos területet szándékoltan figyelmen kívül hagytunk: az állami/önkormányzati eladósodottságot. Az állami/önkormányzati gazdálkodás pénzügyi fenntarthatóságának beemelésé a modellbe rendkívül fontos elem lenne, ugyanakkor Magyarországon az utóbbi időben megvalósított átalakítás (az önkormányzati feladatok újragondolása, s ezzel összefüggésben a finanszírozás átalakítása) a múltbeli adatok elemzését értelmetlenné tette. A jövőre nézve viszont fontos feladatot jelent, hogy a hazai a jóllétmódellet ezt a területet is valamilyen módon figyelembe vegye.

Az objektív jóllét modell értékeinek meghatározása

A fentiekben áttekintett jólléti dimenziók és változók révén lehetővé válik, hogy az objektív jóllétet dimenzióként 1-1 értékkel jellemezzük, sőt e dimenziókra jellemző értékekből csupán egyetlen jólléti indexértéket állítsunk elő. A jólléti index értékének előállításakor az alapvető célunk az volt, hogy az adott területi egységet elhelyezzük az országos szinthez (átlaghoz) képest. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ily módon meghatározott jólléti index időbeni változások követésére alkalmas, de nemzetközi összehasonlításra nem megfelelő.

A kompozit jólléti index létrehozásakor a változókat először is normalizáltuk a megfelelő területi – települési, kistérségi, járási, agglomerációs, megyei és régiós – szinten mért szórással, illetve az országos értékkel (ezt választva középértéknek):

$$Z = \frac{x - \mu}{\sigma}$$

ahol x a normalizálandó érték, σ a szórási, μ pedig a várható érték (középérték).

Egy normalizált változó magas értéke azonban csupán annyit jelez, hogy az átlagos értéktől jelentősen eltér, de hogy ez pozitív vagy negatív irányú hatást gyakorol-e az objektív jóllétre, ebből önmagában nem állapítható meg. Szükséges ehhez az értékek értelmezése is, a normalizált változók értékeinek egy irányba fordítása, hogy a negatív érték mind a 30 változó esetében az országosnál kedvezőtlenebb jólléti helyzetet, a pozitív érték pedig az országosnál jobb helyzetet mutasson⁴.

Az ily módon irányba rendezett normalizált változók értékeiből dimenzióként egyszerű számtani átlagot képeztünk, amely szám így az adott jólléti dimenzióban jellemzi az adott területi egységet. A jólléti dimenzióként külön-külön megállapított indexértékekből aztán előállítható a több dimenziót átfogó jóllét index értéke is. E tekintetben két módszerrel is megállapítottuk a többdimenziós jólléti index értékeit. Egyrészt előállítottuk a jólléti dimenziók indexértékeiből az egyszerű, súlyozatlan értéket; másrészt készítettünk egy súlyozott változatot is, amely során a tíz vizsgált dimenziót három csoportra bontottuk a jóllétre gyakorolt vélelmezett hatás erőssége alapján. Az egyes dimenziók besorolásánál és a súlyok meghatározásánál az angol deprivációs index (Indices 2000) gyakorlatát követtük. Ennek megfelelően:

- jelentősen felülsúlyoztuk a jövedelmi és a foglalkoztatási dimenziót (1,45),
- mérsékelten felülsúlyoztuk az egészségi, a lakás- és a képzettségi dimenziókat (1,05)
- a többi öt dimenziót – kockázat, demokratikus részvétel, természeti környezet, közszolgáltatások elérhetősége, demográfiai fenntarthatósága – pedig alulsúlyoztuk (0,79).

⁴ Az egy irányba fordítás technikailag az érintett változók előjelváltását jelenti.

Az objektív jóllét modellszámítás első eredményei a kistérségi szint példáján bemutatva a hat alföldi megyében

A magasabb területi szintek felől az alacsonyabb aggregáltság felé haladva a szélső értékek közötti különbség növekszik az objektív jóllét számításakor, mint általában minden területi adat esetében. A meglepő inkább az, hogy a szóródásnövekedés elsősorban a negatív tartományban koncentrálódik, vagyis a rosszabb jóllét indexű járások, kistérségek nagy számban jelennek meg, de ezek kedvezőtlen értékeit a megyei és regionális átlagok hatékonyan képesek „kisimítani”, hiszen az előbbieket népszerűsége alacsony, szemben a kedvezőbb jóllét indexet felmutató megyeszékhelyekkel, regionális centrumokkal.

A *kistérségi szinten* megjelenő különbségek elemzésére a térképi ábrázolás során mutatkozó különbségeket tudjuk használni, amely egyrészt az egyes megyéken belül megjelenő, a LAU1-szinten mutatkozó belső területi egyenlőtlenségekre koncentrált; másrészt az objektív jóllét modell súlyozatlan és súlyozott értékeinek eltéréseit veti össze a térségi szinten értelmezhető hagyományos fejlett-fejletlen, elmaradott-fejlett kategóriákat használó elemzések eredményeivel.

Bács-Kiskun megye tradicionális térszerkezete leírható a Kecskemét–Baja két-pólusú struktúrával, valamint a kiskun városok stabil pozíciójával. Ehhez képest az objektív jóllét modellben egyedülként Kecskemét térsége kerül az országos átlag fölé, Baja és térsége belesimul Kiskőrös és Kiskunfélegyháza átlagába. Kiskunhalas, mely a tradicionális mutatókban általában Félegyháza szintjén mozog, a jóllét indexben egy szinttel lejjebb csúszik Kiskunmajsa és Kunszentmárton szintjére – legalábbis az alapmodellben. (Kunszentmárton esetében az index relatíve magasabb értéke a főváros kisugárzó hatásának is betudható.) A jövedelmi súlyozás annyiban rendezi át a térstruktúrát, hogy Kecskemét előnye tovább nő a megye többi teréhez viszonyítva – s ez a trend hosszabb távon is reális a Mercedes-Benz-beruházás és a kapcsolódó fejlesztések hozadékaként. Utóbbi folyamatok – úgy tűnik – egyedül Kiskunfélegyháza felé mutatnak térbeli kisugárzást (az M5 autópálya és az 5-ös főút mentén), ahol a jövedelmek és a vagyoni helyzet felülsúlyozása kismértékben szintén javít a jóllét index értékén. Ami talán meglepő, hogy az „arany háromszög”-ként emlegetett kiskőrösi térség esetében a jövedelmi felülsúlyozás rontja a jóllét objektív indexét, ami talán arra utal, hogy az 1980–90-es évek adózatlan jövedelmei beszűkülhettek a válság hatására. Az abszolút különbségek a legmagasabb és legalacsonyabb térségi jóllétindex-értékek között nagyok, a 11 pontot is meghaladják, ami a súlyozással 12 pont fölé nő.

Békés megyében a megyeszékhely mellett mind társadalmi, mind gazdasági mutatók alapján Gyula, Orosháza, valamint Szarvas emelkedik ki hosszabb időtávot tekintve, míg a legnagyobb elmaradottságot Dél-Békésben (Mezőkovácsháza) és Északkelet-Békésben (Sarkad, Szeghalom) találjuk. Az objektív jóllét mutatói alapján Békéscsaba (0,84, illetve 0,85) és Gyula (–0,65, illetve –1,03) kedvező helyzete e téren is megmutatkozik. Békéscsaba jóllétértéke annyiban meglepő, hogy magasabb a kecskemétinél, amit részben az indokolhat, hogy az utóbbi kifejezetten nagy területű és népességű kistérséggel együtt került kiszámításra, míg a békési megyeszékhely esetében a térség rurális településeinek súlya az indexben – Gyulához ha-

sonlóan – szerény. Szarvas jóllét indexe kicsivel kedvezőbb, mint az orosházi térségé, pedig a gazdasági átalakulás, a nagyszervezetek megmaradása és új fejlődési pályára állása az utóbbi térségben sokkal sikeresebben zajlott le. A tradicionálisan elmaradott térségeknél a gazdaságban és néhány társadalmi mutatóban az utóbbi évtizedben végbement differenciálódás a jóllét indexben is visszatükröződik: Szeghalom és térsége látványosan más fejlődési pályára került, és elérte – az egyébként fokozatosan visszacsúszó – Békési kistérség szintjét. Az abszolút különbségek hasonlóan alakulnak Bács-Kiskunhoz, a jövedelmi felülsúlyozás valamelyest javítja a megyeszékhely térségének mutatóját, mérsékelten rontja Szarvasét, Orosházáét és Szeghalomét, illetve jóval nagyobb mértékben a lemaradó térségeket.

Csongrád megyében hagyományosan az öt város⁵ és térségük szabályos, nagyság szerinti sorrendbe rendeződött fejlettségi sort alkot, amihez képest a volt szegedi tanyavilágból kiszakadt kisteleki és mórahalmai térségek lényegesen kedvezőtlenebb mutatókkal rendelkeztek. Az utóbbi két évtizedben azonban elsősorban Mórahalmon komoly, koncepciózus fejlesztések zajlottak, melyek szerencsésen estek egybe a megyeszékhely szuburbanizációs ciklusával. Kistelek fejlődését a 2003-ban megnyitott M5 autópálya ösztönözte a szegedi szuburbanizációs folyamatokkal karöltve. Ami Csongrád megye esetében feltűnő – a többi, fejlettnak nem tekinthető megyéhez viszonyítva –, hogy a jövedelmi súlyozás két térség (Hódmezővásárhely, Mórahalom) kivételével alig mozdítja meg a jóllét indexeket, azaz a munkapiaci és a vagyoni helyzet nagyjából összhangban van az egyéb mutatókkal. A hagyományos térségi fejlettségi sorrend Szeged, Hódmezővásárhely és Szentes esetében szépen követhető, de Makó térségét Csongrád és Mórahalom is megelőzi, még a jövedelmekre súlyozott modellben is. Bár az abszolút különbségek nagyok (11-12 pont), ez nagyrészt a regionális centrum és térsége kedvező helyzetéből (3,2 pont körüli érték) és kevésbé a leginkább elmaradott (kisteleki) térség gyengeségéből (-8,25, ill. -8,40) fakad. Bár a Dél-Alföldön a hagyományos fejlettségi rangsor a megyeszékhelyek mögötti középvárosok között Hódmezővásárhelyt egyértelműen Baja mögé sorolja, a jóllét index alapján azonban Baját jelentősen megelőzve, Gyulával versengve foglalja el a 4-5. helyet.

Hajdú-Biharban a tradicionális térszerkezet és a fejlettségi lejtő kicsit hasonlít a csongrádi helyzethez, amennyiben Debrecen és térsége messze kiemelkedik a többi térség közül. A középvárosok köréből Hajdúszoboszlót és kisebb mértékben Hajdúböszörményt látjuk kedvezőbb állapotúnak. Az objektív jóllét mutatója visszatükrözi ezt a sorrendet: Debrecen jelentősen az országos átlag feletti értékkel vezeti a rangsort (bár ez elmarad Szeged mögött). Szoboszló nagyjából Gyulával állítható párhuzamba, még abban is, hogy a helyi gazdaság húzóágazata a turizmus, illetve a modellezés szempontjából abban, hogy a jövedelmi-vagyoni típusú súlyozás kissé rontja az index értékét. A megyén belüli leszakadó terek – Derecske és Berettyóújfalu, illetve térségeik – a jóllétmutatókban is kiugranak lefelé, és Hajdúhadház vagy Püspökladány értékei is alig kedvezőbbek! A megye valamennyi térsége esetében a jövedelmi súlyozás rontja a jóllét indexet! Az abszolút különbségek jelentősek (12-13 pont), melyek a jövedelmi súlyozással érzékelhetően nőnek.

⁵ Sorrendben: Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes, Makó és Csongrád.

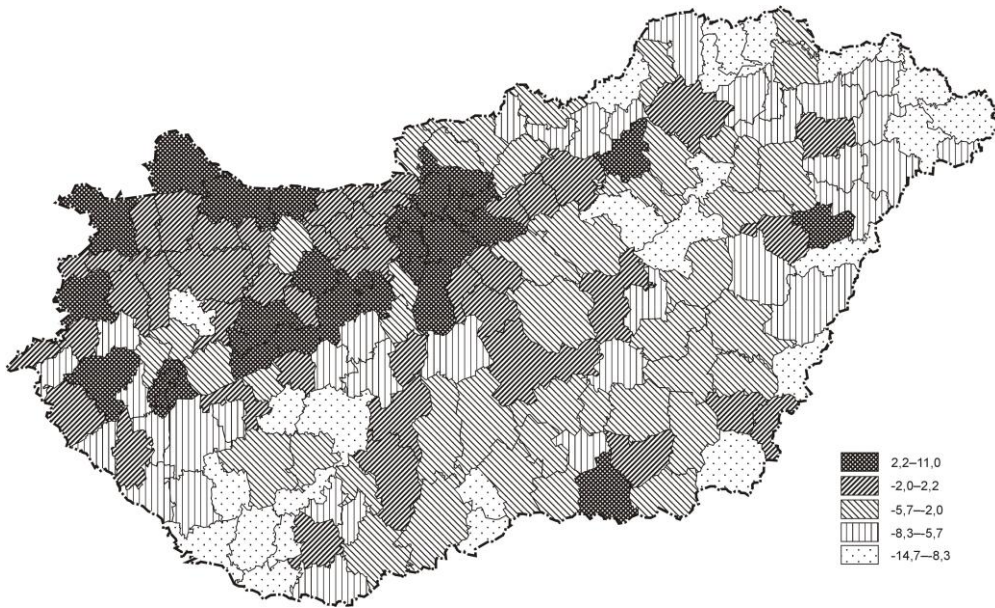
Jász-Nagykun-Szolnok megye térszerkezetét a fővárostól való távolság és Budapest elérhetősége alapvetően befolyásolja. Szolnok kitűnő közlekedés-földrajzi helyzete és megyeszékhely szerepköre együttesen eredményezik a jóllét index kedvező értékét, illetve annak növekedését a jövedelmi súlyozás során. Szolnok a hasonló méretű Békéscsabához képest valamivel kedvezőbb helyzetben van, bár a különbség nem kiugró (1,1, illetve 1,28 pont). A fővárosi tágabb vonzástérhez sok szálon kapcsolódó Jászság jóllét indexe a megyén belül kedvező, de már lényegesen elmarad az országos átlagtól. Kedvező fekvése a jövedelmi súlyozás során mutatkozik meg, hiszen az index értéke javul a második modellszámításban. A megye tisztántúli térségeiben az általánosságban is alacsony jóllét indexeket a súlyozás erőteljesen rontja. A sorrendben sincs érdemi mozgás a hagyományos egyenlőtlenségi mutatókhoz képest: Tiszafüred – a közép-Tisza-vidéki belső periféria magterülete – a leginkább jóllétdeficités térség a megyében, de a többi térség helyzete is alig kedvezőbb. Ezzel együtt az abszolút különbségek valamivel kisebbek, mint Hajdú-Biharban vagy az Alföld többi megyéjében (10,5-11 pont), ami inkább a megyeszékhely gyengébb teljesítményére, mint a jóllétdeficités terek jobb állapotára vezethető vissza.

A legélesebb területi differenciát *Szabolcs-Szatmár-Bereg* megye mutatja az objektív jóllét mutatójában. A megyeszékhely-megye dichotómia csaknem olyan markáns, mint a főváros-vidék ellentétpár. Nyíregyháza térségében az index értéke nagyjából megfelel Szolnok vagy Békéscsaba szintjének (valamivel kedvezőbb, mint a lakosságszámra hasonló Kecskemété), ám a jövedelmi-vagyoni súlyozás az index értékét jelentősen csökkenti, ami a megyeszékhelyek között inkább kivételnek tekinthető. A megye többi térsége szakadéknyi távolságból követi a Nyíregyházi kistérséget. A hagyományos mutatókban viszonylag jobban teljesítő mátészalkai térség a jóllét indexben kifejezetten gyenge, a másik meghatározó vonzerővel rendelkező kisváros – Kisvárdá – valamivel jobban teljesít, de csak a jövedelmekkel felülsúlyozott modellben kerül a második helyre, az alapmodellben megelőzi az ibrány-nagyhalászi térség, ami minden hagyományos fejlettségi rangsor szerint a leginkább kedvezőtlen terek közé sorolható a megyén belül. A megye annyiban is sajátos, hogy a jövedelmi súlyozás minden térség jóllét indexét csökkenti, több esetben riasztó – több mint 1 pontos – nagyságrendben (Baktalórántháza, Csenger, Fehérgyarmat, Mátészalka, Nagykálló, Nyírbátor, Vásárosnamény, Ibrány-Nagyhalász). Az abszolút eltérés nagyságrendje (11-12 pont) lényegében nem tér el az alföldi megyék átlagától.

Az objektív jóllét modell néhány területi összefüggése

A standard és a súlyozott modell által kirajzolt térszerkezet nem tér el alapjaiban a hagyományosnak tekinthető területi egyenlőtlenségi mutatók vagy komplex fejlettségi-elmaradottsági indexek által kirajzolt térszerkezettől (Nemes Nagy 1996; Koós et al 2006; Csatári 2010; Rechnitzer 2010; Tánczos 2010) vagy néhány új típusú megközelítés által sugallt térstruktúrától (Nagy 2006; Csíte–Németh 2007; Garami 2009; MKIK GVI 2013).

1. ábra. Az objektív jóllét súlyozatlan modellje kistérségi szintre (2011)

Forrás: Koós Bálint számítása és szerkesztése alapján.

A modell nagyon érzékeny a településhálózati sajátosságokra, a településhierarchiára. A nagyvárosok jelenléte, a funkciógazdag középvárosok egy térség jóllét indexét képesek érdemben emelni, akár a szomszédos térségek indexére is hatással lehetnek a kisugárzó hatásuk révén. A megyei szintű jóllét indexekre kifejezetten kedvezően hat a többpólusú, erős városi központokkal rendelkező településhierarchia, míg rontja az index értékét a kiegyensúlyozatlan, funkciószegény kisvárosi túlsúllyal rendelkező városhálózat jelenléte.

A főváros hatása lényegesen túlnyúlik a saját, sőt több esetben Pest megye határain is. Ilyen áttételes hatás más centrum körül kevésbé figyelhető meg.

A nagyvárosi méret, a regionális központi szerepkör nem garanciája a magas jóllét indexnek, ugyanígy a megyeszékhely-pozíció sem vonja automatikusan maga után, hogy e települések és térségeik volnának saját megyéjükön belül a jóllét szempontjából legmagasabbra értékelhető terek/települések.

A jóllétdeficités terek térben sűrűsödve helyezkednek el, ezek alapvetően nem térnek el az elmaradottság tereitől. A tömbösödések viszont arra utalnak, hogy a helyi gazdaság és társadalom alapállapota nagyon is erős korrelációban van/lehet a jóllét szintjével. Ennek tesztelése a kérdőíves felmérés feladata.

A modellben közvetlenül és közvetett módon nagyon erőteljesen megjelenik az anyagi jólét több dimenziója, emellett a családi-háztartási-környezeti biztonságérzet kap jelentős súlyt. Mindkét mutatócsoport felülértékelése okkal történt meg, hiszen a nemzetközi szakirodalomban a poszt szocialista tér egészére vonatkozóan e két di-

menzió szerepét emelik ki az átmenet utáni periódus lokális és családi/perszonális sikerességének megítélésében (Stenning et al 2011).

A klasszikusnak tekinthető fejlettségi-elmaradottsági modellekhez képest az eltérések legfeljebb kistérségi/járási szinten jelentkeznek, ott sem a térség pozíciójának radikális megváltozásában, inkább egy-két kategóriával történő elmozdulásában. A jóllét számos eleme meglehetősen lassan változik, ezért középtávon a jelen térszerkezet látványos átfarmálódására aligha lehet számítani.

Fontos leszögezni, hogy jelen munkában az objektív jóllét mutatóit vettük számba, miközben a Stiglitz–Sen–Fitoussi-modell által javasolt dimenziók esetében több esetben nincs vagy csak részleges adatforrás rendelkezhető, ezért a végleges számítások és a modell újrasúlyozása céljából feltétlenül szükség lesz a kérdőíves felmérés eredményeire.

IRODALOM

- A *GDP-n innen és túl*. A Bizottság Közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek. Az Európai Közösségek Bizottsága. Brüsszel 20/08/2009 COM(2009) 433. Végleges.
- Blanchflower, D. G.–Oswald, A. J. 2004. Well-being Over Time in Britain and the USA. *Journal of Public Economics* 88. 1359–1386.
- Boelhouwer, J.–Stoop, I. 1999. Measuring Well-being in the Netherlands. The SCP Index from 1974 to 1997. *Social Indicators Research* 48. 51–75.
- Booyen, F. 2002. An overview and evaluation of composite indices of development. *Social Indicators Research* 59. 2. 115–151.
- CIW – Canadian Index of Well Being: *How are Canadians Really Doing? The 2012 CIW Report.* – Measuring What Matters. University of Waterloo.
- CIW – Canadian Index of Well Being: *First report of the Canadian Index of Wellbeing.* 9 June 2009. Executive Summary.
- Constanza R. et al. 2009. *Beyond GDP: The Need for New Measures of Progress.* *Pardee Papers* 4. Boston, Boston University Press.
- Csatári B. 2010. Területi egyenlőtlenségek néhány régi-új tényezője a mai Magyarországon. In: Barta Gy.–Beluszky P.–Földi Zs.–Kovács K. (szerk.) *A területi kutatások csomópontjai.* MTA RKK. Pécs. 490–513.
- Csitsi A.–Németh N. 2007. Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei. *Budapesti Munka-gazdaságtani Füzetek*, Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem, Emberi Erőforrások Tanszék. Budapest.
- Diefenbacher, H.–Zieschank, R. 2008. *Wohlfahrtsmessung in Deutschland, Ein Vorschlag für einen neuen Wohlfahrtsindex*, F&E-Studie FKZ 3707 11101/01, http://www.beyond-gdp.eu/download/BMU_UBA_Endbericht_v20_endg.pdf
- Diener, E.–Biswas-Diener, R. 2002. Will Money Increase Subjective Well-being? *Social Indicators Research* 57. 82. 119–169.
- Garami E. 2009. A humán erőforrás területi különbségei. Az emberi fejlődés indexének hazai alkalmazhatósága. *Területi Statisztika* 3.

- Koós B.–Rácz K.–Neumark T. 2006. Hátrányos helyzetű térségek társadalmi-gazdasági viszonyai. *Tér és Társadalom* 20. 2. 115–141.
- Kovacevic, M. 2010. Review of HDI Critiques and Potential Improvements. *Human Development Research Paper* 33. UNDP.
- Marks N. et al. 2006. *The Happy Planet Index*. New Economic Foundation.
- Nagy G. 2006. Gazdasági távolság meghatározása potenciálmodell felhasználásával. In: Kanalas I.–Kiss A. (szerk.) *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon*. IV. Kecskemét, MTA RKK ATI. 73–86; 111–115.
- NEF – New Economics Foundation (2004): *The power and potential of well-being indicators. Measuring young people's well-being in Nottingham*. (Economics as if People and the Planet Mattered). The Power of Well-Being 2. London, UK.
- NEF – New Economics Foundation 2012: *Measuring Well-being: A Guide for Practitioners*. Economics as if People and the Planet Mattered. London, UK.
- Nemes Nagy J. 1996. Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. *Földrajzi Közlemények* 1: 31–48.
- OECD Better Life Initiative: *OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-Being*. OECD, 2013.
- OECD Better Life Initiative: *Your Better Life Index – The Complete Dataset with List of indicators and definitions*. 2011.
- Rechnitzer J. 2010. Húsz év múltán – a gazdaság és a társadalom térszerkezetének változásai. In: Barta Gy.–Beluszky P.–Földi Zs.–Kovács K. (szerk.) *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK. Pécs. 317–335.
- Rejtett lakossági jövedelmek kistérségi becslése 2013: *MKIK GVI Kutatási Füzetek* 2. MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet. Budapest.
- Stenning, A.–Smith, A.–Rochowska, A.–Swiatek, D. 2011. Domesticating Neoliberalism. *Spaces of Economic Practice and Social Reproduction in Post-socialist Cities*. Oxford, Wiley-Blackwell.
- Stieglitz J.E. 2009. Progress, what progress? *OECD Observer* 272. March.
- Stieglitz J.E.–Sen A.–Fitoussi J-P. 2009. *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*.
- Tánczos T. 2010. A magyarországi kistérségek jellemzése társadalmi-gazdasági fejlettségük és fejlődésük alapján. *Területi Statisztika* 50. 4. 406–419.
- The World Bank: *Atlas of Global Development*. 4th Edition. 2013. Collins.
- WWL – „Wachstum, Wohlstand, Lebensqualität – Wege zu nachhaltigem Wirtschaften und gesellschaftlichem Fortschritt in der Sozialen Marktwirtschaft”, Deutscher Bundestag, Schlussbericht der Enquete-Kommission, Drucksache 17/13300, 2013.05.03, <http://www.bundestag.de/bundestag/gremien/enquete/wachstum/Schlussbericht/17-13300.pdf>

Dr. Köteles Lajos¹

Gondolatok a tudományos intézmények sikerességének társadalmi feltételeiről

KULCSSZAVAK: innováció, új társadalmi erőter, tudásszolgáltató hálózat, helyi társadalom.

ABSZTRAKT: Az Európai Unió a gazdasági-társadalmi fejlődés legfontosabb elemeinek tekinti a régiók fejlődési energiáinak feltárását és az innovációk kibontakoztatását. Ezen folyamatokat a külső és a belső tényezők bonyolult kölcsönhatásai indukálják. Az összekapcsolódó tényezők között a modern rendszerekben meghatározó szerepük van a tudományos és felsőoktatási hálózatoknak. Ezek azonban csak akkor válnak a fejlődés katalizátoraivá, ha megfelelő gazdasági-társadalmi erőter jön létre közöttük.

A szerző a Békéscsabán 1973-ban létrehozott akadémiai kutatócsoport példáján mutatja be a Békés megyében jellemző kölcsönhatásokat, és emiatt részletesen ismerteti a közelmúlt világát.

Bevezetés

A Kondratyev-ciklusok vizsgálatai bizonyítják, hogy minden robbanásszerű fejlődési szakaszt egy olyan időszak előzött meg, amelyben azok a tudományos és technikai eredmények megszülettek, amelyek az átalakításokat kiváltották (Kondratyev 1985; Sípos 1993).

Ilyen szakaszos változások jellemzőek a szellemi élet fejlődésében is – egy-egy megújulási periódus előtt hosszú éveken át a lassú feltöltődés, az új igényeknek való megfelelés keresése a jellemző (Tóth–Nagy 1981; Drucker 1993).

Egy-egy térség szellemi megújulását (társadalmi innovációját) külső és belső tényezők bonyolult kölcsönhatásai indukálják. Dinamikus változások akkor mennek végbe, ha a külső impulzusok megfelelő minőségű és nagyságú belső társadalmi-gazdasági erőforrásra támaszkodhatnak (Gáspár 1998; Bajmócy 2008).

Az is nyilvánvaló, hogy a gyors és mindenre kiterjedő változások olyan gazdasági és politikai paradigmaváltásokhoz kapcsolódnak, amelyek az életműködés egészét átformáló kényszerhelyzeteket teremtenek (Baranyi 1999).

Ilyen sorseseemény volt Magyarországon a világméretű tudományos-technikai forradalom által kiváltott alkalmazkodási kényszer, amely a gazdaságban, a politikában és az államszervezésben is lényeges változtatásokhoz vezetett. Mindezek egyik eredménye egy olyan új erőter kialakulása volt, amelyben a korszerű tudás fontos értéket jelentett. Ez a folyamat Békés megyében is lezajlott.

¹ Dr. Köteles Lajos, Főiskolai tanár, Szent István Egyetem Egészségtudományi és Környezet-egészségügyi Intézet, Gyula

1. táblázat. Az információs technológia ciklikus változásai

Ciklus száma	Ciklus elnevezése	Tartama	Fő információ-hordozó	Előállítás módja	Jellegzetes sajtótermék	Példányszám	Ár	Hozzáférhetőség
I.	skolasztika	~200 év	pergamen	kézi másolás	kódex	néhány	nagyon drága	a lakosság néhány ezreléke
II.	reneszánsz	~200 év	rongy alapanyagú papír	betűmetszésen alapuló könyvnyomtatás	nyomtatott vallási és világi művek	néhány száz	drága	a lakosság néhány százaléka
III.	felvilágosodás	~200 év	cellulóz alapanyagú papír	gyors sajtó	nemzeti nyelvű vitairatok	néhány száz	viszonylag olcsó	a lakosság néhány tucat százaléka
IV.	polgárosodás	~200 év	végtelentel papírszalag	rotációs sajtó	hírlap, könyv	elvileg nincs felső határa	olcsó	a lakosság egésze
V.	poszt-indusztriális korszak	-	információs technológia	műholdas távközlés	internet	nincs felső határa	olcsó	a lakosság egésze

Forrás: Bródy A. (1994) alapján, az V. saját kiegészítés.

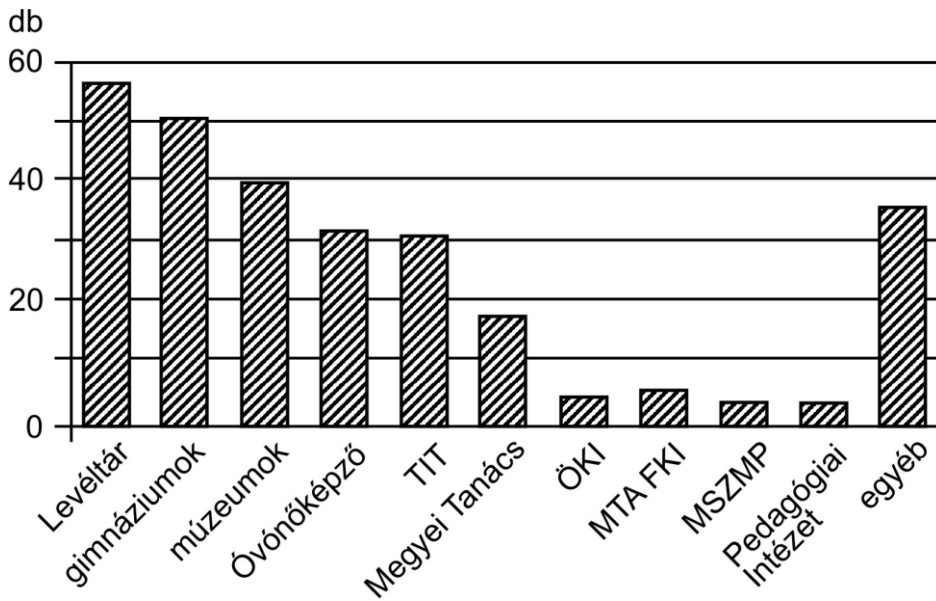
A Békés megyei szellemi élet fejlődésének jellemzői

Az itteni átalakulás sajátossága, hogy az egy ideig a tradicionális úton haladt. A kulturális élet felpezsdülése, a könyvkiadások, a Békési Élet működése az újratelemtődött humán értelmiség reakciója volt a változásokra (Becsei 1986; Becsei-Köteles 1982, 1983) (1. ábra).

A nagyüzemi mezőgazdaság létrehozása volt a fordulópont a szellemi fejlődésben is, amikor annak tudományos bázisát is létrehozták a megyében. A megerősödő nagyüzemek társadalmi és innovációs hatásai tevődtek át a reálfolyamatok világára (Schlett 2004) (2. ábra).

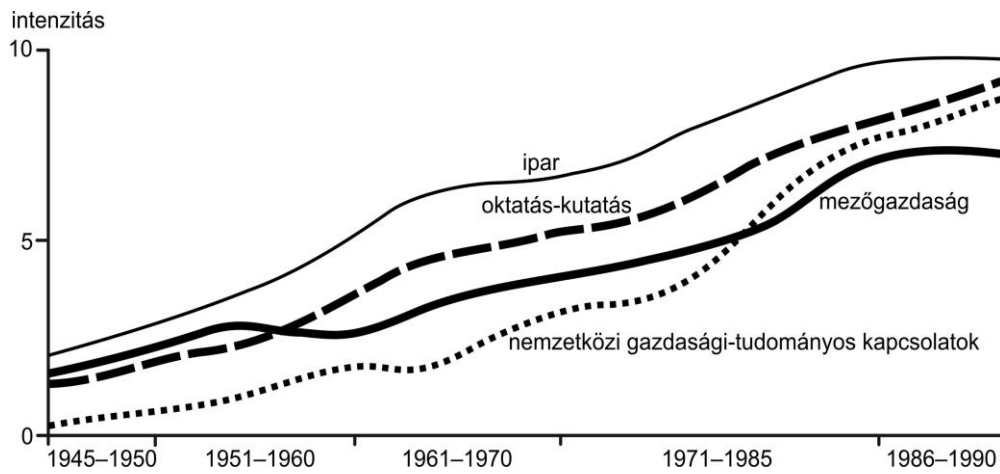
A mindent átható változásokban döntő szerepe volt a helyi társadalom vezető csoportjainak, amelyek az általuk irányított sajátos társadalmi érdek- és értékrendszeren keresztül „átszűrték” a változásokat (Köteles 2006) (3. ábra).

1. ábra. A Békési Életben megjelentetett tanulmányok számai intézmények szerint az 1966–1975 közötti időszakban

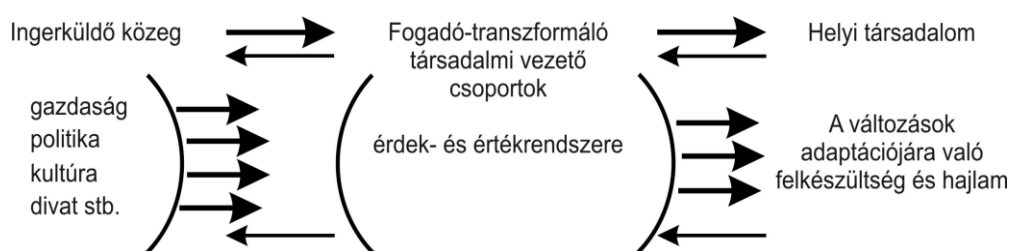
Forrás: A Békési Élet bibliográfiája alapján saját szerkesztés.

2. ábra. A modernizációs tényezők fejlődése Békésben

Forrás: Saját szerkesztés.

3. ábra. Az innovációt is meghatározó társadalmi működés rendszere

Forrás: Saját szerkesztés.

A tudományos intézmények tevékenysége

A megye új fejlődési lehetőségeinek kutatásában és feltárásában döntő szerepe volt az MTA Békéscsabán létrehozott kutatócsoportjának. Anélkül, hogy az alapítók (Tóth József, Becsei József és Enyedi György) szerepének fontosságát kisebbítanénk, hangsúlyozni kell, hogy a kiemelkedő siker körülményeit az akkor különösen kedvező megyei társadalmi-politikai és gazdasági környezet teremtette meg. Ebbe épült bele az intézet tevékenysége, elsősorban azzal, hogy összekapcsolódtak a tudomány és a gyakorlat szakemberei, és számos más formában is új típusú kapcsolatok alakultak ki a helyi társadalommal (Rakonczai–Tóth 1981; Tóth 1983; Simon 1983; Köteles 2010).

Ennek az új kapcsolatnak a szervezeti kifejeződése volt a megyei tanács keretében létrehozott „hivatásos” tudományos-szervező centrum, a Tudományos-Koordinációs Szakbizottság is.

A koordinációs céllal létrehozott szervezet funkciói fokozatosan megváltoztak – a hagyományos tudományos-szervezéstől az alternatív megyefejlesztési koncepció összeállításáig, a megye menedzseléséig, a nagy esélyeket hordozó környezetvédelmi mintamegyévé fejlesztési koncepció létrehozásáig. Mindezek azonban szertefoszlottak a rendszerváltás nyomán (Köteles 1988, 1999; Köteles–Rakonczai–Baukó–Simon–Blahut 1988).

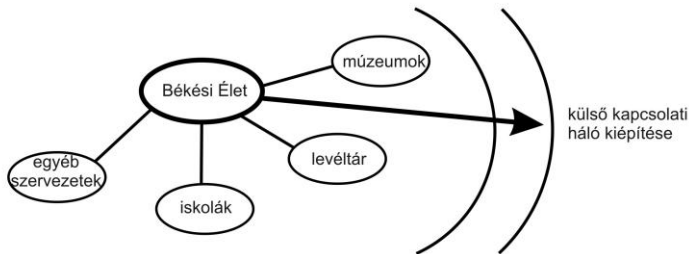
A *rendszerváltás* alapvetően megváltoztatta a tudományos kutatások társadalmi-gazdasági feltételeit is. Ez a folyamat egy *sokszereplős, multidimenzionális társadalmi-gazdasági térben* ment végbe. Mivel az innovációs tényezők állapota egy adott időszakban egy körülhatárolt térségben külön-külön is értékelhető, az *innovációs környezet állapota* a különböző korszakokban is összehasonlítható (2. táblázat).

4. ábra. A szellemi innovációs folyamat szakaszai Békés megyében az 1960–1985 közötti időszakban

1. szakasz: szétszórta működő szellemi centrumok kialakulása, alkalmi együttműködés

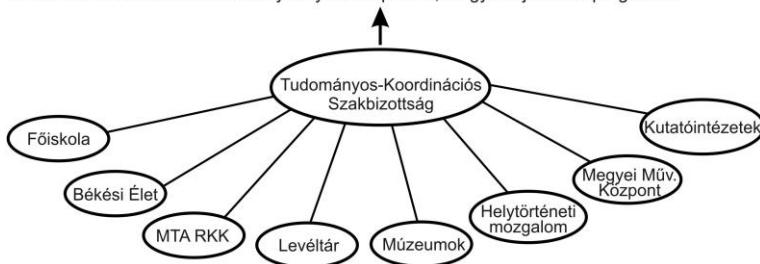
2. szakasz: a Békési Élet szellemi integráló-koordináló hatásai

3. szakasz: az alkalmazott tudományok megerősítése, új hálózati központok kialakítása

4. szakasz: a szervezett tudományirányítás kiépülése, megyei fejlesztési programok

Forrás: Saját szerkesztés.

Az összehasonlítás egyes tényezői a különböző időszakokban természetesen más jellegűek voltak, ezért egy részük értelmezésére is szükség van (Köteles 2013).

- A nemzetközi gazdasági kapcsolatok mást jelentettek az államszocialista korszakban, hiszen az akkori keret (a KGST) nem piaci mechanizmusokon alapult, míg 2004 után a globális piac határozza meg a fő gazdasági trendeket. Mindkét korszakban közös azonban az alkalmazkodás kényszere és egyben lehetősége.
- Az új helyzetben a világpiacon szabják meg a nemzeti gazdaságfejlesztési célokat is.

- Békés megye *élelmiszer-gazdasága* a hazai és a KGST-viszonyok között növekvő fontosságú volt. A rendszerváltást követően a túltermelési válsággal küzdő összeurópai piac leértékelte ezt az ágazatot (is).
- *Az innovációs politika támogatottsága* az egypártrendszerben a központi elhatározástól függött – a többpártrendszer viszonyai között számtalan érdek befolyásolhatja azt.
- *A társadalmi tőke* lényegében a társadalmat összetartó szövetek, amelyet a különféle közösségek kapcsolatainak erőssége, azonosságtudatuk és szolidaritásuk mértéke, a társadalmat vezetők iránti bizalom és támogatás, illetve az azonos normák és értékek jellemeznek (Szakáll 2003, 2008; Oláh 2008).
- *Az innovációban való általános érdekelttség* csak rendkívüli esetekben jön létre egy térség vezetői körében. Az 1970–80-as években ilyen időszak volt. A helyi politikák és pártok versengése napjainkban csak ritkán teszi lehetővé a közös érdekű regionális fellépéseket.
- Az innovációs folyamat kibontakozásához hosszabb perióduson át tartóan meglévő/fennmaradó *ösztönző körülmények* szükségesek. (Egy jó főiskola létrehozása például legalább egy évtized szívós munkája.)
- *Az innovációt dinamizálta* például a nagyüzemi mezőgazdaság fejlesztésével járó számtalan egyéni boldogulási lehetőség megjelenése, ami ösztönözte a tanulást. A kényszer (például a munkanélküliség) is kiválthatja az új tudás elsajátítását, de ez inkább csak egyénileg hat.
- Az iskolarendszerben máig nem mentek végbe egyik szinten sem azok a változások, amelyek az *innovációs beállítottságot* segítenék. Emiatt a különféle tudományos intézményekben dolgozó munkatársak szemlélete sem feltétlenül pozitív.
- *A szakapparátusoknak* meghatározó szerepük van a különféle döntések kezdeményezésében és előkészítésében. A szakmai szempontok háttérbe szorulása és a politikai hovatartozás túlértékelése meggyengítette a szakmai beavatkozások színvonalát.
- Mivel ma a különböző pártok és helyi önkormányzatok többnyire saját érdekeiket követik, *hatékony térségi lobbizásra* csak kivételesen kerülhet sor.
- A globális világba tagozódással együtt járt, hogy annak tudományos-innovációs jellemzői (például a monopóliumok kutatási hegemóniája, a tudásközpontok fejlesztése, a különféle termékekben megjelenő technikai innovációk) váltak jellemzővé. Az élet minden területét átformáló hatások azonban nem összegződnek térségi szinten még egy *innovatív fejlesztési stratégia* létrehozásában sem.
- Az előzőkből is következik, hogy a korábbi évtizedekhez képest alapvetően *megváltoztak az innovációs termékek létrehozásának feltételei*. Egyes területeken (különféle termékek előállítására, hatékony regionális üzleti innovációs szervezetek kialakítása, az oktatási szervezetek innovációorientált átalakítása stb.) azonban vannak lehetőségek az újabb felismerésekre.

2. táblázat. Az innováció feltételeinek változásai Békés megyében
(A tényezők érvényesülése 5 fokú skálán értékelve)

Befolyásoló tényezők	1960-as évek	1980-as évek	2004 után
1. A világgazdasági (nemzetközi) kapcsolatok követelményei és trendjei	2	4	5
2. A nemzeti gazdaságfejlesztési prioritások	1	5	3
3. Az előző „helyi” gazdasági potenciál fontossága	2	5	3
4. Az innovációs folyamatok intenzitása a gazdaságban	1	3	4
5. Az innováció politikai támogatottsága	1	5	3
6. A közlekedési infrastruktúra fejlettsége	1	2	2
7. Az innováció helyi infrastrukturális feltételei	1	3	4
8. A társadalom innovációs hajlama, befogadóképessége	1	3	2
9. A társadalmi tőke állapota	1	3	2
10. Hatékonyan működő innovációs szervezetek	-	3	3
11. Közös érdekű innovációs elit	-	3	2
12. A vezetői elit szakmai-emberi minősége, kapcsolatrendszerének jellemzői	1	3	3
13. Az innovációt ösztönző viszonyok megfelelő időtartama	-	3	3
14. Az innovációt erősítő nemzetközi gazdasági, szakmai-tudományos kapcsolatok	-	3	4
15. Az innovációt indukáló pozitív sorseseemények	-	5	2
16. A regionális fejlesztések anyagi támogatása	1	3	3
17. A társadalmi és egyéni érdekelttségi viszonyok	-	3	2
18. Az innováció vállalati támogatottsága	-	2	2
19. Az innovációra fogékony iskolarendszer, szakmai és tudományos intézmények jelenléte	-	2	2
20. A média szerepe a kutatások elősegítése érdekében	1	3	3
21. Az új tudás szétterjedésének csatornái	1	3	5
22. Az irányító szakapparátusok felkészültsége	1	4	3
23. Hatékony térségi lobbizás	-	3	3
24. Az innovációs tényezők szinergiája	-	2	2
25. Innovációs termékek létrejötte	-	3	2
<i>Összpontszámok</i>	<i>16</i>	<i>81</i>	<i>72</i>

Forrás: Saját szerkesztés.

Az innovációs tényezők áttekintése nyomán kiemelhetőek az államszocialista rendszerben jellemző vonások:

- A gazdasági innováció beszorítása a KGST kereteibe. Békés megyében ez elsősorban a mezőgazdaság és az élelmiszer-előállítás igénytelen tömegtermelésének

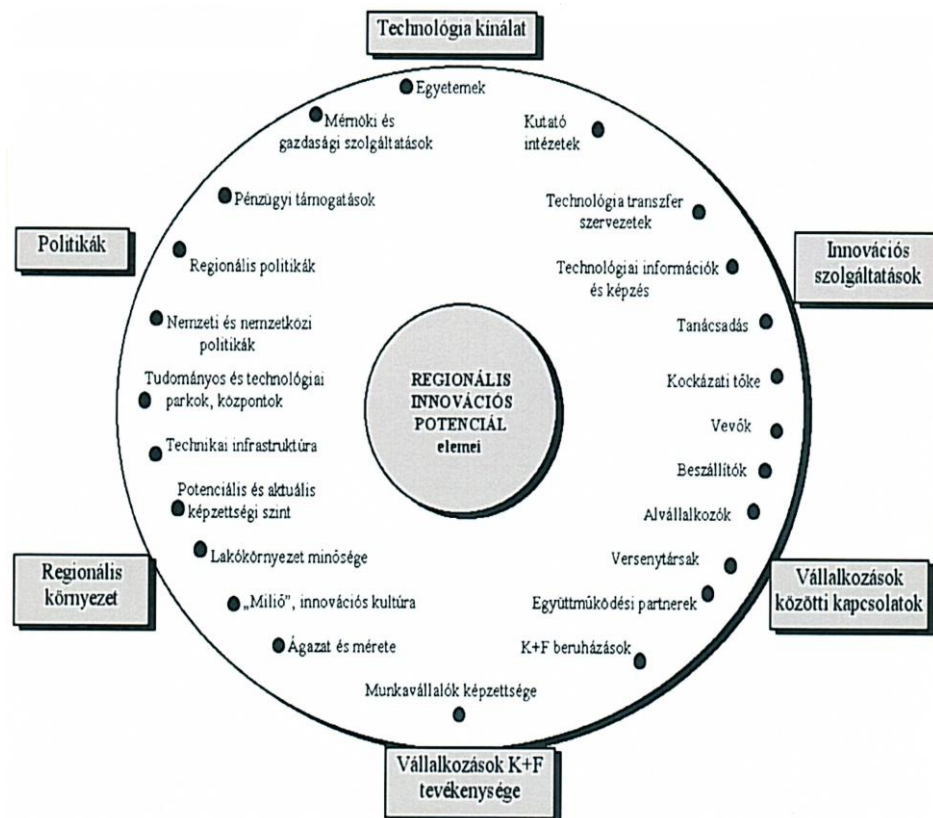
- konzerválódásához vezetett. A termelés hatékonyságának javítása érdekében azonban ekkor is születtek innovációs találmányok és újítások (Köteles 1998).
- A változások irányának, ütemének és határainak *politikai meghatározottsága*. Még a közművelődési terület kutatási eredményeinek és az ezekből következő fejlesztési javaslatoknak is megszabták a határait. (A felülről irányított központi népművelés helyett felvetett „szabadművelődési” gondolatot például határozottan elvetették. Más kérdés, hogy a települések közművelődési tervezése a valóságos települési adottságokra és igényekre épülő változásokkal ugyanúgy a központosított rendszert bontotta szét.)
 - A változásokban kezdeményező szerepet betöltő személyeket megfigyelték és „dossziójuk készen állt arra, hogy felső utasításra intézkedhessenek” (Bereczki E.- interjú 2010).
 - A legaktívabb személyiségek közül néhányan hivatalosan is „beszervezettek” voltak. Bár tevékenységüket elítéljük, néhányuk valószínűleg nem kívánt kárt okozni társainak, hiszen jelentéseiknek semmilyen hatása nem volt környezetükre. Ebből is nyilvánvaló, hogy a központi akarattal szemben nyílt politikai ellenállásra nem kerülhetett sor; a változtatásokat – ha nem is értették azokkal egyet – el kellett fogadni.
 - Amíg a merev központi utasításos rendszer működött, addig a társadalom és az egyén számára érdektelen volt a munka hatékonysága. A decentralizáció előrehaladása és az önálló vállalati gazdálkodás felé tett lépések elsőként a *vezetői érdekeltséget* teremtették meg, majd az érdekeltség fokozatosan kiterjedt a fontosabb munkatársakra is. A társadalom nagyobb tömegeit a háztájiban, illetve a különféle vállalati gazdasági munkaközösségekben szerezhető jövedelem tette érdekeltté az innovációt hordozó modern nagyüzemi termeléshez kapcsolódásban.
 - Az államszocialista rendszer legnagyobb hatású innovációs folyamata a *nagyüzemi mezőgazdaság megteremtése* volt. Ennek hatásai egy évtized alatt átalakították a vidék évszázadok alatt megmerevedett, alig változó társadalmát-gazdaságát és az ott élők életviszonyait. Az innovációs folyamat a termeléstől a fogyasztás módosulásáig, magas szakmai műveltségű új társadalmi csoportok megjelenéséig, a nők munkába állásáig, milliókat érintő felbecsülhetetlen jelentőségű modernizációt váltott ki.
 - Ebben a hatalmas átalakulásban valamennyi innovációs tényező fejlődésnek indult, és a változások egymást erősítették. Esély volt arra, hogy a mezőgazdasági termelés és az élelmiszer-előállítás alapja lesz egy sajátos magyar gazdasági modellnek. Az innovációs folyamat bonyolultságát és ellentmondásosságát tükrözi, hogy a saját korában alapvetően pozitív hatású változássorozat hosszabb távon *negatív hatásokat is indukált*. A termelői folyamatra koncentráló nagyüzemi mezőgazdaság létrehozása nyomán ugyanis a vidéki térség elveszítette multifunkcionális jellegét. Eltűntek a tájfajták, a kisüzemi gazdasághoz kapcsolódó egyéni termékek, a táj sokszínű értéke, a sajátos paraszti életforma, értékrendszer, és átalakult a családi közösség külső funkcionális rendszere.
 - *A tudományos és felsőoktatási intézményhálózat kialakulása* lényegében az államszocializmus sikeres korszakához kapcsolódik. A nagy számban létrehozott

(szak-) főiskolák, kutatóintézetek, különféle tudományos és szakmai szervezetek közvetlenül vagy közvetve az átalakulást szolgálták. A rendszerváltással elvesztették azt az anyagi és társadalmi alapot, amelyre addig épültek. Fennmaradásuk attól vált függővé, hogy képesek-e az új körülmények között olyan új funkciókat kialakítani, amelyeket a gazdasági-társadalmi piac értéknek tekint.

- A változásokban fontos szerepet játszottak az államapparátus, majd a vezető párt-szervek döntés-előkészítésbe bevont értelmiségi csoportjai. Az 1970-es évek reformtörekvéseinek az a *szakértelmiség* adott lendületet, amelynek fiatal tagjai már nem pártkatonaként kerültek különféle szakmai vezetői pozíciókba, sőt olykor párttagok sem voltak. Rekrutációjuk jelentősen módosult: a közgazdászok, jogászok, menedzserek szakmai kompetenciája is meghatározóvá lett az elvárt politikai lojalitás mellett (Lengyel 2007). Nagyobb tudásuk és realista szemléletmódjuk lényeges változásokat indított el a társadalmi-gazdasági problémák okainak felismerésében és annak kezelésében. Pozitív törekvéseik folyamatos támogatást kaptak a különféle központi szervezetek egyik-másik befolyásos főtisztviselőjétől és a Budapesten élő Békés megyei elszármazottaktól (Szabó F.-interjú 2010).
- Bronfenbrenner körkörös modellje (Bronfenbrenner 1979) komplex képet ad az ember és a környezete kölcsönhatásainak rendszeréről. Ennek megfelelően az ember változási kényszere attól függ, milyen közel vannak hozzá a változások. Az olyan léttérben, amelybe a változási hullámok lecsillapodva jutnak el, nem mennek végbe az életet átformáló megoldások. Ezekben (például Békésben) csak *modernizációs szigetek* jönnek létre.
- A történések is visszaigazolták annak az értelmezésnek a helyességét, mely szerint „...az innováció nem időben egymást követő szakaszok (előzményektől elkülöníthetően kezelhető) sorozata, hanem *egy <<körkörös>> folyamat*, amelynek bármely pontján jelentkezhethet az innováció” (Borsi.–Bajmóczy 2009.: 934).
- Ebből következik, hogy az „ingerszegény” térségekben az innovációk alapvetően egyes kiemelkedő személyiségek körül formálódnak és csak addig maradnak fent, amíg ők tevékenykednek. *Egy tradicionális társadalom és gazdaság viszonyai között a belső innovációk nem vagy csak lassan válnak szervessé.*
- Az 1970–80-as években Békés megyében lényegében megteremtődtek annak a *regionális innovációpolitikának a keretei*, amely alkalmassá vált a különféle modernizációs változások integrálására.
- Kialakult a belső erőforrásokra építő innovatív megyefejlesztési stratégia, megvolt a végrehajtáshoz szükséges politikai támogatottság, és kialakultak a különféle fejlesztési programok, amelyeket a megye VII. ötéves tervi fejlesztési programjában foglaltak egybe.

A regionális innovációt meghatározó tényezők nagyobb része (a szocializmus teremtette változatokban) különféle mértékben rendelkezésre állt a megye fejlesztéséhez (lásd 5. ábra).

5. ábra. A regionális innovációt meghatározó tényezők

Forrás: Koschatzky (1997) alapján Döry (2005).

Évtizedes szellemi építkezés nyomán Békés megye felkészült arra, hogy az elsők között bontakoztassa ki a helyi adottságokra épülő, a versenyképességet növelő gazdasági-társadalmi paradigmaváltást.

Míndez azonban egy olyan átmeneti időszakban alakult ki, amely hamarosan átadta a helyét egy régi-új világnak, amelyben minden gyökeresen megváltozott (Köteles 2013).

Befejezés

A tudományos intézmények ma csupán egyik szereplői a hihetetlenül nagyszámú kutatással és pályázatok írásával foglalkozó szellemi vállalkozói világnak. Létük alapvetően a piaci megbízásoktól függ – ezért hozzáigazodnak környezetük igényeihez, és elsősorban különféle pályázatok elkészítésével váltják aprópénzre páratlan tudásukat. (Kivételt jelentettek az Alföld-kutatási programok és néhány más jelentős szakmai feladat.)

A stratégiai jellegű kutatások vagy egy-egy résztemában elért eredmények azonban többnyire nem realizálódnak, mert még a legalapvetőbb társadalmi-politikai konszenzusokat sem sikerült létrehozni. A projekt támogatási rendszer elvben alkalmas a megújulás elősegítésére, de egyelőre inkább spontán fejlődést generál, és a klaszterek létrehozása sem vezet a stratégiai célok azonosságán alapuló tartós tudáshálózatok kialakulásához.

Mivel az Európai Unió a gazdasági növekedés egyik fontos elemének tekinti a régiók belső fejlődési energiáinak feltárását, meggyőződésünk szerint elkerülhetetlen egy új típusú regionális tudásszolgáltató hálózat létrehozása, amelynek integrátorai a kutatóintézetek és a felsőoktatási intézmények. A békéscsabai intézet egykori működése is jelezte, hogy egy ilyen hálózat nemcsak új tudást közvetít, hanem a modernizáció új lehetőségeit is tudatosítja, és egy valódi demokrácia alternatíváját is előkészíti.

IRODALOM

- Bajmóczy Z. 2008. A regionális innovációs képesség feltárása. Az innovációs képesség értelmezése és számbavétele a tudásalapú gazdaságban. In: Lengyel I.–Lukovich M. (szerk.) *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. Szegedi Tudományegyetem Gazdasági Kar Közleményei. JATEpress. Szeged. 527–539.
- Baranyi B. 1999. Múlt a jelenben – a társadalmi megújulás esélyei az Alföldön. In: Baukó T. (szerk.) *Az Alföld a XXI. század küszöbén*. Nagyalföld Alapítvány. Békéscsaba. 329–334.
- Becsei J. 1986. A 20 éves Békési Élet és a megye értelmisége. *Békési Élet* 1: 64–71.
- Becsei J.–Köteles L. 1982. A Békés megyei könyvkiadás szerepe a megye szellemi életének fejlődésében. *Baranyai Művelődés* 3: 30–34.
- Becsei J.–Köteles L. 1983: Áttekintés a Békés megyei könyvkiadásról. *Békési Élet* 4: 457–461.
- Borsi B.–Bajmóczy Z. 2009. Kvantitatív leszakadás, kvalitatív felzárkózás? A hazai regionális innovációpolitika kihívásai. *Közgazdasági Szemle* 10: 933–954.
- Bródy A. 1994: Ódonászat, avagy van-e kétszáz éves ciklus? Beszámoló egy új kutatási kísérletről. *Közgazdasági Szemle* 1: 49–63
- Bronfenbrenner, U. 1979. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature und Design*. Harvard University Press.
- Dőry T. 2005. *Regionális innovációpolitika. Kihívások az Európai Unióban és Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Drucker, P. F. 1993. *Innováció és változás az elméletben és a gyakorlatban*. Park Kiadó. Budapest.
- Gáspár L. 1998. *Általános innovációelmélet*. Magyar Innovációs Szövetség. Budapest.
- Kondratyev, V. D. 1985. A gazdasági konjunktúra nagy ciklusai. *Magyar Filozófiai Szemle* 5–6: 559–617.
- Köteles L. 1988. *A Békés Megyei Tanács VB. Tudományos-Koordinációs Szakbizottságának tájékoztatója*. Tudományos-Koordinációs Szakbizottság. Békéscsaba.
- Köteles L. 1998. Békéscsaba évszázadai. In: Käfer I.–Köteles L. (szerk.) *A művelődés évszázadai Békéscsabán*. Békéscsaba Város Kiadása. Békéscsaba. 17–61.
- Köteles L. 1999. Emlékezés a Tudományos-Koordinációs Szakbizottságra. In: Rozsnyai K. – Krasznahorkai G. (szerk.) *Térségfejlesztés és innováció*. Tessedik Sámuel Főiskola Egészségügyi Intézet. Gyula. 9–14.

- Köteles L. 2006. *Regional innovation as a measure for the development of border region*. Societate Si Politika. 47–50.
- Köteles L. 2010. Regionális innovációs folyamat kibontakozása Békés megyében az 1970–1980-as években. *Studia Universitatis Stiinte Economice* 2: 71–74.
- Köteles L. 2013. *A tudományos szervezés és a felsőoktatás mint a társadalmi innováció meghatározó tényezői Békés megyében*. Kézirat.
- Köteles L.–Rakonczi J.–Baukó T.–Simon I.–Blahut K. 1988. Békés megye természet- és környezetvédelmi mintamegyévé fejlesztésének programja. *Békési Élet* 1: 3–19.
- Lengyel Gy. 2007. A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Oláh J. 2008. Magyarország bizalmi tőkéje. *Valóság* 2: 15–28.
- Rakonczi J.–Tóth J. (szerk.) 1981. *A közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások 1978–1980. Összegzés*. MTA FKI Alföldi Kutatócsoportja. Békéscsaba.
- Simon I. 1983. Az Alföldi Osztály tudományos kapcsolatainak fejlődése. In: Tóth J. (szerk.) *Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Osztályának (Békéscsaba) első évtizede (1973–1983)*. Békés Megyei Tanács VB. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága. Békéscsaba. 29–45.
- Sípos B. 1993. A Kondratyev-ciklus. *Magyar Tudomány* 3: 328–331.
- Szakáll Gy. 2003. A társadalmi tőkéről röviden. *Esély* 2: 32–47.
- Szakáll Gy. 2008. Társadalmi tőke – sikeres és sikertelen társadalom. In: Szretykó Gy.–Vezér M. (szerk.) *A nonprofit szektor és az egészségügyi, szociális szolgáltatások*. Comenius Kft. Pécs. 15–40.
- Tóth J. (szerk.) 1983. Az Alföldi Osztály tudományos tevékenysége. In: Tóth J. (szerk.) *Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Osztályának (Békéscsaba) első évtizede (1973–1983)*. Békés Megyei Tanács VB. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága. Békéscsaba. 11–29.
- Tóth O.–Nagy K. 1981. Innovációs „hullámok”. *Magyar Tudomány* 4: 300–302.

Vidékfejlesztés az endogén fejlődés keretei között

KULCSSZAVAK: vidéki terek, vidékfejlesztés, endogén fejlődés elmélete

ABSZTRAKT: A regionális tudományi szakirodalomban konszenzus alakult ki arról, hogy míg a növekedés mennyiségi változást takar, addig a fejlődés egyfajta minőségi elmozdulást jelent, és egyebek mellett magában hordozza a társadalmi haladást. A fejlődés endogén válfaja az utóbbi évtizedekben egyértelműen felértékelődött, ez tetten érhető a szakpolitikákban és a témakör szakirodalmát vizsgálva is.

Különösen érdekes lehet, ha az endogén erőforrásokra alapozott fejlődést az amúgy sokszor másodrangú vagy nem a helyén kezelt vidék kapcsán értelmezzük azon vidéki területek vonatkozásában, melyek az elmúlt időszakban számottevő változásokon mentek keresztül úgy Európában, mint Magyarországon. A lezajlott jelentős társadalmi és gazdasági változásoknak egyaránt voltak nyertes és vesztes térségei, azonban tény, hogy Kelet-Közép-Európában e folyamatoknak a rurális térségek inkább elszenvedői és vesztesei voltak. Mégis, számos esetben, a rendszerváltozás utáni változások következtében a rurális terekben a mezőgazdaság mellett más fontos funkciók is megjelentek vagy éppen felértékelődtek.

Munkámban a vidék fogalma megközelítésének és a közelmúlt vidéket érintő folyamatainak rövid áttekintése után az endogén fejlődés elméletét vizsgálom, majd bemutatom, hogy az erre épülő fejlesztési gyakorlatok hogyan segíthetik a vidékfejlesztést.

Bevezetés

Az endogén fejlődésnek mint fogalomnak a megjelenését George Benko (1997) az 1980-as évek végétől eredezteti, bár tény, hogy ő még művében elsősorban ipari, illetve városi régiók kapcsán beszélt erről. Ahogyan Lengyel Imre (2012) is kiemeli, mára a regionális növekedés és a tágran értelmezett fejlődés terén is előtérbe kerültek az endogén irányzatok. Ezzel összhangban áll Stimson és szerzőtársai (2011) megállapítása, miszerint a regionális fejlődési elmélet hangsúlyában és fókuszában az utóbbi néhány évtizedben elmozdulás tapasztalható az exogén tényezőktől az endogén tényezők felé.

Munkámban az endogén fejlődés témakörét vizsgálom, azonban a sokszor háttérbe szoruló, a gazdasági és társadalmi mutatószámok alapján gyakran elmaradott vidéki tereket állítom fókuszba, s az endogén fejlődést e tértípus aspektusából közelítem meg. Ez a megközelítés azért nyújt új vizsgálati szempontot a korábbiakhoz viszonyítva, mert ha történelmi távlatból vizsgáljuk a folyamatokat – ahogy azt az

¹ Bodnár Gábor, tanársegéd, Szent István Egyetem Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Kar, Békéscsaba

OECD (2010) vonatkozó dokumentumában teszi –, a városi és vidéki területek egyértelműen elkülönült fejlődési típusokat alkotnak. A vidéken élők pl. nagyrészt elfogadták, hogy a városi lakosokétól eltérő lehetőségeik vannak a munkaerőpiacon. A dokumentum kimutatta azt is, hogy igen alacsony volt a város és vidék közötti interakciók száma.

Káposzta és Nagy (2013) tanulmányából kiviláglik, hogy a globalizálódó világ-gazdaság és annak hatásai nem hagyták érintetlenül a vidéket sem. A vidéki térségek számára a globalizáció egyszerre lehetőség és kockázatok forrása is, hiszen míg új piacokat teremt a helyi vállalkozóknak, a versenyt is erősíti. A szerzőpáros szerint a vidéki területek eltérő módon reagáltak a globalizálódó tőke megjelenésére és a nemzetközi migrációra, látható, „...*hogyan a szakirodalomban a globalizáció – legtöbb esetben negatívan értelmezett – társadalmi hatásai különösképpen érintik a vidéki területeket*” (Káposzta–Nagy 2013: 73.). Van Leeuwen et al. (2009) tanulmánya még sarkosabban fogalmaz: azt írja, hogy ez a rurális terek vonatkozásában a tradicionális vidéki tevékenységek fontosságának hanyatlását vonta maga után. Káposzta és Nagy (2013) ezzel lényegében egyetértve jelenti ki, hogy a változásokban jelentős szerepe volt az agrárium (főként) foglalkoztatási szerepe visszaszorulásának, illetve, hogy a globalizált gazdaságban előtérbe kerültek a helyi erőforrások és lokális fejlesztések, hiszen az endogenitás „...*a helyi adottságokra alapozott társadalmi és gazdasági válaszok megfogalmazását segíti*” (Káposzta–Nagy 2013: 75).

Vidékfejlesztés és endogén regionális fejlődés

A vidéket érintő minden további kérdés előtt tisztázni kell annak fogalmát. Csátrai Bálint és Farkas Jenő (2006) szerint alapvető nehézséget okoz az, hogy a vidék (vagy a vidékies) kifejezés önmagában is egy relatív fogalom, vagyis az csak a városhoz (a városiashoz) viszonyítva értelmezhető. Hasonlóan vélekedik Romány Pál, aki Erdei Ferencre hivatkozik a vidék fogalmát illetően:

„Vidéke ugyanis a városnak van. Mégpedig minden olyan városnak, amely szolgáltat valamit a környezetében élőknek – a vidéknek! –, és amellyel a >>rurális térség<< javakat cserél. [...] Azaz a vidéknek városa van, ahol meghatározott igényeket kielégíthet, szellemi és anyagi >>árucserét<< folytathat, a városnak pedig vidéke (térsége) van, ahol ismerik, ahol otthonos” (Romány 1998: 50).

A vidék helyét és szerepét illetően az utóbbi évtized vitái következtében már egyre inkább teret nyert a megközelítés komplexebb szemlélete, de a ma már elfogadott multifunkcionális megközelítés, valamint a funkciók diverzitásának egységes megfogalmazása és kidolgozása az OECD (2006) „új vidék paradigmájában” kapott nyilvánosságot először.

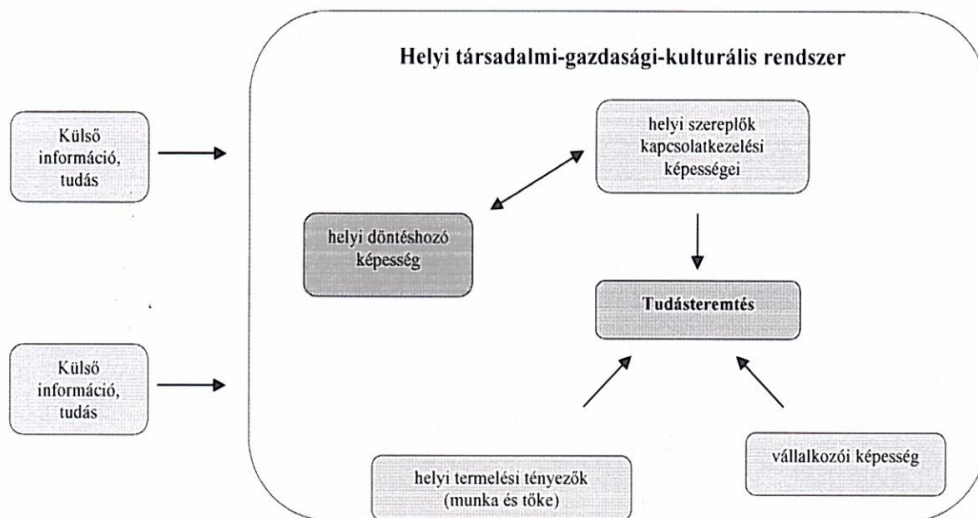
Egyetértek azzal az általános véleménnyel, hogy míg a növekedés mennyiségi, addig a fejlődés minőségi változást eredményez. A fejlődés a közgazdaságtan értelmezése alapján általában gazdasági fejlődést jelent (Farkas 2002), de még e szűkebben értelmezett fogalom kapcsán is meg kell jegyezni, hogy a gazdasági fejlődés a gazdasági növekedéshez képest tágabb fogalom, mert a gazdasági alapmutatók ala-

kulásán túl más, gazdaságon kívüli jellemzőket is érdemes figyelembe venni (Lengyel 2012).

Roberta Capello (2011) nézete szerint az endogén fejlődés alapvetően egy térség koncentrált szerveződésének függvénye, szerves része egy társadalmi-gazdasági és kulturális rendszer, amelynek komponensei meghatározzák a helyi gazdaság sikerességét: a vállalkozói képesség, a helyi termelési tényezők (munka és tőke) s a helyi szereplők kapcsolatkezelési képességei, amelyek egyre inkább hozzájárulnak a tudásteremtés növeléséhez. Az endogén fejlődés fontos feltétele továbbá a döntéshozó képesség is, amely lehetővé teszi a helyi gazdasági és társadalmi szereplők számára a fejlődési folyamatok irányítását és támogatását, amikor változás és innováció megy végbe. Ugyanakkor a lokális/térségi szereplők sikeressége a külső információk és tudás megszerzésének és adaptációjának is függvénye; ezek hozzájárulnak a térségi fejlődés általános folyamatához azzal, hogy közvetítik a világgazdaság társadalmi, technológiai és kulturális átalakulásához történő alkalmazkodás szükséges tudáskészletét (1. ábra).

E feltételrendszer megléte azért látszik fontosnak, mert számos, akár statisztikai adatokkal is kimutatható területi differencia nem a klasszikus termelési tényezők, így a tőke és a munka, kevésbé hatékony hasznosításából adódik, hanem az adott térség lokális struktúráiban és kapcsolatrendszereiben gyökerezik (pl. helyi földrajzi adottságok, nyitottság, kreativitás, vállalkozókedv stb.) (Capello et al 2009). A gazdasági fejlődés regionális kontextusával kapcsolatosan Capello és Nijkamp (2011) egyebek mellett példaként említi a társadalmi lehetőségeket, az egészséges környezetet vagy éppen a színvonalas oktatást.

1. ábra. A helyi gazdaság sikerességét meghatározó komponensek

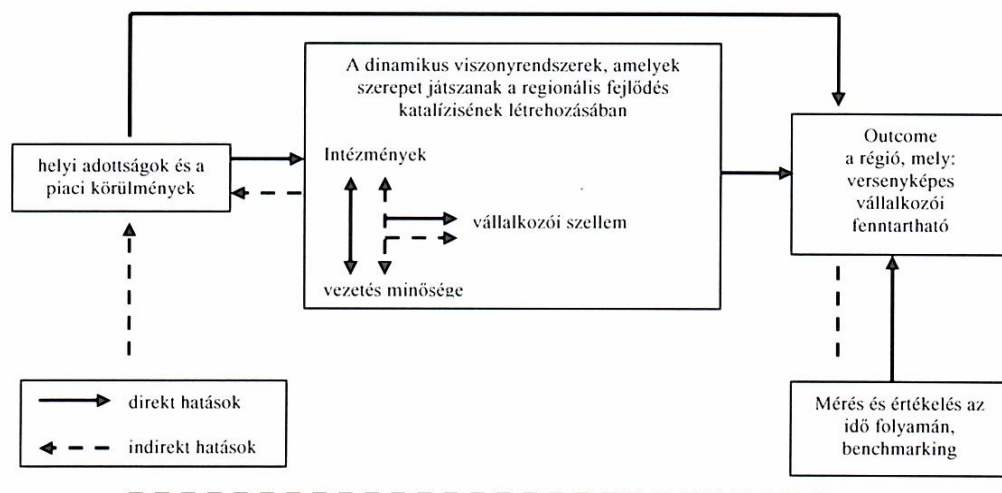
Forrás: Capello (2011) alapján saját szerkesztés.

A regionális potenciál értelmezése körüli vitákat jól megvilágítják a Rechnitzer János (1993: 154) által közvetített eltérő megközelítések, illetve megnevezések: a „fejlesztések alulról” (Brugges), a „szelektív önállóság” (Stöhr), az „autonóm régió-fejlesztés” (Lukesch) fogalmai.

Az endogén források közül – melyek egyúttal a regionális potenciál meghatározói is (Rechnitzer 1993) – a legfontosabbak a tőkepotenciál (rendelkezésre álló termelőbázisok és vagyon), a munkaerő képzettsége és szerzett/tanult készségei, az infrastrukturális felszereltség, a földrajzi helyzet, a környezet állapota és minősége, a piaci kapcsolatok (keresleti tényezők), a szocio-kulturális adottságok, a döntési-intézményi és hatalmi rendszer.

Stimson és szerzőtársai (2011) értelmezésében a regionális gazdasági fejlődés kvantitatív és kvalitatív eszközökkel mérhető. Bár nagyon fontos a vagyoni, illetve jövedelmi szint vagy a munkahelyteremtés, de a kreatív tőke, a társadalmi és gazdasági egyenlőség vagy éppen a fenntartható fejlődés irányába történő határozott elmozdulás is erőforrásnak tekintendő. Stimson, Stough és Salazar (2009) a regionális gazdasági fejlődést alapvetően a (helyi) vezetés minőségének erősségétől vagy éppen gyengeségétől, az intézmények hatékonyságától és a vállalkozások jelentőségének szintjétől teszi függővé. A 2. ábra szemlélteti, hogy ezek a dinamikus viszonyrendszerek hogyan formálják a fejlődés jellemzőit és egy adott régió teljesítményét. Látható, hogy az intézmények, a vállalkozói szellem és a (helyi) vezetés minősége a három leginkább meghatározó tényező, amelyek nemcsak a régió gazdasági teljesítményét, de egy térség befogadóképességét és adottságait is számottevően képesek javítani (Stimson et al 2009).

2. ábra. Az endogén regionális fejlődés új keretrendszere

Forrás: Stimson et al. (2009: 23)

Bár jelen tanulmány tárgyát elsődlegesen az endogén fejlődés képezi, a 21. század körülményei között nem lehet figyelmen kívül hagyni bizonyos exogén tényezőket sem. Stimson és szerzőtársai szerint (2009) a pénzügyi folyamatok nemzetköziesedése és a régiók közötti munkaerő áramlása tipikusan ilyennek tekinthetők. A szerzők szerint egy régió esetében meghatározó, hogy az intézményrendszer és a (helyi) vezetés képes legyen és tudjon is megszerezni olyan exogén tényezőket, amelyek szükségesek a hiányos endogén feltételek biztosításához, illetve új képességeket és adottságokat is képesek generálni.

Annak ellenére, hogy a magyar és kelet-közép-európai rurális térségek számos nehézséggel küzdenek, mégis a vidék egy szélesebb kontextusában számos (nem kizárólag negatív irányú) változásról beszélhetünk 1990-et követően. Ezekkel a folyamatokkal állítható párhuzamba, hogy az OECD (2006) tanulmánya már új vidékparadigmáról beszél. Ennek kapcsán a dokumentum kifejti, hogy a figyelem középpontjában már a *hely* áll, nem az *árgazat*. Káposzta és Nagy (2013) munkájából ez a paradigmaváltás már kiolvasható, s a szerzők jelzik, hogy mindeközben a vidékfejlesztés dimenziói is kitágulnak.

Látható, hogy az utóbbi évtizedek során előtérbe került endogén fejlődés elmélete a vidék vonatkozásában is teret nyert. A rurális terek esetében, mondhatni természetes módon, némileg eltérőek a hangsúlyok. Ward és szerzőtársai (2005) pontos megközelítést adják az átalakulásnak, miszerint a legutóbbi évtizedekben a vidékfejlesztési politika az exogén modelltől elmozdult az endogén megközelítés felé (1. táblázat).

1. táblázat. Vidékfejlesztési modellek

	<i>Exogén fejlesztés</i>	<i>Endogén fejlesztés</i>
<i>Kulcstényező</i>	méretgazdaságosság és koncentráció	helyi erőforrások (természeti, humán és kulturális) kihasználása a fenntartható fejlődésért
<i>Dinamizáló tényező</i>	városi növekedési pólusok (exogén hajtóerők a vidéki terek esetében)	helyi kezdeményezések és vállalkozások
<i>Rurális területek funkciói</i>	élelmiszer és alapvető termékek a városi gazdaság kiszélesítéséért	sokszínű, szolgáltatásokon alapuló gazdaság
<i>Fő vidékfejlesztési problémák</i>	alacsony termelékenység és perifirikusság	a térségek/csoportok korlátozott képessége a gazdaságba való bekapcsolódásra
<i>A vidékfejlesztés fókusza</i>	mezőgazdasági modernizáció; a munkaerő és a tőke mobilitásának ösztönzése	a kapacitások fejlesztése (szakképzettség, intézmények, infrastruktúra); a kirekesztés legyőzése

Forrás: Ward et al. (2005: 4).

A korábbi megközelítésekhez képest előrelépés az elméleti megközelítések között Braithwaite (2009) hét tőketényező keretrendszere. Ez a térségi erőforrások rendszerezésén alapszik, és eltérően más keretrendszerektől, magában foglalja a politikai tőkét (befogadás, vélemény és hatalom), valamint a kulturális tőkét (nyelv, rítusok, hagyományok) (2. táblázat). Utóbbiak éppen olyan aspektusok, amelyek különösen fontosak rurális kontextusban.

2. táblázat. A tőke hét formája az erőforrás-alapú településfejlesztés megközelítésében

Tőke	Fogalma	Példa rurális kontextusban
Gazdasági	A gazdasági tőke fontos szerepet tölt be a gazdaságban, és lehetővé teszi más tőkeformák tulajdonlását és kereskedelmét.	A likvid tőke hozzáférhető a vidéki lakosság és gazdasági közösség számára, és tartják azt a közösségi szerveződések.
Épített	Allótőke, amely elősegíti a megélhetést és a jólétet.	Épületek, infrastruktúra és más befektetett tőke, akár köz-, közösségi vagy magántulajdonban.
Természeti	Tájkép, illetve minden stock és flow (megújuló és meg nem újuló) energia-erőforrás, amely javakat és szolgáltatásokat hoz létre (beleértve a turizmust és rekreációt).	Vízgyűjtő területek, erdők, ásványi anyagok, halászat, szél, vadvilág.
Társadalmi	A társadalmi szervezetek tulajdonságai, úgymint a hálózatok, bizalmi normák, amelyek elősegítik az együttműködést a közös haszon érdekében; „összekötő” és „híd” szerepet játszhatnak.	Szektorális szervezetek, gazdasági képviselői szövetségek, szociális egyesületek és sportklubok, vallási közösségek. Az erősségük összefügg az interakciók intenzitásával, nemcsak a számával.
Humán	A népesség egészsége, tudása, képességei és motivációja. Az egészségügyi szolgáltatásokon, oktatáson és képzésen keresztül elérhető a humántőke magasabb szintje.	Az egészségi szint kevésbé változtatható az uniós kontextusban. A képzettségi szint generációs. A látens tudás olyan fontos, mint a formális oktatás és képzés.
Kulturális	Magatartás, amely formálja a világnézetünket és értékrendünket.	Talán a rendezvények jelzik vagy a kisebbségek nyelveinek vitalitása. Néhány aspektus, így pl. a vállalkozói kultúra, szorosan összefügg a humán- és társadalmi tőkével.
Politikai	A közösség képessége hatással lenni az erőforrások elosztására és felhasználására.	A „bottom up”-kezdemenyezések jelenléte mint a többszintű kormányzás leginkább helyi eleme. Összefügg a helyi felhatalmazás, illetve a „top-down”-politika és a globalizáció ellentétével.

Forrás: Braithwaite (2009) alapján ESPON (2011: 33).

Braithwait (2009) abban látja a keretrendszer hasznosságát, hogy az mozgatórugóként működik, a vidéki lakosság napi gyakorlataira és identitására építkezve. Véleményem szerint Braithwait megközelítése és az általa használt hét tényező lényegét illetően beleillik az endogén fejlődés tényezőinek mérvadó vizsgálati megközelítéseinek sorába, ugyanakkor az, hogy a fent részletezett tényezőket értelmezi a rurális terek vonatkozásában is, mindenképp előremutató elem a többi megközelítéssel való összevetésben.

Vanclay (2011), aki szociológiai szemszögből vizsgálja a kérdést, jelzi, hogy egyes vélemények szerint az endogén regionális fejlődés az endogén vidékfejlesztés szinonimája. Bár jelen cikk szerzője szerint ez túlzott leegyszerűsítés, mégis: az endogén fejlődés témakörének tárgyalásakor nem lehet a vidéket figyelmen kívül hagyni. A szerző hivatkozik az OECD 2006-os, e cikkben korábban már érintett tanulmányára (2011: 60), s ő is úgy ítéli meg, hogy az endogén regionális fejlődés az Európai Unió szakpolitikáit illetően is jelentős, hiszen felismerték, hogy a hagyományos mezőgazdasági támogatások nem voltak hatékonyak a növekedés vagy fejlődés előmozdítása terén, és szükség volt egy olyan, új megközelítésre, amely a szélesebben értelmezett helyi lehetőségekre fókuszál. Így ma már nemcsak a KAP (közös agrárpolitika), hanem az ERFA (Európai Regionális Fejlesztési Alap – a kohéziós politika részeként) is szerepet vállal a vidék fejlesztéséhez való hozzájárulásban. A kohéziós politika feladata az innovatív projektek segítése, köztük olyanoké, melyek támogatják a vidékfejlesztést, hogy mérsékelhessék az uniós szintű területi egyenlőtlenségeket (ENDR, 2009).

A vidék kapcsán a politikai dimenzió fontossága jól látható a különféle társadalmi csoportoknak és lobbiknak a döntéseket befolyásolni próbáló nyomásgyakorlásában. Hasonló jelentőségűnek tekinthető az unió 2004., 2007. és 2013. évi bővüléséből adódó terület- és vidékfejlesztési feladatok által támasztott kihívás a kohéziós politikában (Káposzta–Nagy 2013).

Bár nincs egyértelmű definíciója, mégis a szociológia megközelítésében alapvető egyetértés érzékelhető az endogén vidékfejlesztés fogalma és célrendszere körül, melynek fő elemei – Slee és Bowler munkásságát kibővítve – a következők (Vanclay 2011: 60):

- diverzifikált, rugalmas és fenntartható helyi gazdaság létrehozása;
- a fejlődési lehetőségek helyi meghatározása;
- helyi kontroll a fejlődési folyamat felett;
- a támogatások helyben tartása;
- az elérhető helyi erőforrások hasznosítása (természeti, humán- és kulturális);
- a „hely” és a „helyi” felértékelődése, különösen, ami helyben unikális, valamint a helyi értékek figyelembevétele;
- a vidék posztproduktivista megközelítése (vagyis fogyasztási helyként és termelési helyként való kezelése);
- a multifunkcionalitás elismerése.

A vidék funkciói és szerepe kapcsán egyre jellemzőbb az urbánus területekhez közeli vidéki térségek lakóhelyként való felértékelődése, a városi lakosság elővárosokba költözése és az iparosítás lehetősége (Káposzta–Nagy 2013). A multifunk-

cionáltság kiemelésével hangsúlyozzák a szakértők, hogy a rurális területek (és a mezőgazdaság) biztosítják egyes piaci és nem piaci javak keretfeltételeit, pl. a biodiverzitás megőrzését, az ökoszisztéma stabilitását, a kulturális örökség fenntartását és az élelmiszer-biztonság garantálását (Vanclay 2011).

Összefoglalás

Tanulmányomban az endogén regionális fejlődés és az endogén vidékfejlesztés témakörét vizsgáltam. Az utóbbi évtizedek meghatározó publikációi alapján megállapítható egy egyértelmű elmozdulás az exogén elméletek felől az endogén irányzatok felé.

A rurális terek kapcsán, a közelmúltbeli változásokat röviden érintve, áttekinttem az endogén regionális fejlődés szakirodalmi háttérét. Világossá vált, hogy bár fontos egy térség saját erőforrásainak a hasznosítása, illetve kiaknázása, hiszen ez az endogén fejlődés alapja, viszont e megközelítést igen tágra szükséges értelmezni, úgy, ahogyan Capello, vagy Stimson és szerzőtársai teszik. Vagyis egy térség fejlődése esetében nem szabad elfeledkezni az exogén tényezőkről sem; kulcsfontosságú, hogy a régió kulcsszereplői képesek legyenek biztosítani ezeket, hogy új képességek és adottságok formálódhassanak a térségben (Stimson et al 2009).

E fejlődési keretrendszeren belül, de a vidékre fókuszálva Ward et al. (2005) végezte el az endogén és az exogén vidékfejlesztési modellek összehasonlítását azok tényezői, funkciói, problémái és súlypontjai szerint, így áttekinthetővé váltak a korábbi és a jelenlegi megközelítés közötti különbségek.

A rurális terek fejlesztésének héttényezős endogén modelljébe Braithwaite (2009) beemeli a kulturális és politikai tőkét is. Hozzá képest is előrelépésnek tekintjük Vanclay (2011) megközelítését, aki kiemeli a multifunkcionalitás jelentőségét a rurális terekben, s hangsúlyozza, hogy az endogéniának a vidék vonatkozásában az unió politikáját illetően is fontos szerepe van.

IRODALOM

- Benko, G. 1997. A regionális fejlődés útjai: globálistól a lokálisig. *Tér és Társadalom* 2: 1–16.
- Braithwaite, K. 2009. *Building on What You Have Got – A Guide to Optimising Assets*. Carnegie UK Trust, Dunfermline, UK.
- Camagni, R. 2008. Regional competitiveness: towards a concept of territorial capital. In Capello, R.–Camagni, R.–Chizzolini, B.–Fratesi U. (eds) *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Berlin, Springer-Verlag, 33–47.
- Capello, R. 2011. Location, Regional Growth and Local Development Theories. *Aestimum* 1: 1–25.
- Capello, R.–Caragliu, A.–Nijkamp, P. 2009. *Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use*. Tinbergen Institute Discussion Paper, <http://www.tinbergen.nl/discussionpapers/09059.pdf>
- Capello, R.–Nijkamp, P. 2011. Regional growth and development theories revisited. In: Stimson, R.–Stough, R. R.–Nijkamp, P. (szerk) *Endogenous Regional Development. Perspectives*,

- Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA. 301–324.
- Csatári B.–Farkas J. 2006. A magyar vidékies kistérségek új kategorizálása, különös tekintettel a városi hatásokra és a földhasznosítás változásaira. *Tér és Társadalom* 4: 97–109.
- ESPON [European Observation Network for Territorial Development and Cohesion] (2011): *EDORA – European Development Opportunities for Rural Areas. Applied Research 2013/1/2*. ESPON & UHI Millennium Institute,
http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/EDORA/EDORA_Final_Report_Parts_A_and_B-maps_corrected_06-02-2012.pdf
- Farkas T. 2002: Vidékfejlesztés a fejlődésemelvények és a fejlesztési koncepciók tükrében. *Tér és Társadalom* 1: 41–57.
- Káposzta J.–Nagy. H. 2013. Vidékfejlesztés és a környezetipar kapcsolatrendszere az endogén fejlődés fejlődésében. *Journal of Central European Green Innovation* 1: 71–82.
- Lados M. 2001. A területi tervezés kihívásai a kilencvenes években Magyarországon: A területfejlesztési stratégiák kialakításától a programozásig és az értékelésig. *Tér és Társadalom* 2: 25–69.
- Lengyel I. 2012. Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In: Bajmócy Z.–Lengyel I.–Málovics Gy. (szerk) *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress. Szeged. 151–174.
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) 2006. *The New Rural Paradigm. Policies and Governance*. Paris, France.
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) 2010. *Strategies to Improve Rural Service Delivery*. OECD, Paris, France.
- Rechnitzer J. 1993. *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK. Győr.
- Romány P. 1998. Miért fontos a vidék? *Gazdálkodás* 5: 49–53.
- Stimson, R.–Stough, R. R.–Salazar, M. 2009. *Leadership and Institutions in Regional Endogenous Development*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA.
- Stimson, R.–Stough, R. R.–Nijkamp. P. 2011. Endogenous Regional Development. In: Stimson, R.–Stough, R. R.–Nijkamp. P. (szerk) *Endogenous Regional Development. Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA, 1–19.
- van Leeuwen, E. S.–Rietveld, P.–Nijkamp, P. 2009. Multifunctional Towns: Effects of New Retail Developments in Rural Areas. In: Brouwer, F.–van der Heide, C. M. (szerk) *Multifunctional Rural Land Management*. Earthscan, London, UK. 297–317.
- Vanclay, F. 2011. Endogenous rural development from a sociological perspective. In: Stimson, R.–Stough, R. R.–Nijkamp. P. (szerk) *Endogenous Regional Development. Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA. 59–72.
- Ward, N.–Atterton, J.–Tae-Yeon, K.–Lowe, P.–Phillipson, J.–Thompson, N. 2005. *Universities, the Knowledge Economy and 'Neo-Endogenous Rural Development'*. Centre for Rural Economy Discussion Paper Series No. 1,
<http://www.ncl.ac.uk/cre/publish/discussionpapers/pdfs/discussionpaper1.pdf>

A civilszervezetek pályázási aktivitása az Alföld leghátrányosabb helyzetű kistérségeiben

KULCSSZAVAK: leghátrányosabb helyzetű kistérségek, civil szervezetek, pályázati aktivitás, Alföld

ABSZTRAKT: Jelen elemzés az Alföld kistérségeiben működő civil szervezetek által benyújtott és elnyert európai uniós pályázatokkal foglalkozik. A tanulmány kiemelt hangsúlyt fektet a nagytáj leghátrányosabb helyzetű kistérségeire, valamint azok településeire.

A nonprofit szféra országos jelentősége a rendszerváltás után megerősödött: gazdasági szerepe megnőtt, társadalmi felelősségvállalása kiszélesedett. A 2008-as gazdasági recesszió e szektorra is hatással volt: egyre kevesebb támogatás érkezett hozzá; a magyarországi és uniós politika egyéb forrásokat, pályázati támogatásokat nyitott meg számára.

Az elemzés során nyilvánvalóvá vált, hogy a feltételezés, miszerint a hátrányos helyzetű kistérségek nemcsak gazdasági-társadalmi szinten elmaradtak, hanem a nonprofit szféra terén is, nem állja meg a helyét. A legaktívabb és legsikeresebb kistérség az Alföldön a lakosságszám és a regisztrált munkanélküliek alapján az ország harmadik leghátrányosabb helyzetű térsége, a Sellyei kistérség. A nagytáj összes kistérségének elemzése rámutat arra, hogy az elmaradottabb, periférikus területek is sikeresek, sokszor maguk mögé utasítva a gazdaságilag-társadalmilag fejlettebb kisvárosi régiókat.

Bevezetés

Jelen tanulmány a tájféldrajzi értelemben vett Alföld civilszervezeteivel kíván foglalkozni. Célja, hogy bemutassa, Magyarország uniós csatlakozása mennyire befolyásolta a vizsgált szféra pályázati életét és társadalmi jelentőségét. A nonprofit szektor vizsgálata mára egyre nagyobb hangsúlyt kap. A gazdasági súlya a rendszerváltás óta folyamatosan növekszik, hiszen számos kötelezően ellátandó feladatot vett át az államtól.

A 2008 őszen kirobbant gazdasági válság nemcsak a gazdasági szereplőket, az állami és önkormányzati szférát, a természetes személyeket, hanem a nonprofit szektort is mélyen érintette. Az állami támogatások jelentősen csökkentek, az átvállalt állami feladatok normatívái elmaradoztak vagy redukálódtak. Mindezek mellett a Nemzeti Civil Alap működési támogatásai is jelentősen csökkentek. A 2010-es kormányváltás óta a nonprofit szervezetek működésében újabb átalakulások következtek be. Az államkassza hiánya, valamint az országos és európai politikai változások

¹ Boros Gábor, PhD-hallgató, DE TTK Társadalom-földrajzi és Területfejlesztési Tanszék

sok jelentősen átstrukturálták a civil szféra támogatásait. A működési alapú, nem normatív támogatások odaítélésénél elsődleges szempont az elvégzett feladat és annak társadalmi jelentősége lett. A Nemzeti Civil Alap helyett a Nemzeti Együttműködési Alap kezelte azokat az anyagi támogatásokat, amelyek a civil életet kívánják segíteni.

Az új civiltörvény (2011. évi CLXXV. törvény) egyik célja – az újregisztráláson keresztül –, hogy kiszűrje azon civilszervezeteket, amelyek nem működőképesek, illetve passzívak. A törvény számos módosítást és feltételt állított a nonprofit szektor elé, hogy különböző támogatásokban részesülhessen (pl. közhasznúság). Ugyanakkor az állam hozzájárulásának csökkenése mellett egyre nagyobb szerepet kaptak az Európai Unióból érkező források. Magyarország csatlakozása után, de leginkább a 2007–2013. éves ciklusban növekedett a nonprofit szféra támogatása, és egyre több olyan pályázati kiírás jelent meg, ahol az önkormányzati és állami szereplők mellett a civil szféra is képviseltethette magát. Mindezeket túl számos olyan pályázati kiírás is született, ahová csak civilszervezet nyújthatta be támogatási igényét (pl. ÉAOP-5.1.3-11 kódszámú, „A régiós civilszervezetek infrastrukturális felteleteinek fejlesztése” című pályázat). Így tehát adott volt a felmerülő problémára a válasz: a korábbi állami támogatások hiányának pótlására az európai uniós források felhasználásával kerülhetett sor. Azonban fontos korlátozást jelent, hogy az uniós nem működésre, hanem fejlesztésekre nyújt támogatást.

A célcsoport

Mint azt a bevezetőben már részben említettük, jelen tanulmány csak a tájféldrajzi Alföld kistérségeivel, azon belül is az leghátrányosabb helyzetű kistérségek (LHH-s kistérségek) civilszervezeteinek pályázati aktivitásával és az elnyert pályázati forrásokkal foglalkozik. A dokumentum nem tér ki a szigorúan vett pályázati projektmenedzsmentre, hiszen nem vizsgálja, hogy egy civilszervezet milyen projektmenedzsmentstábbal dolgozik, illetve azzal, hogy az elnyert pályázati támogatás eljutott-e a támogatási szerződés megkötéséig, illetve a teljes pályázat megvalósulásáig, azaz a záró kifizetési kérelem benyújtásáig és a záró projekt- előrehaladási jelentés benyújtásáig.

Fontos megemlíteni, hogy jelen elemzés szigorúan csak a Nemzeti Fejlesztési Terv, az Új Magyarország Fejlesztési Terv (és az Új Széchenyi Terv) keretében pályázott és elnyert támogatásokkal foglalkozik. A Svájci és EGT Norvég Alap, az UMFT III. és IV. tengely forrásainak felhasználásával, valamint egyéb hazai és nem hazai támogatásokkal nem foglalkozik. Ennek több oka is van. Az egyik ilyen ok: a Svájci és a Norvég Alap által nyújtható támogatás az európai uniós forrásokhoz képest elenyésző, akárcsak a nem normatív jellegű, hazai források. Továbbá a Svájci Alap forrásaira csak az Észak-Magyarország régió és az Észak-Alföld régió azon civilszervezetei pályázhattak, amelyek semmilyen módon nem köthetők az állami szférához – azaz olyan klasszikus civilszervezetek, mint a (magán)alapítványok, egyesületek vagy a hozzájuk köthető szociális szövetkezetek. A másik ok, hogy az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (és a későbbi módosításai) IV. tengelyé-

nek forráselosztásában közreműködő LEADER-térségek nem kistérségi, hanem inkább tájfelldrzejzi lefedettségűek. Így a két rendszer összehasonlítási alapja meglehetősen bonyolult. Minden esetben települési szinten kell folytatni a kutatásokat, amely a jelen tanulmánynak nem célja. A dokumentum csak azoknak a településeknek a civilszervezeteit vizsgálja, amelyek a LHH-s kistérségekbe tartoznak.

Magyarországon 2010-ben 65 ezer civilszervezet működött. Ez a szám napjainkra enyhén növekedett, de mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy ez az abszolút érték csak a jogilag bejegyzett civilszervezeteket mutatja. A szervezetek jelentős hányada passzív. A civilszervezetek 6%-a semmilyen kiadással és bevétellel sem, több mint 40%-a 500 ezer Ft alatti bevétellel rendelkezett. Azonban mégsem mondhatjuk azt, hogy a civilszervezetek nem bírnak jelentős gazdasági erővel: a 2010-es összes bevételük 1202 milliárd Ft volt, ami a 2000-es érték két és félszerese (KSH 2012). A fentiek tükrében elmondható, hogy nem a civilszervezetek száma, hanem aktivitásuk és feladatellátásuk a mérvadó.

A fentiek tükrében érthető, hogy a tanulmány nem kíván foglalkozni a civilszervezetek számával, hiszen jelen esetben a fő cél annak időbeli és térbeli bemutatása, hogy egy-egy alföldi kistérség pályázati aktivitása hogyan alakult 2004 óta.

A célterület és a vizsgált időszak

Jelen tanulmány az Alfölddel mint tájjal foglalkozik. Ha európai uniós területfejlesztési forráselosztásban gondolkodunk, akkor úgy tekinthetjük, hogy a nagytáj az Észak-Alföld és Dél-Alföld régiót fedi le. A tanulmány mégis inkább magát a teljes természeti nagytájat fogja kutatni, aminek elsődleges indoka az, hogy így érintőlegesen foglalkozik az Észak-Magyarország régió délkeleti és északkeleti kistérségeivel, a Közép-Magyarország régió délkeleti kistérségeivel, a Közép-Dunántúl régió keleti kistérségeivel és a Dél-Dunántúl régió déli és keleti kistérségeivel is. Az összehasonlító elemzésből csak a Nyugat-Dunántúl régió marad ki, mivel azt egyáltalán nem érinti az Alföld mint nagytáj. Így a vizsgálatba bevont leghátrányosabb helyzetű kistérségek száma is megnövekszik: a tanulmány hatvanegy kevésbé hátrányos helyzetű és tizenhét halmozottan hátrányos kistérséggel foglalkozik. A besorolásból kimarad Budapest, mivel adatai erősen torzítanak. A leghátrányosabb helyzetű kistérségek lehatárolásakor a 311/2007. (XI. 17.) kormányrendelet besorolását vettem alapul.

A civilszervezetek pályázati aktivitásának és sikerességének mérésére két időszakot, az uniós csatlakozásunk óta eltelt két tervezési-fejlesztési ciklust határoztam meg: a Nemzeti Fejlesztési Terv 2004–2006 és az Új Magyarország Fejlesztési Terv 2007–2013 közötti ciklusát. Az adatbázis lekérdezése 2013. október végén fejeződött be, amikor már pályázati elbírálások és támogatásról való döntések elvértve vagy pedig egyáltalán nem történtek. Ennek tükrében kimondható, hogy a tanulmány két lezárt fejlesztési ciklust vizsgál.

A nonprofit szféra pályázati aktivitásának és sikerességének bemutatása az Alföld kistérségeiben

A tanulmány a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség honlapján elérhető jelentéskészítő (<http://www.nfu.hu/jelenteskeszito>) által szolgáltatott adatok elemzésével történt. A jelentéskészítő programot a Welt 2000 Kft. készítette el, lehetővé téve egy térkép-alapú keresőprogram használatát. A keresőprogram az országos szinttől a települési szintig adja meg a térségek statisztika adatait, külön jelölve az állami, önkormányzati, vállalkozói és nonprofit szektor adatait, valamint a Nemzeti Fejlesztési Terv (későbbiekben NFT) és az Új Magyarország Fejlesztési Terv (későbbiekben ÚMFT) keretében benyújtott, elnyert, megvalósításra kész és megvalósított pályázatait.

A program a nonprofit szektor kapcsán együtt kezeli az összes jogilag civilszervezetet, így a jelen dokumentum vizsgálati tárgyát, azaz a leghátrányosabb helyzetű kistérségek és települések pályázati aktivitását néhol erősen torzítja. Az egyik legegyszerűbb példa a Magyar Közút Nonprofit Zrt. A szervezet által benyújtott és elnyert pályázatok száma térségi szinten elenyésző, de egy település életében meghatározó lehet: egy-egy több száz millió Ft-os nagyságrendű pályázat egy 500 fő alatti lélekszámú település esetében torzítja a helyi civilszervezetekről kialakított képet.

Elemzésünk megpróbálja kiszűrni ezeket az anomáliákat, és külön foglalkozik azokkal.

Jelen tanulmány a térségek tipizálásakor azok lakosság számára és a regisztrált munkanélküliek számára épít. Vizsgálja a régiók kistérségei, valamint a leghátrányosabb helyzetű kistérségek (későbbiekben LHH-s kistérségek) települései civilszervezeteinek pályázati aktivitását és elnyert pályázatait a két említett ciklusban.

Az NFT időszakában jóval kevesebb támogatási összeg került kiírásra, és az időszak rövidege miatt összességében kevesebb pályázatot nyújtottak be. Az első ciklusban átlagosan évi 82 milliárd Ft volt a benyújtott pályázatok igénye, míg a másodikban 124 milliárd Ft. Azonban, ha éves átlagot nézünk, akkor a két ciklusban a benyújtott pályázatok számának éves átlaga közel megegyező. Így érthető, hogy egy-egy kistérség esetében a benyújtott pályázatok száma – a lakosságszámra vetítve – a 2007–2013 közötti ciklusban több, mint az azt megelőzőben. Mégis érdemes megemlíteni, hogy az összes – hetvennyolc – alföldi kistérségből tizenhét esetben az 1000 főre jutó benyújtott pályázatok száma az NFT időszakában meghaladta az ÚMFT időszakban benyújtottak számának 50%-át. Sőt ezekből négy kistérség aktívabb volt az első ciklusban, mint az azt követőben, és egy egyáltalán nem nyújtott be pályázatot az ÚMFT időszakában. Ha az igényelt támogatásokat nézzük, akkor ez az arány jóval szerényebb. A két összehasonlítást egymásra vetítve csak két kistérség, a Kunszentmiklósi és az Ercsi tűnik ki. Az Ercsi kistérségben az ÚMFT időszakában nem történt pályázatbenyújtás a civil szektor részéről. Ettől függetlenül látható, és nem okozott meglepetést, hogy az ÚMFT időszakában sokkal jelentősebb volt az aktivitás a kistérségek jelentős hányadában.

Ha a nonprofit szektor pályázati aktivitását lakosságszámra vetítve elemezzük, akkor mindkét esetben – azaz a benyújtott pályázatok számát és az igényelt összeget tekintve – szinte ugyanazon kistérségeket látjuk az élen. Mindkét táblázat legjobb tizedében szerepelt a Sellyei (a legaktívabb és egyben LHH-s kistérség), a szinte min-

dig második helyen szereplő Nyíregyházai, valamint a Debreceni, a Szegedi és a Vásárosnaményi (egy újabb LHH-s) kistérség. Az élbolyban kaptak helyet a Berettyóújfalui, a Jánoshalmi és a Kisteleki LHH-s kistérségek is.

Az összehasonlításból látszik, hogy az alföldi kistérségeket tekintve az első egyharmadban jelentős értékeket képviselnek az LHH-s kistérségek, amelyeknek az átlagos teljesítménye meghaladta az országos és még inkább az alföldi, de nem LHH-s kistérségek átlagát.

A felsorolásból kitűnik, hogy az aktivitás terén nem rajzolódik ki területi sajátosság, az inkább csak a passzívok esetében látható. Érdekes tény, hogy a főváros közeli és jórészt a fejlettebb kistérségek is meglehetősen hátul végeztek. Az utolsó harmadban szerepelt pl. a Hajdúszoboszlói, a Tiszaújvárosi, a Mezőkövesdi, a Dunajvárosi kistérség is.

Ha a pályázati sikerességet nézzük meg, azaz az elnyert pályázatok számát, valamint az odaítélt pályázatok összmenyiségét lakosságszámra vetítve, akkor hasonló eredményeket kapunk. Az örökös első itt is a Sellyei kistérség volt, és az élvonalban kapott helyet a Nyíregyházai is. Azonban az első tizedben már új nevek is szerepeltek, igaz olyanok, amelyek jellemzően az előbbi esetben is átlag felett teljesítettek. Azonban figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy igazán sikeresnek az mondható, akinek a benyújtott és az elnyert pályázatainak abszolút száma közelít egymáshoz, és az igényelt összeg hasonló az elnyert összeghez. A legsikeresebbek ilyen téren értelemszerűen a megyeszékhelyek. Azonban, ha ismét a lakosságszámra vetítünk, akkor újfent az előbbiekből látott sorrendet vesszük észre, bár a sorrendben vannak apró eltérések, és a legjobb húszas rangsor is változik. A kép meglehetősen vegyes. Néhány, a rangsorban elől helyet kapott, megyeszékhellyel rendelkező kistérség már vegyült az LHH-s kistérségekkel, így az aránylag fejlettebbek is hátrébb sorolódtak.

Az elemzés e szakasza alapján elmondható, hogy a leghátrányosabb helyzetű kistérségek jól teljesítettek, az élen elhelyezkedő tendenciájukat csak a felsőfokú oktatással rendelkező és kedvezőbb helyzetű régióközpontok törik meg. A fejlettebb gazdaságú térségek civilszervezetei aktívak. Ugyanakkor ezen kistérségek nonprofit szervezetei kevésbé fejleszthettek más forrásból, vagy az európai uniós pályázati rendszert kevésbé tudták kihasználni. Éppen ezért érdemes a munkanélküliséget is figyelembe venni, hiszen a nonprofit szféra jelentős része az Humánerőforrás Operatív Program- (HEFOP), illetve a Társadalmi Megújulás Operatív Programokból (TÁMOP) építkezik. Mivel országos szinten a civilszervezetek 16%-a szociális ellátáshoz kötődik (KSH 2012), érdemes áttekinteni, hogy a szociálisan rossz helyzetű kistérségek esetében függ-e a regisztrált munkanélküliek arányától a benyújtott és elnyert támogatások száma és összege.

A 100 fő regisztrált munkanélküli-re vetített benyújtott pályázatok és az egy főre vetített igényelt támogatások esetében az Alföld keleti és déli kistérségei jártak az élen. Kitűnik a megyeszékhelyek súlya, de mindenképpen érdemes megemlítenünk, hogy az igazán elmaradott kistérségek, az előregedő, illetve magas munkanélküliségi rátával jellemezhető térségek az utolsó harmadban kaptak helyet. Ilyen például a Bodrogi, a Csengeri és a Mezőcsáti kistérség, amelyek a mutatóik alapján a

311/2007 (XI. 17.) kormányrendelet 1. melléklete szerint a tíz leghátrányosabb helyzetű térség közé tartoznak. Összességében elmondhatjuk, hogy a munkanélküliség leküzdésében – noha nagy arányban ilyen jellegű pályázatokat nyújtanak be – nem tekinthetők igazán sikeresnek. Az alföldi LHH-s kistérségek átlaga jóval az alföldi nem LHH-s kistérségek átlaga és még inkább az országos átlag alatt teljesítettek. Ettől függetlenül nem mondható el az, hogy a leghátrányosabb helyzetű kistérségek egyike sem sikeres e téren. A kormányrendelet melléklete szerinti 3. helyezésű Sellyei kistérség újra benne volt az első tízben, sőt, ha nem számoljuk a nagy lakosságú megyeszékhelyeket, még előkelőbb helyet foglalt el, és kitűnt a többi, kisvárosi központú kistérség közül is.

A civilszervezetek regisztrált munkanélküliek függvényében vizsgált sikeressége mutat némi átrendeződést. Az élen ugyan nincs jelentős változás, ugyanúgy a Sellyei és a megyeszékhellyel rendelkező kistérségek állnak az élen, azonban az eddig az utolsó harmadban vagy kifejezetten hátul kullogó Mezőcsáti kistérség a 100 regisztrált munkanélkülihez jutó elnyert pályázatok számában jelentősen előrelépett, azaz sikeres civilszervezeteket tudhat a magáénak. Azonban ezek a nonprofit szervezetek csak kis összegű támogatást igényeltek és nyertek el, így az egy munkanélkülihez jutó pályázati támogatás szerint a mezőny közepén kapott helyet.

A regisztrált munkanélküliekre vetített aktivitási és sikerességi mutatók sorrendjében sem jelentkezik semmilyen karakteres területiség. Az első harmadban a megyei jogú városok kistérségei kapnak helyet egy-két vidékies kistérséggel együtt. A fejlettebb és az LHH-s kistérségek vegyesen foglalják el a helyeket. Annyit érdemes kiemelni, hogy a kormányrendelet szerint erősen leszakadó Bodrogi kistérség ezúttal is kevés eredményt tudott felmutatni.

A két ciklus összehasonlításakor csak néhány sajátosság emelhető ki. A kistérségek közül három sikeresebb és aktívabb volt az NFT időszakában, mint a második ciklusban. A Mórahalomi, Abai és Kunszentmiklósi kistérségek az ÚMFT ciklusához képest is jól teljesítettek a 2004–2006 közötti ciklusban, sőt az utóbbi kettő sikeresebb volt az előbbi esetben, mint a másodikban. A Mórahalomi kistérség jobb eredményeket ért el a jelenlegi pályázati ciklusban, és az élbolyba került.

A nonprofit szféra pályázati aktivitásának és sikerességének bemutatása az Alföld leghátrányosabb helyzetű kistérségeiben

Az Alföld kistérségei közül érdemes kiemelt figyelmet fordítani a leghátrányosabb helyzetű térségekre. Ezeket erősen sújtotta a válság, hátrányos helyzetüket elmélyítette a globális recesszió. Civilszervezeteik egyre kevesebb költségvetésből (adományok és önkormányzati támogatások) gazdálkodhattak, számukra még fontosabb volt az Európai Unióból érkező támogatás.

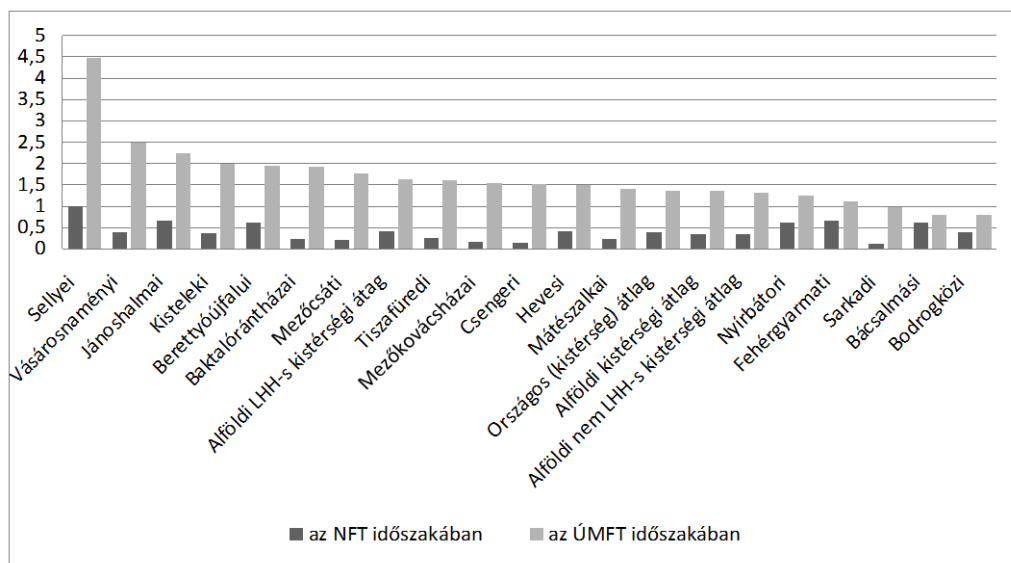
A leghátrányosabb helyzetű kistérségek szociálisan erősen elmaradottak, így e téren a civilszervezetek aktivitása különösen fontos (Brodorits–Nagy 2010; Nagy 2011). Ettől függetlenül az ÚMFT időszakában, tehát a válság kitörésével és hatásaival egybeeső uniós ciklusban csak a Berettyóújfalui és Mátészalkai kistérség civilszervezetei által benyújtott pályázatok száma haladta meg az országos és az al-

földi nem hátrányos helyzetű kistérségek átlagát. Velük együtt a Vásárosnaményi kistérség teljesített az alföldi átlag felett. A leghátrányosabb helyzetű kistérségek átlaga az alföldi LHH-s kistérségek középmezonyében van. Az igényelt támogatási összegeket áttekintve hasonló képet kapunk, ám ez jelentős mértékben módosul, ha lakosságszámra vetítve elemezzük a benyújtott pályázatok számát (1. ábra).

A Sellyei kistérség itt is magasan vezetett, majdnem kétszer akkora teljesítménnyel, mint a második helyezett, az egyébként is sok pályázatot benyújtó Vásárosnaményi kistérség. Az ábrán jól látható, hogy a kistérségek meglehetősen egyöntetűen teljesítettek, csak az első helyezett és az utolsó kettő lóg ki a meglehetősen kiegyenlített mezőnyből. Ez betudható annak, hogy a leghátrányosabb helyzetű kistérségek országos figyelmet kaptak a pályázati kiírásoknál is. Célzott, normatív jellegű pályázatok kerültek kiírásra, továbbá 2008 őszén, tehát a válság kirobbanásakor jelent meg a „Nem mondunk le senkiről” zászlóshajó program, amelynek támogatási rendszerében kiemelten támogatták a civilszervezetek pályázati szerepvállalását (Kullmann–Janza–Herczeg 2010).

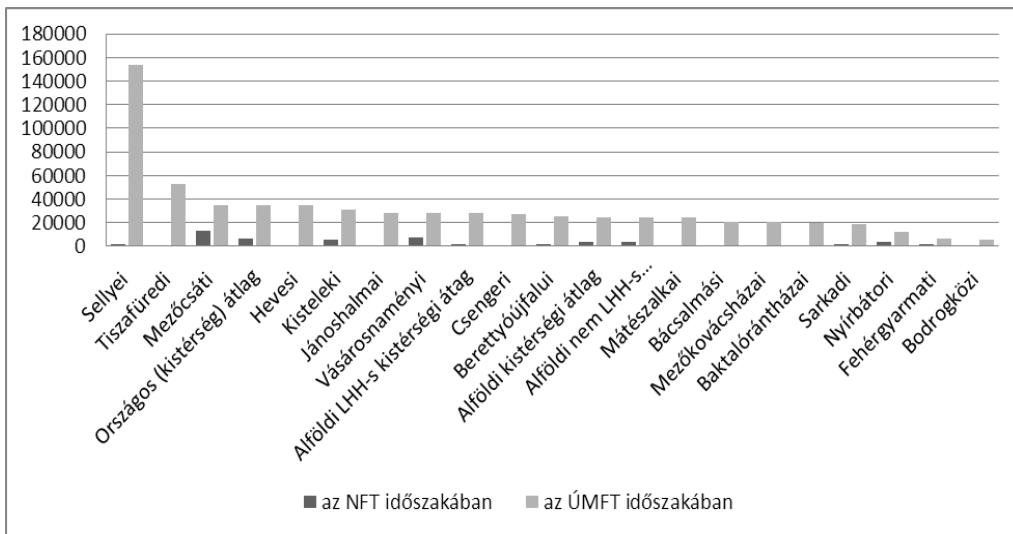
Az egy főre jutó támogatás igénylése esetében még kiegyenlítettebb a sor. Egyedül a szinte mindig élen szereplő Sellyei kistérség lógott ki a sorból a maga 312 000 Ft-os, egy főre jutó intenzitásával. A többi kistérség háromnegyede a 130 000–70 000 Ft-os intervallumon belül mozgott, ami megfelelt az országos (87 000) és alföldi (73 000) átlagnak.

1. ábra. A nonprofit szféra 1000 főre jutó beérkezett pályázatainak száma az Alföld leghátrányosabb helyzetű kistérségeiben

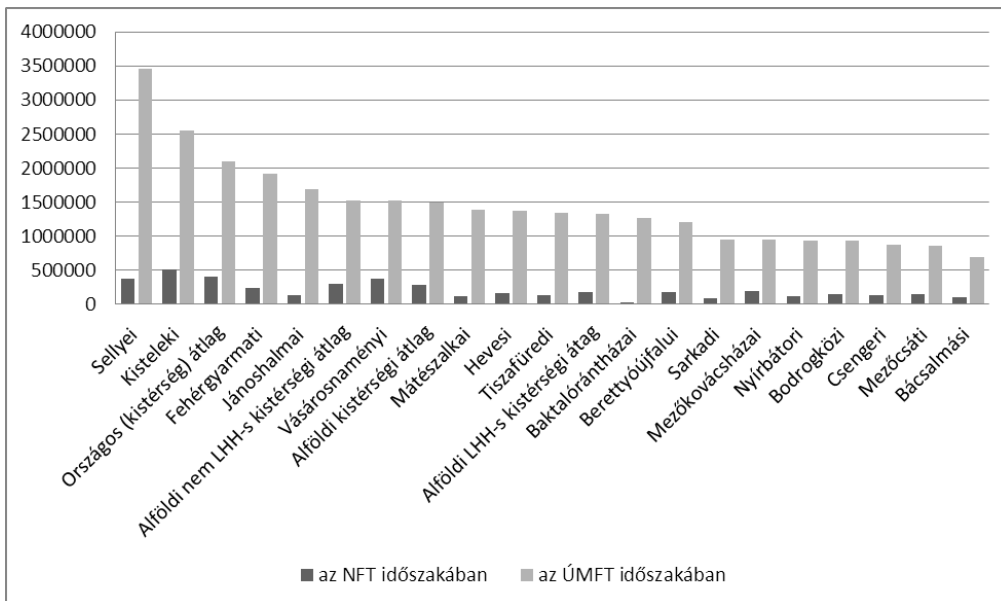
Forrás: Saját szerkesztés a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség adatai alapján.

2. ábra. A nonprofit szféra egy főre jutó megítélt támogatásainak összege az Alföld leghátrányosabb helyzetű kistérségeiben

Forrás: Saját szerkesztés a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség adatai alapján.

3. ábra. A nonprofit szféra egy fő regisztrált munkanélküliire jutó igényelt támogatásainak összege az Alföld leghátrányosabb helyzetű kistérségeiben

Forrás: Saját szerkesztés a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség adatai alapján.

A kistérségek civilszervezeteinek sikerességét alapul véve kitűnik – az összes alföldi kistérség jellemzése során is –, hogy az aktivitásban jelentős változások vannak. A Mezőcsáti kistérség pl. a középmezőnyből a második helyre tört fel, amivel összességében a legsikeresebb alföldi LHH-s térség címet kaphatja, ha összehasonlítjuk benyújtott és elnyert pályázatainak számát.

A térség sikeressége az egy főre jutó elnyert támogatásoknál is mutatkozott. A 2. ábrán ismét látható, hogy a leghátrányosabb helyzetű kistérségek civilszervezetei az országos átlaghoz viszonyítva némileg elmaradtak, s közelítenek az alföldi átlaghoz.

Ha a regisztrált munkanélküliek számát vesszük figyelembe, megerősítést nyer a korábbi megállapítás, hogy a magas munkanélküliséggel jellemezhető, valamint legelmaradottabb kistérségek a mezőny végén kullogtak (3. ábra).

Éppen a legnagyobb munkanélküliséggel rendelkező kistérségek igényelt támogatási forrásai a legrosszabbak, még az LHH-s átlagot sem érik el.

A nonprofit szféra pályázati aktivitásának és sikerességének bemutatása az Alföld leghátrányosabb helyzetű kistérségeinek településein

A tájföldrajzi értelemben vett Alföld LHH-s kistérségeinek települései közül 319 helység – melyek közül 27 városi rangú – került be az alábbi elemzésbe. A települések civilszervezetei aktivitásának és sikerességének vizsgálatánál elsősorban azt kell kiemelnünk, hogy települési szinten is jellemző az ÚMFT időszakában benyújtott pályázatok magasabb összege, mind támogatási intenzitásban, mind a benyújtott pályázatok terén. Azonban míg a kistérségi szintű elemzésnél elenyésző volt az NFT időszakban sikeres(ebb)ek száma, itt ez valamivel nagyobb arányt mutat. A 2007–2013 közötti ciklusban 161 olyan település volt, ahol legalább egy nonprofit szervezet nyújtott be pályázatot (ebbe beletartozott olyan szervezet is, amely országos jelentőségű), míg a korábbi időszakban ez csupán 80 volt. Viszont ezek közül 24 olyan volt, amely csak az NFT időszakában pályázott, az ÚMFT-ben nem. (Kistérségi szinten vizsgálva csak egy ilyen volt.)

Ha az igényelt támogatásokat vizsgáljuk meg, akkor jelentős a torzítás, így ez alapján az aktivitásról messzemenő következtetést nem vonhattunk le. Az ÚMFT időszakában e téren Vejti (Baranya megye, Sellyei kistérség) vezet, ahol az egy főre jutó igényelt támogatási összeg meghaladta az 5 millió Ft-ot. A sort hasonló települések vezetik, ahol egy-egy igényelt támogatás összege volt magas (bár arányaiban nem nagy, 30-40 millió Ft), viszont a település lélekszáma meglehetősen alacsony (Vejti esetében alig 180 fő).

A civilszervezetek sikerességét tekintve hasonlóak az eredmények. Ha lakosság-számot veszünk figyelembe, akkor azok a települések a legsikeresebbek, ahol a lakosság szám alacsony (pl. Markóc 62 fő lakossal, egy darab, 42 millió Ft-os támogatott pályázattal).

Ha nem lakosságszámra vetítünk, akkor a legnagyobb aktivitás a városokra jellemző, noha szerepet kapott egy-két kisebb település is (pl. Panyola), de az elsők között egyértelműen a nagyobb lakosságszámú települések vagy jellegzetes turisztiki-

kai célpontok domináltak (Máriapócs, Abádszalók). A legaktívabb település cím Berettyóújfalué, amely a (benyújtott pályázatok terén) második helyezett településnél kétszer eredményesebben pályázott. Ez nem véletlen: 2010 szeptemberében a 15 000 fős lakosságú kisváros 124 bejegyzett civilszervezetéből 74 mondta magát aktívnak, csak 12 állt megszűntetés előtt (Kissné Pásztor I–Kállai 2011).

Összességében hasonló eredmény mutatható fel a sikerességet tekintve is. Azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy az aprófalvas és törpefalvas települések azért vannak az élen, mert sok esetben a területükön egyéb, országos jelentőségű nonprofit szervezetek pályáztak a település közigazgatási határán belüli fejlesztési tevékenységre (pl. Magyar Közút Nonprofit Zrt). Ha a lakosságszám helyett a regisztrált munkanélküliekre vetítünk, ismételten csak az aprófalvak kerültek az aktív és sikeres települések közé. Érdekes, hogy az elsők között Baktalórántháza városa is helyet kapott. A regisztrált munkanélküliekre és a lakosságszámra vetített összesítések esetében egymáshoz hasonló eredmények születtek, csak a rangsorban történnek kisebb-nagyobb változások.

Egészében véve elmondhatjuk, hogy a települések civilszervezeteinek aktivitása és sikeressége országos statisztikai szempontból a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján nem vizsgálható. Az elemzést a jelen tanulmányban szereplő módszerrel ezért érdemes országos szintre kiterjeszteni és a kiugró eredményeket külön-külön vizsgálni.

Konklúzió

Elemzésünk célja az Alföld kistérségeinek és településeinek vizsgálata volt. Összességében elmondhatjuk, hogy a gazdasági recesszió jelentkezett a települések civil életében is. Egyre többen pályáztak fejlesztési forrásokra, és várhatóan a jövőben még fontosabbá válik a civilszervezetek szerepe.

Az elemzés egyik fő eredménye, hogy bemutatta: az Alföld kistérségeiben a civilszervezetek aktivitását és sikerességét tekintve nem beszélhetünk egyértelműen körülhatárolható fejlett és fejletlen térségekről. A feltételezés – miszerint a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben a gazdasági-társadalmi folyamatok mellett a nonprofit szféra is gyengébb – nem erősíthető meg egyértelműen. Tény, hogy van olyan kistérség, amely országos szinten és alföldi összevetésben is jelentősen elmaradott, és eredményes civil szervezetekkel sem bír, de van erre ellenpélda is.

A fentiek tükrében elmondhatjuk, hogy egy-egy hátrányos helyzetű kistérség gazdasági-társadalmi felzárkóztatásában egy-egy civil szereplő jelenléte rendkívül fontos lehet; ezek nagyobb gazdasági szerepvállalás esetén akár húzóerőként is megjelenhetnek – és már jelentek is meg – egy-egy térség életében.

IRODALOM

Brodorits Z.–Nagy A. 2010 A fejlesztéspolitika érvényesülése a 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség mintaértékelése alapján. *Falu, Város, Régió* 1: 78–81.

- Kissné Pásztor I.–Kállai I. 2011. Civil szervezetek A–Z-ig. In: *Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig*. Berettyóújfalu. 160–171.
- Központi Statisztikai Hivatal 2011: *Nonprofit szervezetek Magyarországon*. Budapest.
- Kullmann Á.–Janza F.–Herczeg B. 2010. A leghátrányosabb helyzetű kistérségek célzott támogatásának kísérlete, és első tapasztalatai Észak-Magyarországon. In: *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek* 7. 2: 3–20.
- Nagy A. 2011. A kedvezményezett térségek besorolásának alakulása, a lehatárolások módszertanának sajátosságai. *Területi Statisztika* 51. 3: 148–160.
2011. évi CLXXV. törvény
311/2007. (XI. 17.) kormányrendelet
ÉAOP-5.1.3-11: *A régiós civil szervezetek infrastrukturális feltételeinek fejlesztése*. Kézirat.
<http://www.nfu.hu/doc/2947>. (2013. október 24.)
<http://www.nfu.hu/jelenteskeszito> (2013. május 12.–2013. október 31.)

A Dél-Alföld régió településeinek pályázati aktivitása

A Nemzeti Kulturális Alap Közművelődési Szakmai Kollégiuma pályázási vertikumának területi jellemzői 2007–2011 között

KULCSSZAVAK: pályázat, forrás, területi különbségek, innovációs készség

ABSZTRAKT: Kutatásom során a Nemzeti Kulturális Alap Közművelődési Szakmai Kollégiumához beérkezett pályázatok területi jellemzőit vizsgálom a 2007–2011 közötti ötéves időszakban. Magyarországon a Nemzeti Kulturális Alap független pénzalapként támogatja pályázati úton a kulturális intézményeket, szervezeteket, azok projektjeit. Az alapot 1993-ban hozta létre a magyar Országgyűlés. A vizsgált időszakban 17 állandó kollégiuma működött, közülük egy a Közművelődési Szakmai Kollégium. A Közművelődési Szakmai Kollégiumhoz 2007–2011 között 5 331 db pályázat érkezett be.

E tanulmányban kiemelten foglalkozom a Dél-Alföld régió megyéinek pályázati aktivitásával, eredményességével. A vizsgált ötéves időszakot tekintve – hipotéziseim szerint – a pályázatok a kulturális intézmények talpon maradásának, szakmai munkájának egyik meghatározójává váltak. Ugyanakkor nem feltétlenül adott mindenütt, különösen a kistelepüléseken, illetve a több szempontból is hátrányos helyzetű térségekben az a pályázati potenciál és innovációs készség, ami az eredményes forrásszerzéshez szükséges. Ez azt is okozza, hogy a városok hívják le a források jelentős részét.

Bevezetés

A Dél-Alföld régióban, Békés megyében élő emberként foglalkoztatnak a térség társadalmi-gazdasági folyamatait, figyelemmel kísérem az objektív és relatív mutatókat. Évekig a kulturális szférában dolgozó, elkötelezett művelődésszervezőként kiemelt figyelmet fordítok a kultúra helyzetére, a forrásbevonási lehetőségekre, általában a kultúrafinanszírozás kérdéskörére.

Különösen érdekel e témakör azért is, mert mind az intézmények, mind a civil-szervezetek a közösségi kezdeményezéseik forrásait valamilyen módon maguk próbálják egy-egy tevékenység mögé felsorakoztatni, s ennek pályázati íróként jómagam is aktív részese vagyok. Tágabb látószögű vizsgálva, véleményem szerint a kultúrafinanszírozás lényege nem elsősorban a pillanatnyi támogatás és annak felhasználása.

¹ Kölcseyné Balázs Mária, tanársegéd, SZIE GAEK, Társadalom- és Vezetéstudományi Intézet, Békéscsaba

lása, hanem egy társadalom hosszabb távú befektetésének tekinthetjük, mely – az oktatásfinanszírozáshoz hasonlóan – hosszabb távon mindenképpen megtérül.

„A gazdaság a tágabb kultúra része [...]. [R]övid távon a gazdaságtól függ a szűkebb kultúra, ...a kulturális szféra finanszírozása, működése. Hosszabb távon a gazdaságot és a kultúrát a szűkebb kultúra határozza meg.” (Koncz 2004)

Kultúrafinanszírozási vizsgálódásaimat leszűkítettem a Nemzeti Kulturális Alap (továbbiakban NKA) Közművelődési Szakmai Kollégiumához (KSZK) a 2007–2011 közötti ötéves időszakban beérkezett pályázatok területi jellemzőinek vizsgálatára. Jelen tanulmányom ezen belül is a Dél-Alföld régió három megyéjének pályázati aktivitását mutatja be, főként a kvantitatív adatok elemzésével.

Közművelődési intézményben dolgozó szakemberként az NKA KSZK pályázati lehetőségeinek kihasználása egyértelmű és kihagyhatatlan volt számomra, több mint egy évtizeden keresztül. S bár sosem vizsgáltam korábban ilyen irányú statisztikai mutatókat, természetesnek véltem, hogy az intézmények szinte mindegyike él a lehetőséggel, s szakmai programjaik megvalósítása érdekében rendszeresen nyújtanak be pályázatokat.

A Magyar Népművelők Egyesülete delegáltjaként 2009–2011 között 3 évig kuratóriumi tagként vettem részt az NKA KSZK munkájában, így módomban állt az NKA Közművelődési Szakmai Kollégium pályázatait még egy megközelítésben megismerni. S bár bírálóként a beérkezett pályázatok nagy mennyiségűnek tündek, valójában ezen időszakban szembesültem azzal, hogy az ország és a határon túli magyarok térségek pályázati aktivitása és a pályázati minőség jelentős eltéréseket, különbségeket mutat.

A kutatásom során a beérkezett pályázatok kvantitatív mutatóit és minőségét is vizsgálom, s a kirajzolódó jellegzetességeket – egyelőre a megyék szintjéig lebontva – hasonlítom össze, a későbbiekben azonban tervezem ezt kistérségi szinten is megvizsgálni.

Célom a közösségi művelődés forrásszerzési potenciáljának vizsgálata, koncentrálni az NKA Közművelődési Szakmai Kollégiumához a 2007–2011 közötti ötéves időszakban beérkezett pályázatok területi aspektusainak elemzésére. Ezen túl – bár nem tartozik szorosan és közvetlenül a területi különbségek vizsgálatához – mindenképpen elemezni tervezem a pályázati kiírásokat és az azokra beérkezett pályázatokat, az innovációt, újszerűséget, reagálókészséget állítva középpontba.

Hipotéziseim a következők:

- Az intézmények, szervezetek szakmai tevékenységéhez elengedhetetlenül szükséges a pályázati források bevonása.
- A projektötletek adottak a szervezeteknél, azonban a benyújtott pályázatok minősége indokolja a pályázati képzések szorgalmazását, támogatását.
- A felosztható források zömét, többségét (több mint 50%-át) a városok (legnagyobb mértékben a megyeszékhelyek) tudták felhasználni, a kistéleplések kis számban nyújtanak be pályázatot, s azok is gyakran eredménytelenek.
- A hátrányos helyzetű, illetve a leghátrányosabb helyzetű térségek forrásbevonási készségei gyengék.

- A térségi pályázati aktivitás szoros összefüggést mutat a kulturális szféra feltételrendszerének váltoásaival, erre a közművelődési statisztikai jelentések adatai rávilágíthatnak.

A Dél-Alföld régióról röviden

Az Európai Unió regionális politikájához való illeszkedés elősegítésére több megyére kiterjedően kialakításra került a tervezési-statisztikai régiók rendszere, amelyet a területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény módosításáról szóló 1999. évi XCII. és a 2004. évi LXXV. törvény erősített meg. Ez jelenti hazánkban a NUTS-rendszer (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) 2. szintjét. (ksh.hu 2010)

Nem térek ki részletesen a régiófogalom sokat vitatott és sokszínű értelmezésére, jelen tanulmányban a NUTS 2 tervezési-statisztikai régiójaként közelítem meg azt.

A Dél-Alföld régiót az ország délkeleti részén található Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megye alkotja. A három megye adatai közül a kutatás szempontjából leginkább releváns a települések, azon belül a városok száma, mivel a megye ösztéleplésszámának arányában vizsgálom a későbbiekben a pályázati aktivitást és eredményességet (1. táblázat).

Magyarországon a városodás folyamata a rendszerváltást követően felgyorsult, ám ez a folyamat nem egyértelműen járt együtt a városiasodással. A 2011. évi adatok alapján Magyarországon a városok száma 328, a községeké 2826.

A településtípusokat vizsgálva megállapítható, hogy Békés megye összes településének 28%-a, Bács-Kiskun megye településeinek 17,65%-a, Csongrád megye településeinek pedig 16,6%-a város; ez jóval magasabb, mint az országos mutató, mely épphogy elhagyja a 10%-ot.

A régió megyéinek gazdasági mutatói több szempontot figyelembe véve elmaradnak az országos átlagtól. Az egy főre jutó GDP-t tekintve megállapítható, hogy a hét régiót vizsgálva a harmadik legalacsonyabb értéket a Dél-Alföld régióban találjuk (2. táblázat).

Megemlítendő, hogy európai uniós összehasonlításban Magyarország térségeinek elmaradása számottevő, a legjobban teljesítő Közép-Magyarország a középmezőnyben, a többi régió pedig az utolsó harmadban található.

1. táblázat. A Dél-Alföld régió megyéi

	Bács-Kiskun megye	Békés megye	Csongrád megye
Terület	8 444,8 km ²	5 629,7 km ²	4 262,8 km ²
Népesség	538 456 fő	374 448 fő	422 746 fő
Járások száma	11	9	7
Települések száma	119	75	60
Városok száma és aránya	21 (17,65%)	21 (28%)	10 (16,6%)

Forrás: Saját szerkesztés a teir.hu adatai alapján.

2. táblázat. A bruttó hazai termék (GDP) megoszlása régióként (2010)

Közép-Magyarország	49,6%
Közép-Dunántúl	9,5%
Észak-Alföld	9,5%
Nyugat-Dunántúl	9,3%
Észak-Magyarország	7,2%
Dél-Alföld	8,5%
Dél-Dunántúl	6,4%

Forrás: Saját szerkesztés A bruttó hazai termék (GDP) területi megoszlása 2010-ben c. tanulmány adatai alapján (<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gdpter/gdpter10.pdf>).

A Nemzeti Kulturális Alap

A Nemzeti Kulturális Alapot a Magyar Országgyűlés 1993-ban, az 1993. évi XXIII. törvény elfogadásával hozta létre, összetett célrendszerrel.

- Elsődlegesen a nemzeti és az egyetemes értékek létrehozásának, megőrzésének, valamint hazai és határon túli terjesztésének támogatását biztosítja sajátos forrásaiból az alap.
- Az államtól „karnyújtásnyira”, ám attól mégis függetlenül működő szervezet társadalmasított kuratóriumi rendszer működtetésével pályázati úton nyújtson támogatást a kulturális programok megvalósításához.
- Elkülönített pénzalapként a kultúrafinanszírozás e fontos eleme ne legyen kitéve az évenkénti költségvetési vitáknak, a különböző nyomásgyakorlásoknak. (nka.hu 2012)

Az NKA 1999–2006 között átmenetileg elveszítette az elkülönített állami pénzalap státusát, s fejezeti kezelésű célelőirányzatként a központi költségvetés ágazati minisztériumi fejezetének egyik alcímébe integrálódott, ám 2006-tól ismét visszaalakult alappá. Az NKA fő bevételi forrása több alkalommal is megváltozott, a kulturális járulék megszűnése óta az ötös lottó szerencsejáték játékadójának 90 százaléka biztosítja annak bázisát (1993. évi XXIII. törvény a Nemzeti Kulturális Alapról).

2007–2011 között 17 állandó szakmai kollégium végezte munkáját, melynek tagjai a társadalmi és szakmai szervezetek delegálásával és miniszteri kijelöléssel kerülhettek be a kuratóriumokba. A kollégiumi tagsági megbíztatás 4 évre szólt.

A kollégiumok értékrendjének folytonosságát biztosította az a rotációs rendszer, mely lehetővé tette a tagok cseréjét úgy, hogy sosem egyidejűleg cserélődött mindenki, hanem mindig voltak olyan tagok, akik az állandóságot képviselve betanították a munkamódszerekbe, értékelési elvekbe az újonnan bekerülőket.

A kollégiumok munkáját annak elnöke irányította, s nem mindig látható, ám annál jelentősebb szervezési és adminisztrációs háttérfeladatok elvégzésével segítséget nyújtott ehhez az igazgatóság egy munkatársa, aki kollégiumi titkárként tevékenykedett.

A 2007–2011 közötti vizsgált időszakban a 17 szakmai kollégium egyike a Köz-művelődési Szakmai Kollégium volt, melynek 3 évig magam is kurátora lehettem. A

9 tagú kollégium tagjai közt közművelődési intézményvezető, nonprofit kft. ügyvezető igazgatója, civilszervezeti tisztségviselő, önkormányzati közművelődési referens egyaránt tevékenykedett.

A kollégiumi tagsági megbízatás eredetileg 4 évre szólt, azonban az NKA 2012. január 1-jétől történt átszervezésekor minden kurátor megbízása megszűnt, s a kollégiumok is jelentősen átalakultak.

Az NKA Bizottsága 2010-ben elkészítette stratégiáját, s ehhez csatlakozva a szakmai kollégiumok, köztük a közművelődési is, megfogalmazták saját stratégiájukat. A stratégiai célok három fő feladatra összpontosítottak (ezek az NKA Bizottságának céljai között is központban álltak): a kultúra teremtésére, terjesztésére és megőrzésére. A prioritások közt szerepel a területi egyenlőtlenségek csökkentése, a hazai és határon túli kulturális szereplők együttműködésének ösztönzése és támogatása, a gyermek- és ifjúsági korosztály kulturális-közösségi szocializációjának segítése, a szakmai innováció elősegítése, a közművelődési humánerőforrás szakmai fejlesztését elősegítő szolgáltatások támogatása. (A Nemzeti Kulturális Alap Közművelődési Szakmai Kollégiumának stratégiája 2010.)

Az NKA KSZK felosztható forrásait tekintve a vizsgált időszakban látható, hogy a 2007. évi támogatáshoz viszonyítva 2008-ban emelkedés, majd 2009-ben visszaesés tapasztalható. S bár jól látható, hogy az NKA-források 2010–2011-ben jelentős emelkedést mutatnak, a KSZK által felosztható források nem emelkedtek ugyanilyen arányban (3. táblázat; 1. ábra).

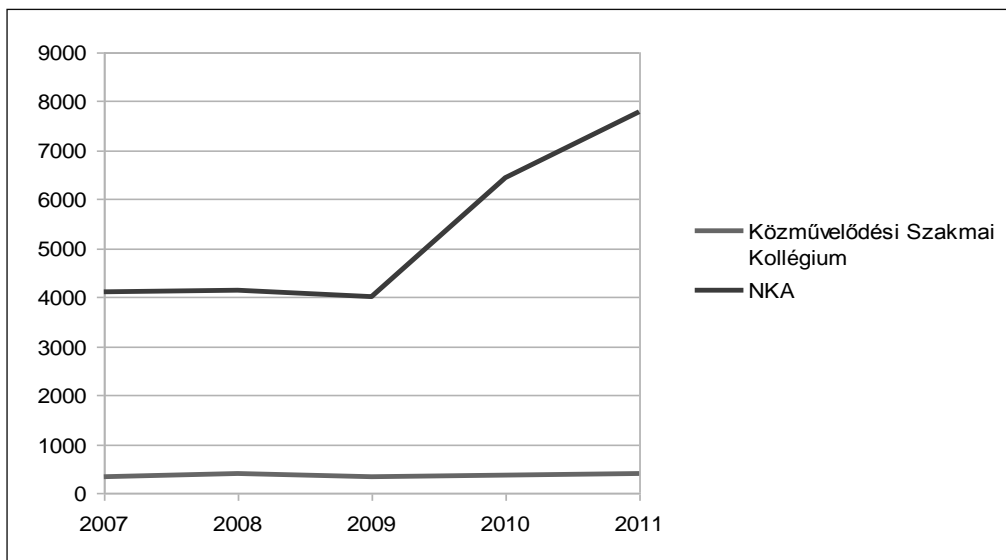
A 2007–2011 közötti években mindösszesen 5331 db pályázatot nyújtottak be a szervezetek az NKA KSZK-hoz (1. ábra). A vizsgált időszakban a beérkezett összes pályázatok éves eloszlása egyenetlen, hullámzó (4. táblázat). A változások okait egyaránt okozhatta az NKA-források hullámzása, a kiírások feltételrendszerének változásai, de még valószínűbb, hogy a társadalmi-gazdasági változások, s a gazdasági válság következtében történt intézménybezárások, -összevonások is hozzájárultak a mélypontokhoz. A források szűkülése akár az intézményi, akár a civil szférában nagyobb ösztönzést jelenthetett a pályázásra, így indokolt lehet az emelkedés is. Ennek vizsgálata önálló kutatást érdemelne, azonban a nagyrészt átalakult intézményrendszer ezt ma már jelentősen megnehezítené.

3. táblázat. Az NKA és a Közművelődési Szakmai Kollégium felosztható forrásai a 2007–2011 közötti években (millió Ft)

	2007	2008	2009	2010	2011
NKA	4 117,1	4 155	4 003	6 435	7 784
Közművelődési Szakmai Kollégium	330	380	323	377	406

Forrás: Saját szerkesztés a www.nka.hu oldalon elérhető éves beszámolók alapján.

1. ábra. Az NKA és a Közművelődési Szakmai Kollégium felosztható forrásainak változása a 2007–2011 közötti években (millió Ft)

Forrás: Saját szerkesztésű diagram a www.nka.hu oldalon elérhető éves beszámolók alapján.

2. ábra. Az NKA Közművelődési Szakmai Kollégiumához beérkezett pályázatok száma a vizsgált időszakban

Forrás: A szerző saját adatai alapján a Térképtér Kft. szerkesztése.

4. táblázat. NKA Közművelődési Szakmai Kollégium,
a beérkezett pályázatok száma a vizsgált időszakban

	2007	2008	2009	2010	2011	Összesen
NKA KSZK	1288	875	1142	992	1034	5331
Bács-Kiskun megye	43	34	49	34	38	198
Békés megye	80	42	50	47	48	267
Csongrád megye	40	30	46	34	40	190
Dél-Alföld régió	163	106	145	115	126	655

Forrás: Saját szerkesztés a www.nka.hu oldalon elérhető éves beszámolók alapján.

Az NKA pályázati kiírásainak középpontjában a magyar kultúra támogatása áll, a pályázatok, amennyiben ezt a célt tűzik ki, érkezhettek Magyarországról és a határokon túlról is (2. ábra).

A vizsgált időszakban pályázati díj nélkül pályázhattak a szervezetek, s a támogatásokat előfinanszírozásként folyósította az NKA, így a szervezetek szűkös anyagi helyzete nem befolyásolta a beérkezett pályázatok számát. Napjainkban (2012 óta) már pályázati díjat kell fizetniük a Nemzeti Kulturális Alap pályázóinak, ám ez korábban nem jelenhetett meg visszatartó tényezőként. A kiírások jellemzően kikötötték, hogy egy pályázó egy altémára egy pályázatot nyújthat be, viszont a kulturális civilszervezetek és a közművelődési intézmények lényegében a kollégium minden kiírására pályázhattak.

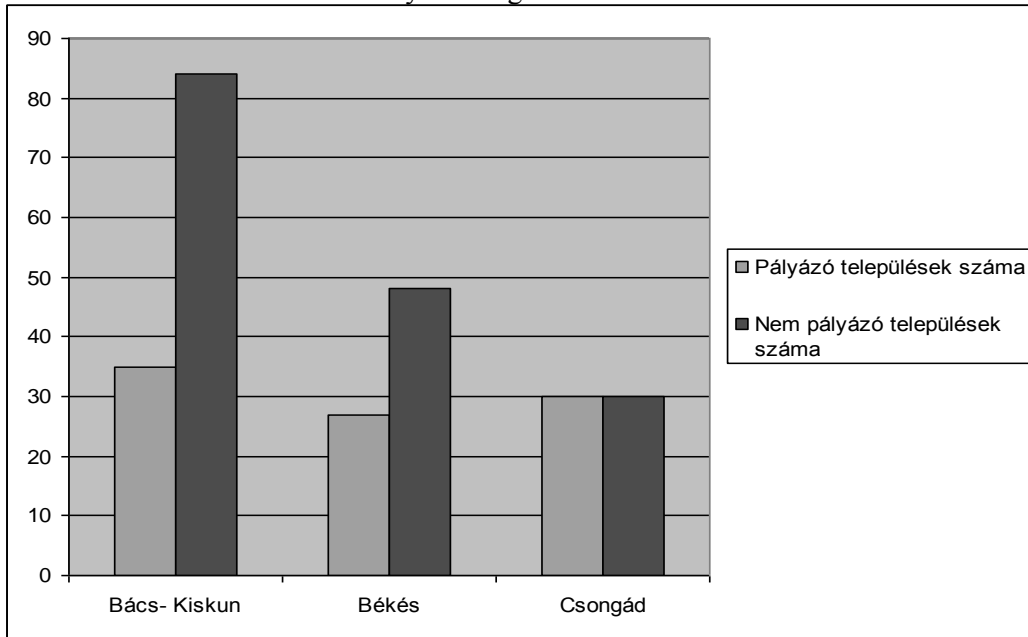
2007 és 2011 között online pályázatadás még nem működött; bár az adatlapot interneten kellett kitölteni, a pályázatot papíralapon kellett benyújtani.

Az NKA KSZK pályázati kiírásai részben számoltak a szervezetek felmerülő finanszírozási nehézségeivel, azzal, hogy a hagyományos rendezvények, projektek megvalósítása veszélybe kerülhet pályázati támogatások nélkül. Így a vizsgált időszakban megjelentek a már ismert és várt hagyományos kiírások, mint a rendezvények támogatása, amatőr alkotóművészeti közösségek értékteremtő tevékenységének támogatása (táborok), kisközösségi művelődési tevékenység, eszközbeszerzés támogatása. A közművelődés, a szakmai munka feltételrendszeréhez járult hozzá a szakmai kiadvány megjelentetésének és az oktatás, szakmai képzés, továbbképzésnek a támogatása.

A hazai és határon túli magyar nyelvű közművelődési célú folyóiratok fennmaradását, megjelenését szolgálta a laptámogatás, melynek keretein belül a hagyományos és az internetes folyóiratok is igényelhettek támogatást.

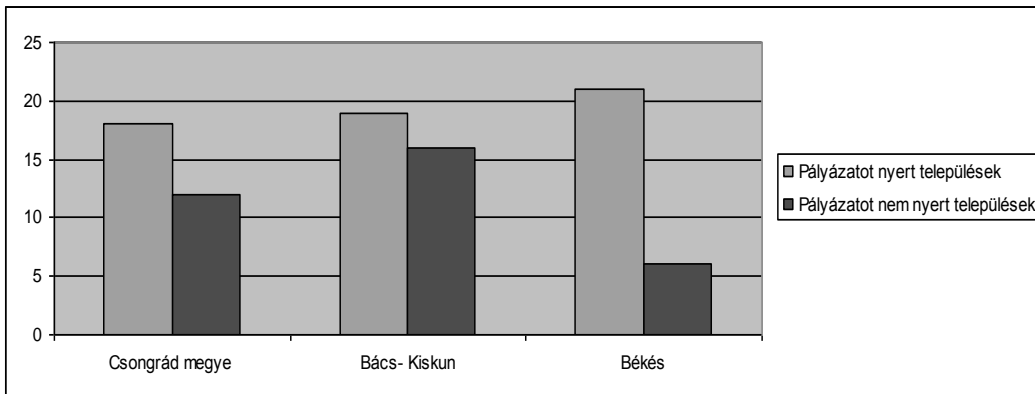
A hagyományos pályázati kiírásokon túl a KSZK kurátorai törekedtek arra is, hogy ne csak kiszolgálják a meglévő igényeket, de formálják is azokat. Az innovációs potenciál fejlesztését a vizsgált időszakban több pályázati kiírás is szorgalmazta, így a szervezetek és tevékenységeik reklám- és PR-tevékenységének (spotkésztés), illetve a kulturális esélyegyenlőségnek (fogyatékkal élők szervezetei és közművelődési intézmények közös projektjei) támogatása. A kollégiumhoz beérkezett pályázatok száma az első csoportban a legmagasabb, s a harmadikban a legalacsonyabb (nka.hu; archívum; pályázati kiírások 2007–2011).

4. ábra. A Dél-Alföld régió pályázatot benyújtó és nem pályázó településeinek aránya a vizsgált időszakban

Forrás: Saját szerkesztés az NKA KSZK 2007–2011 között beérkezett pályázatai alapján.

5. ábra. A Dél-Alföld régió pályázó településeinek pályázati eredményessége a vizsgált időszakban

Forrás: Saját szerkesztés az NKA KSZK 2007–2011 között beérkezett pályázatai alapján.

Az NKA KSZK beérkezett pályázatainak száma Békés megyében a legmagasabb, ahonnan a Dél-Alföld régió 2007–2011 közötti összes pályázatának közel 41%-át nyújtották be. Csongrád megyéből érkezett be a régió pályázatainak 30%-a,

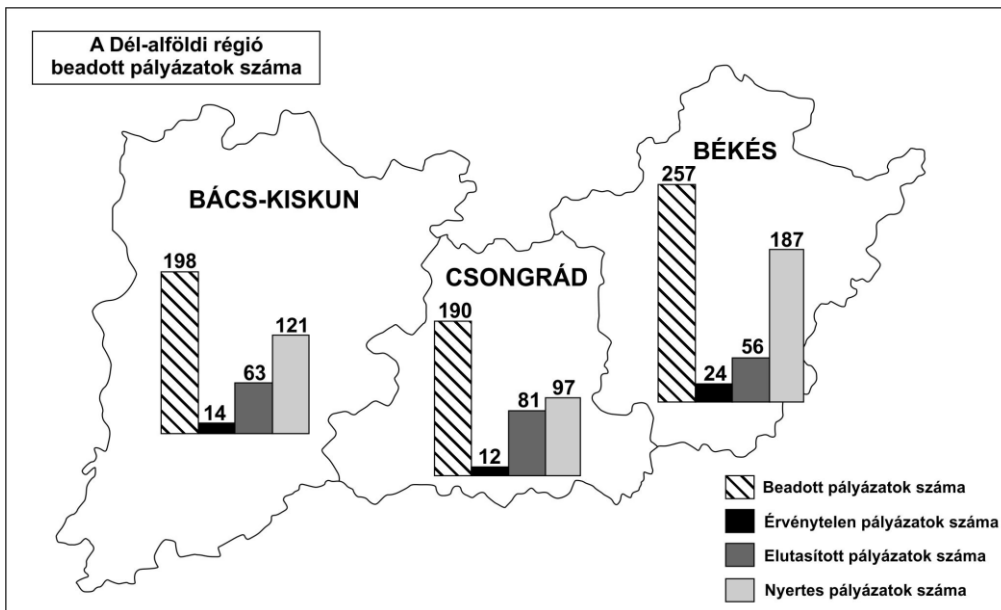
míg Bács-Kiskun megyéből 29%. Az érvénytelen pályázatok azt jelzik, hogy a kiírás feltételrendszerének nem feleltek meg a benyújtott pályázatok. Gyakori, hogy a pályázati jogosultságot nem veszik figyelembe a szervezetek. A formai hibákat jellemzően a nem csatolt mellékletek, kitöltetlen adatok, elmaradt nyilatkozatok okozzák. Az elutasított pályázatok nagyobb része forráshiány miatt nem kap támogatást, ám sok a gyenge minőségű pályázat, melyből a bíráló szakember nem látja pontosan, hogy mit is szeretne megvalósítani a pályázó. Gyakori hiba a költségvetés részletezésének elmaradása avagy felületes kitöltése, ez is nehezíti a kurátorok döntését.

A Dél-Alföld régió beérkezett pályázatait megyénkénti bontásban vizsgálva megállapítható, hogy a legeredményesebb Békés megye, ahol a benyújtott 267 pályázat 70%-a, 187 db pályázat kapott támogatást. Bács-Kiskun megye pályázatainak 61%-a, Csongrád megye pályázatainak 51%-a került a támogatottak közé (4. táblázat).

A beérkezett pályázatok minőségi jellemzőit, illetve az elutasított pályázatok arányát tekintve igazoltnak vélem a feltevésemet, miszerint a forrásbevonáshoz, eredményes pályázatíráshoz elengedhetetlen a további képzések szervezése, megvalósítása a kulturális célú civilszervezetek és közművelődési intézmények körében.

A forrásbevonási képességet vizsgálva már a korábbiakban is kiderült, hogy a régió három megyéjét tekintve Békés megye volt a legeredményesebb mind a pályázó települések (6. ábra), mind a szervezetek eredményességi mutatóit (3. ábra) illetően. Ugyanez jelenik meg akkor, ha az elnyert támogatási összegeket is összehasonlítjuk (5. táblázat).

6. ábra. A Dél-Alföld régió beérkezett pályázatainak megoszlása a vizsgált időszakban

Forrás: A szerző saját adatai alapján a Térképtér Kft. szerkesztése.

5. táblázat. Az NKA Közművelődési Szakmai Kollégiumhoz beérkezett pályázatok támogatása a vizsgált időszakban (Ft)

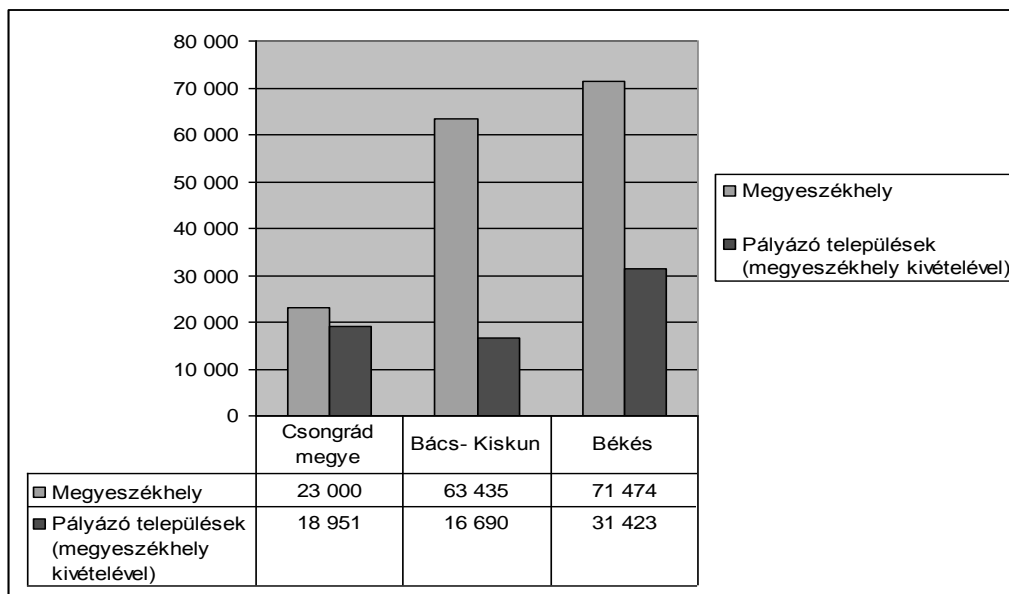
	Bács-Kiskun	Békés	Csongrád
Megvalósításhoz szükséges teljes összeg	359 832 978	394 964 153	278 406 380
Igényelt támogatás	225 994 943	271 821 588	182 763 208
Megítélt támogatás	84 875 974	100 439 000	41 954 114

Forrás: Saját szerkesztésű táblázat az NKA KSZK 2007–2011 között beérkezett pályázatai alapján.

Az egy nyertes pályázatra jutó támogatás összege azonban Bács-Kiskun megye esetében a legmagasabb, 701 454 Ft. Békés megye esetében ez az összeg 537 107 Ft, Csongrád megye esetében 432 516 Ft, ami alig több, mint a Bács-Kiskun megyei pályázatok fajlagos támogatásának 60%-a.

A nagyvárosok, megyeszékhelyek helyi társadalmi viszonyai bonyolultabbak, összetettebbek. Igaz ez az intézményrendszerre is és a civil szférára is. A szervezethez magasabb fokú, a munkatársak, aktivisták jellemzően képzettebbek, gyakorlottabbak. Ez indokolja, hogy a pályázati támogatások jelentős része realizálódik a megyeszékhelyeken. Azonban ez azt is jelenti, hogy az összes többi pályázó település, beleértve a kistélepléseket is, osztozik a fennmaradó támogatáson (7. ábra).

7. ábra. A Dél-Alföld régió pályázati támogatásainak megoszlása a vizsgált időszakban (E Ft)

Forrás: Saját szerkesztés az NKA KSZK 2007–2011 között beérkezett pályázatai alapján.

Befejezés

Jelen tanulmányomban a Dél-Alföld régióból a Nemzeti Kulturális Alap Közművelődési Szakmai Kollégiumához 2007 és 2011 között beérkezett pályázatok kvantitatív jellemzőit vizsgáltam, összehasonlítottam az adatokat megyei szintekre kivetítve. A több szempontból is hátrányos helyzetű megyékben a közművelődési célú pályázatok száma alacsony. Eredményességét tekintve Békés megye, a források összegét tekintve Bács-Kiskun megye az egy nyertes pályázatra jutó fajlagos forrás-összeggel, Csongrád megye pedig a pályázatot benyújtó települések arányával áll első helyen a régióban. Az alacsony pályázási kedv, a lehetségeshez képest kevés számú beérkezett pályázat okán érdemes felvetni, hogy az első és legfontosabb feladat a pályázati lehetőségek kihasználása. Ehhez elengedhetetlenül fontos a rendszeres pályázatfigyelés.

A beérkezett pályázatokat vizsgálva megállapítható, hogy a pályázatok szakmai és pénzügyi kidolgozottsága széles skálán mozog. Ezek egyelőre tények, de olyan tények, amelyeket érdemes országos összehasonlításban is megvizsgálni. A további kutatási, elemzési lehetőségek igen bőségesek. Szeretném mindenképpen bizonyítani azt is – amit az adatok már láthatóan alátámasztanak –, hogy a kistelepülések forráslelő képessége gyenge, s a közművelődést és feltételrendszerét tekintve ez jelentős területi különbségeket, kulturális esélyegyenlőtlenséget okoz.

További kutatási lehetőséget biztosít a településtípusok szerinti forráslelő arányainak, a pályázó szervezetek számának és típusának vizsgálata. A NUTS 3-as szinten túl az adatok kivetíthetők a LAU 1-es szintre is. A matematikai statisztikai módszerek alkalmazásával differenciáltabb összehasonlítási lehetőségek is rendelkezésünkre állnak. A kvantitatív adatfeldolgozási módszereken kívül a beérkezett pályázatok kvalitatív jellemzői is vizsgálatra érdemesek. Az elemzések – a ténymegállapításokon, a jelenségszinten túlmutatva – a következtetések levonásához biztosítják az alapot, s a helyzetelemzés a további teendők megfogalmazását is lehetővé teszi mind helyi, mind térségi szinteken.

IRODALOM

- Koncz G. 2010: *A közművelődés gazdasági kutatásának kezdetei Magyarországon, 1974 és 1989 között*. PhD-értekezés. Napkút Kiadó. Budapest.
1993. évi XXIII. törvény a Nemzeti Kulturális Alapról.
- A Nemzeti Kulturális Alap Közművelődési Szakmai Kollégiumához 2007–2011 között beérkezett pályázatok.
- A Nemzeti Kulturális Alap Közművelődési Szakmai Kollégiumának stratégiája, 2010. Kézirat.
- A Nemzeti Kulturális Alap Igazgatósága Alapító okirata. www.nka.hu (2013. 09. 05.)
- A Nemzeti Kulturális Alapról röviden. www.nka.hu (2011. 10. 08.)
- A Nemzeti Kulturális Alap Közművelődési Szakmai Kollégiumának pályázati kiírásai. www.nka.hu
- A Nemzeti Kulturális Alap Közművelődési Szakmai Kollégiumának beszámolója. www.nka.hu
- <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gdpter/gdpter10.pdf> (2013. 12. 29.)
- www.teir.hu (2013. 12. 29.)

Felébred-e a tetszhalott? A záhonyi különleges gazdasági övezet története és lehetséges jövője

KULCSSZAVAK: Záhonyi vállalkozási övezet, közlekedéspolitika, gazdaságfejlesztés, területfejlesztés

ABSZTRAKT: Záhony határváros az ukrán–magyar határ mellett, melynek az 1990-es években a gazdasági és közlekedéspolitikai helyzete is alapvetően megváltozott. Lehetőség nyílt arra, hogy a térségben szabad vállalkozási övezetet létesítsen a kormányzat, de a megvalósítást a megyei gazdasági szereplők és a megyei politikusok megakadályozták. A program megvalósítása lehetőséget biztosított volna a térség, de tágabban akár a megye vagy az ország dinamikusabb társadalmi és gazdasági fejlődésére. A lehetőség – az övezet létesítésére – még fennáll, de fogy az idő, meg kell tenni a szükséges lépéseket, mert a szomszédos országok hasonló fejlesztéseinek megvalósulásával a pozitív hozadékok jelentősen mérséklődhetnek.

Záhony és térsége gazdasági és politikai változásai 1990-ig

Záhony az 1870-es évekig jelentéktelen település volt. Gazdasági és politikai jelentőségét az adta, hogy tiszai átkelő volt, és – jó megközelíthetőségének köszönhetően több alkalommal – a nádori bíraskodásnak is helyet adott. A változást az 1873-ban a Magyar Északkeleti Vasúttársaság által kiépített vasútvonal létesítése hozta. Jellemző, hogy a vasútállomás neve a vasúttársaság alapítólevelében még Zsurk néven szerepelt.²

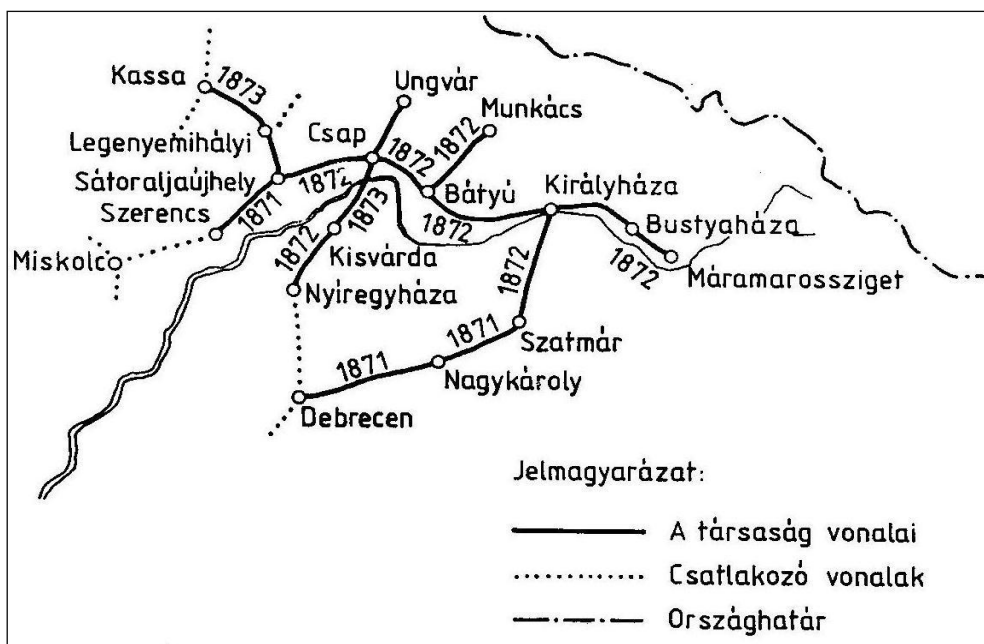
Záhony ekkor a Csap vasútállomás előtti megállóhely volt. Már a vasút építésének kezdetén felmerült a kelet-európai kapcsolatok kiépítése a Kárpátokon keresztül. Ebben az időben Galícia az Osztrák Császárság része volt, így a kapcsolatról a Magyar Északkeleti Vasútnak a Császári és Királyi Osztrák Államvasutakkal kellett megegyeznie, ami meg is történt 1884-ben.³ A két társaság megállapodott egy vasúti áruszállításra és manipulálásra szolgáló vasúti csomópont kiépítéséről, működésének feltételeiről, szabályairól. A két társaság együttműködésének helyszíne a Vereckei-szoros térsége lett volna. Bár a megállapodás megvalósítását megfelelően előkészítették, a vasúti csomópont kiépítésére nem került sor (1. ábra).

¹ Főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola, Társadalomismereti Tanszék, Budapest

² A Magyar Északkeleti Vasút építésének története. Budapest, 1984. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Könyvtár. Ktj: D 1520.

³ Magyar Északkeleti Vasút állandó jelleggel bíró szerződések gyűjteménye. Budapest, 1890. MMKM Könyvtár. Ktj: a 978. 648. oldal.

I. ábra. A Magyar Északkeleti Vasút 1857 és 1873 között megépített vasútvonalainak hálózata

Forrás: Horváth 2000.

Az első világháborút lezáró békeszerződés következtében Záhony határváros lett, annak minden előnyével és hátrányával.⁴ Az új szerepkör azonban lényegi változást nem hozott a térség gazdasági és társadalmi életében, a település továbbra is periferikus jellegű maradt.

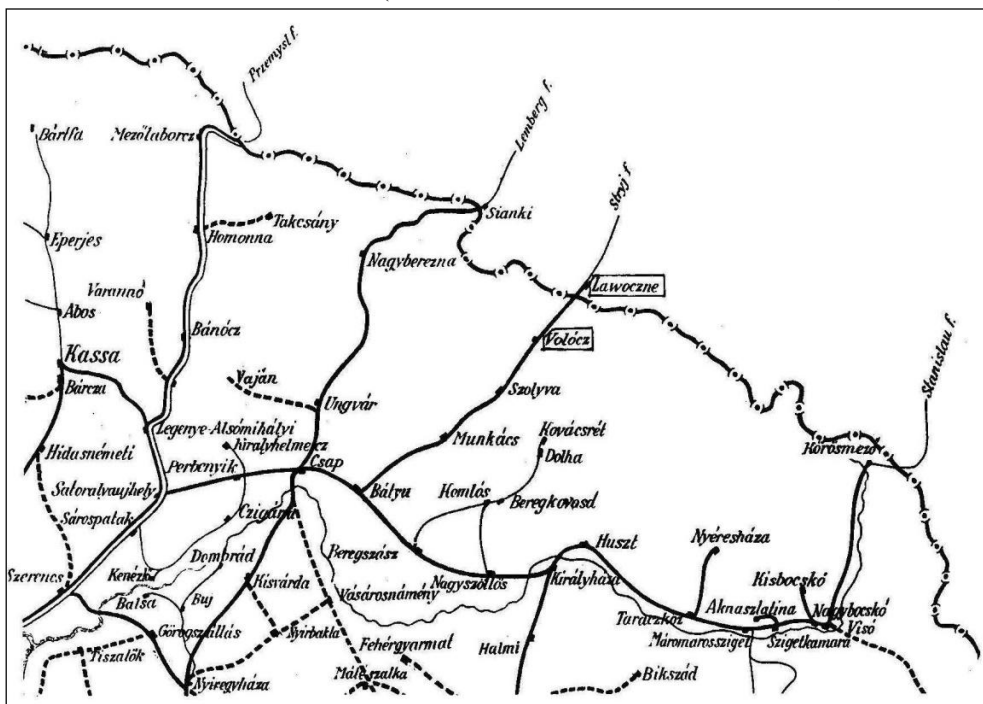
Az első bécsi döntés következtében⁵ a kárpátaljai területek visszakerültek Magyarországhoz, így Záhony ismét távol került a határtól. A korábban ebben a térségben kiépített vasútvonalakat a háborús felkészülés jegyében megerősítették, így nagyobb teher- és forgalombírásúak lettek. A német példát követve a Horthy-kormány 1940-ben kötött megállapodást a Szovjetunióval kereskedelmi szállításokról és átrakóállomás létesítéséről a Vereckei-szorosban⁶ (az 1884-ben már kijelölt területre) (2. ábra). A magyar és a szovjet fél egyaránt érdekelt volt a kétoldalú kapcsolatok felvételében, fejlesztésében. Magyarország számára a korlátlan mezőgazdasági felvevőpiac és a korlátlan nyersanyagbázis volt a vonzó, a Szovjetunió pedig így juthatott hozzá fogyasztási cikkekhez, illetve bújhatott ki a gazdasági blokádnál. A Szovjetunió megtámadásával ez a lehetőség elveszett.

⁴ Az 1921. évi XXXIII. törvénycikk.

⁵ 1938. november 2. 1938. évi XXXIV. törvénycikk.

⁶ Magyar Országos Levéltár, K 69-1941-50966 24. oldal.

2. ábra. A Csap–Munkács–Lawoczne-vasútvonalra 1940-ben tervezett két átrakóállomás (Valócz és Lawoczne, Vereckei-szoros)

Forrás: Horváth 2000.

A II. világháborút követően Záhony ismét határváros lett, a csehszlovák és szovjet hármasthatárnál. A tiszai vasúti híd felrobbantása miatt a vasútvonal nem üzemelt. A háborús jóvátételi megállapodások alapján a vasúti szállítások Sátoraljaújhelyen és Csehszlovákián keresztül érték el a szovjet határt. A csehszlovák vasút folyamatos szabotálása következtében a magyar szállítások késve érték el a határt, és ezért rendszeresen büntetést kellett fizetnie az országnak. A Magyar Nemzeti Bank javaslatára, a magyar fél kezdeményezésére hozták létre Záhonyban a vasúti átrakóállomást (ideiglenes jelleggel) a vasúti szállítások lebonyolítására a Szovjetunió felé.⁷ A javaslat nemcsak sikeres volt, hanem lehetőséget is biztosított előbb a két ország között, majd a nemzetközi (Szovjetunió– európai országok, valamint Ázsia– európai országok) kereskedelmi szállítások lebonyolítására. Ezért a magyar és a szovjet fél Csap és Záhony között átrakóállomást létesített 1947-ben.⁸ Az együttműködés feltételei megegyeztek a Horthy-kormány és a Szovjetunió között megkötött szerződésben foglaltakkal.

⁷ Magyar Országos Levéltár, XIX-J-1-j SZU TÜK. 59/b. Jegyzőkönyvek összekötő megbeszélésekről 1945. VIII. 16-1946 I. 23. 135. oldal.

⁸ Magyar Országos Levéltár XIX-J-1-a Külügy 1249.

A záhonyi vasúti átrakó forgalma, jelentősége folyamatosan emelkedett. A MÁV Debreceni Vasút-igazgatóságának kis határállomásából 1980-ra önálló vasút-igazgatósággá vált. A MÁV, mint országos nagyvállalat, mentesült a helyi és a megyei közigazgatási engedélyezési eljárások alól, ezért magának Záhony településnek és Szabolcs-Szatmár megyének a záhonyi vasúti fejlesztésekbe konkrét beleszólási lehetősége gyakorlatilag nem volt.

A változást az 1971. évi Országos Településhálózat-fejlesztési Terv⁹ hozhatta volna meg a tanácsi közigazgatás számára. Ez alapján a záhonyi fejlesztéseket, illetve a – térséghez viszonyított – magasabb ellátási és életszínvonalat a térség szintjére kellett volna „lerontani”. Záhonyt a járási központ Kisvárda fennhatósága alá rendelték. Ezt a folyamatot alapozta volna meg az első olyan fejlesztési terv, amely egy gazdasági övezet jellegű térségfejlesztési programot valósított volna meg¹⁰. A terv lényege az volt, hogy Záhonyban semmi sem változik, marad az átrakás, míg Kisvárdán, az átrakóállomás funkciójára alapozva, ipari központot létesítenek. A terv az itt bejövő és átrakott áruk feldolgozását irányozta elő, ám a forgalmi adatok nagy része titkos volt, illetve bizonytalan, mert a szállításokat (mennyiség, összetétel) minden esetben az éves kétoldalú tervtárgyalásokon egyeztetették, illetve határozták meg. A programot a MÁV kategorikusan visszautasította.

A megyei vezetés úgy próbálta meg a helyi közigazgatást erősíteni a vasút-igazgatósággal szemben, hogy előbb nagyközséggé, majd 1989-ben, a közelében lévő három településsel összevonva, várossá nyilvánították Záhonyt. Ekkor még senki sem gondolta, hogy Záhony és térségének fejlődése egy év múlva megáll, sőt a térség rendkívüli gyorsasággal visszafejlődik.

Záhony és térségének gazdasági és társadalmi változásai a rendszerváltást követően

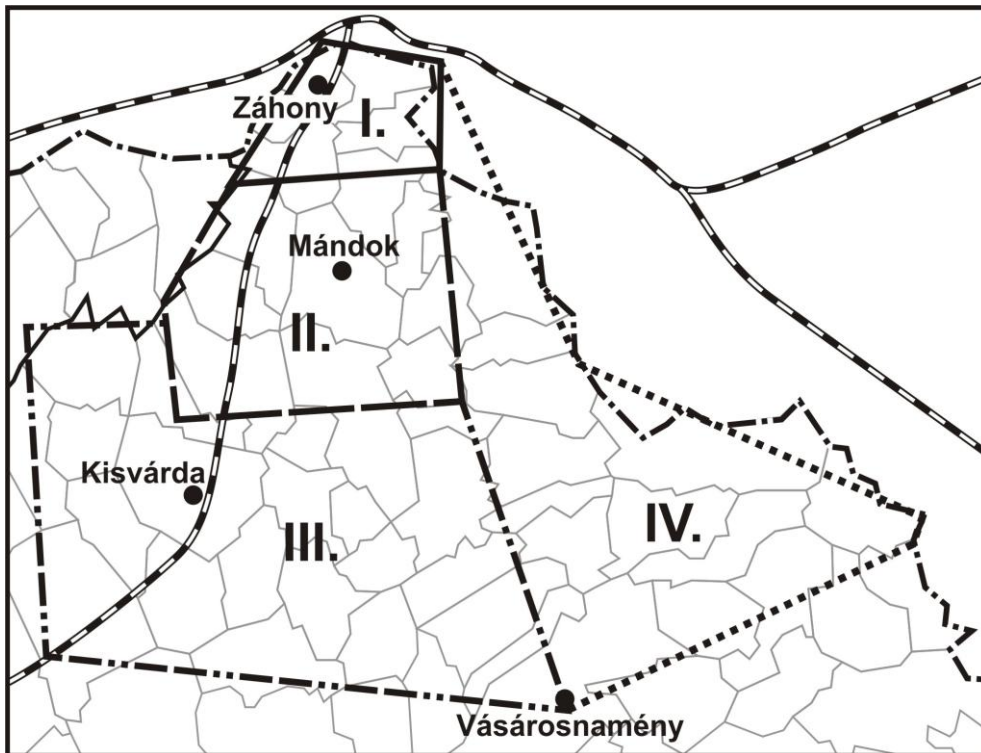
1990-et követően Záhony és a vasút jelentős megrázkódtatáson esett át. A rendszerváltás kormánya drasztikus nemzetközi gazdasági lépéseinek következtében a vasúti forgalom a 40 évvel korábbi szintre esett vissza. Ebben szerepet játszott a közlekedési minisztérium által alkalmazott vasúti szállítási tarifapolitika. A szovjet határtól az ország belseje felé a vasúti szállítás drasztikusan megdrágult, ezért a térség áruáramlása a kamionforgalomra állt át. Miközben a vasúti átrakó kongott az ürességtől, a közúton 20 km-es kamionsor állt éveken keresztül, a közúti háttérszolgáltatások hiánya mellett.

A közútfejlesztési tervekkel a záhonyi térség közlekedéspolitikai jelentőségét csökkentették. Amíg Szlovákia és a Szovjetunió, majd Ukrajna a közlekedéslogisztikai csomópont megerősítését tervezte, addig Magyarország szétbontotta a meglévő egységet, így a vasúti átrakó forgalmának jelentős csökkentése mellett az M3-as autópályát Záhonytól kb. 60 km-rel távolabbra vezetné át a határon.

⁹ 1006/1971 sz. MT-határozat (1971. március 16.) A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970. Szerk. Vass Henrik. Bp. 1974. Kossuth Könyvkiadó, 557–561.

¹⁰ A tervezés vezetője Kálnoki Kis Sándor volt.

3. ábra. A záhonyi vállalkozási övezet területének változása

Forrás: a szerző saját szerkesztése (2013).

A város vezetése e folyamatokba nem nyugodhatott bele, és már 1991-ben felmerült, hogy Záhony térségében ismét „valamilyen” gazdasági övezetet létesítsenek a jövőben. 1993-ban nemzetközi konferenciát rendeztek – igen nagy érdeklődés mellett – akkor még „különleges gazdasági övezet” címmel. Legnagyobb meglepetésre több külföldi vállalkozó kész tanulmánytervvel érkezett a rendezvényre.¹¹

A záhonyiak kezdeményezését felkarolta a területfejlesztésért akkor felelős minisztérium és a kormány, amely 1014/1994. (III. 4.) sz. határozatával döntött Záhony és térsége gazdasági fejlesztésének előkészítéséről. A kormánydöntés adott alapot a tanulmánytervek elkészítésére és néhány térségi beruházás megindítására. A tervek 1995-re elkészültek. A program megvalósítása azonban késett, és csak Horn Gyula, akkori miniszterelnök váratlan kijevei bejelentését követően indult el, ahol a magyar kormánydelegáció sajtótájékoztatóján bejelentette, hogy Záhonyban vállalkozási övezetet létesít a magyar kormány. Ezt követően egy héten belül elfogadta a kormány az 1046/1995. (VI. 13.) kormányhatározatot a Záhony és térsége gazdasági

¹¹ A legérdekesebb a washingtoni Heritage Foundation által készített tanulmány volt, amelyet izraeli-amerikai vállalkozók rendeltek meg. (Az övezet vámkülföld lett volna, ahol mindenki vállalkozó, és belépés csak útlevelel lehetséges.)

fejlesztését elősegítő intézkedésekről. A benyújtott, illetve elfogadott határozat (máig ismeretlen időpontban és helyen) jelentős változáson esett át, és az övezet határait jelentősen megváltoztatta.¹² A I. ütem területi telítődése után a II. ütem területén, majd a III. ütem területén folytatódott volna a beruházási program, ezen belül a III. ütem területe elsősorban a humánfejlesztéseknek adott volna otthont. Olyan területet is csatlakoztattak az eredeti tervhez, amelynek alkalmasságát senki nem vizsgálta előzetesen. E terület csaknem teljes egészében a Szatmár–Beregi Tájvédelmi Körzet területéhez tartozik, néhány szigorúan védett természeti értékkel (pl. barabási Öreg-hegy). Mint az később nyilvánvalóvá vált, ismét az autópálya-nyomvonal kijelölése körüli vita okozta a módosítást, ezzel a lépéssel akarták biztosítani az érintett politikai erők a „beregi nyomvonal” megerősítését (3. ábra).

A kormányhatározat megjelenését követően négy elkülönülő csoport markáns fejlesztési elképzelésekkel jelent meg, amiből később komoly ellentétek alakultak ki.¹³

1. A kormány által létrehozott *koordinációs bizottság*, ahol az Európai Unió rendszerén belül – elsősorban Írországban – kialakult vállalkezési övezet működésének hazai jogszabályi kialakítása körül folyt a munka. A program lényege: az állam létrehoz egy övezetet működtető szervezetet, és a szervezeten keresztül minden vállalkozónak azonos kedvezményes feltételek mellett biztosít szabad vállalkezési lehetőséget. A MÁV mintegy „kikötői szolgáltatásként” a vasúti kiszolgálást végzi az övezet részére. A koordinációs bizottságnak nem állt rendelkezésére forrás külső szakértők, tanulmányterv-készítők finanszírozására, de még saját ülései megtartására sem. Ezért hiába keresték a külföldi ajánlattevők a koordinációs bizottságot, az érdemben nem tudott tárgyalni.
2. A *Magyar Beruházási és Fejlesztési Bank* úgy értelmezte a határozatot, hogy – mintha eddig semmi sem történt volna – önállóan dolgozott ki egy tervet a záhonyi fejlesztésekre. A program lényege: kialakításra kerül a Záhony–Nyíregyháza logisztikai körzet. Záhonyban továbbra is csak átrakás folyik, a termelő ipari beruházások pedig a nyíregyházi ipari parkban kerülnek megvalósításra.¹⁴ A bank által létrehozott Záhony és Térsége Fejlesztése Kft. számára jelentős forrás állt rendelkezésre. A bank olyan tanulmánytervek elkészítését finanszírozta, amelyek érdekeinek megfeleltek, más érveket, észrevételeket nem vett figyelembe.
3. A *MÁV* vezetése úgy értelmezte a határozatot, hogy az övezet végül majd a MÁV vezetése alatt fog működni. Előbb belép a MÁV az övezetet működtető – az MBFB által létrehozott – szervezetbe, majd teljes egészében átveszi annak irányítását. A MÁV helyi vezetését zavarta, hogy elvesztheti korábbi, térségi hatalmi pozícióját, ezért tervet készített a záhonyi átrakó ukrán érdekek szerinti átalakítására.¹⁵

¹² Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Bajor Tibor gyűjteménye.

¹³ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Bajor Tibor gyűjteménye.

¹⁴ A Záhony Vállalkozási Övezet Üzleti Konceptiója. Magyar Beruházási és Fejlesztési Bank Rt. 1995.

¹⁵ Záhony mint a tervbe vett csapi vámszabad terület műszaki-gazdasági háttere. Budapest. 1992. augusztus.

4. A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei politikai vezetés és a megyei vállalkozók előbb élesen tiltakoztak az övezet létrehozása ellen, majd megpróbálták azt saját hatáskörükbe vonni és érdekeik szerint átalakítani vagy ellehetetleníteni.¹⁶ Ez az irányzat maradt meg legtovább (kulcsszereplői: a megyei iparkamara volt elnöke, egy országgyűlési képviselő, a megyei közgyűlés egyik tagja, a pénzügyminiszter).

A záhonyi vállalkozási övezet 1995-től 2002-ig jogilag ugyan létezett, de semmilyen eredményt nem tudott felmutatni. Ezt a rendszeresen – évente – az éppen illetékes minisztérium az általa bekért tanulmány alapján megállapította, de azt már nem tette hozzá, hogy ennek oka az övezet működéséhez szükséges törvények hiánya. A kormány által létrehozott koordinációs bizottság 1998-ban megszűnt, a feladatát elvégezte: az övezet működését meghatározó jogszabálytervezeteket elkészítette, de ezeket a kormány nem nyújtotta be a Parlamentnek¹⁷.

Eközben a MÁV átalakítása és részleges privatizációja során döntő változások történtek Záhonyban. A záhonyi igazgatóság elvesztette önállóságát, sőt az igazgatóság különböző átrakási és üzemi egységei eltérő szakmai egység felügyelete alá kerültek, egyes egységei pedig a privatizáció során kikerültek a MAV fennhatósága alól. A legkirívóbb eset az, amikor Közép-Európa legmodernebb, már akkor számítógép által vezérelt rendező pályaudvarát (Fényeslitke Északi pu.) brutálisan szétverték, így biztosítva, hogy csak egyetlen rendező pályaudvar maradjon a térségben, ezzel monopolhelyzetbe juttatva annak bérlőjét.

Megjelentek a térségben különböző tanulmánykészítő – elsősorban brit – vállalkozások. A brit nagykövetség aktív szerepet játszott a szervezésükben. Az *International Project Counsellors Ltd.* londoni székhelyű tanácsadó vállalkozás pl. – a záhonyi övezetprogramot felhasználva – a nyíregyházi fejlesztési programokban próbált pozíciót szerezni. A szakmai tartalom szempontjából a legjobb ajánlatot a *Shannon Development, Ireland and Fere Consultants*¹⁸ vállalkozás tette, de a jelzett forráshiány következtében az ajánlat válasz nélkül maradt.

Az 1998-as választásokat megelőzően a kormány újabb övezeteket létesített a záhonyi övezet létrehozásának és működésének elemzése, a következtetések levonása és a szükséges alkalmassági vizsgálatok elvégzése nélkül, képviselői követelésekre. Majd a megalakuló kormány további övezeteket hozott létre, szintén megalapozatlanul. 2001-ben a Magyar Országgyűlés Területfejlesztési Bizottsága a gazdasági miniszter felkérésére jelentést készített a vállalkozási övezetekről. A jelentést a bizottság elfogadta, de érdemi lépésre nem került sor a közelgő választások miatt.

Időnként megjelent egy-egy magyar vállalkozói csoport is, de teljesen félreértelmezték a vállalkozási övezet lényegét, csak a kelet–nyugati kereskedelmi forgalom hasznának lefölözését szerették volna elérni. A tervük az volt, hogy megépítik a sa-

¹⁶ A Miniszterelnöki Hivatal feljegyzései Horn Gyula miniszterelnök úr számára, 1995.

¹⁷ A többször módosított 1996. évi XXI törvény a területfejlesztésről és rendezésről előírja, hogy a vállalkozási övezetek működését törvényben kell szabályozni, de ezt mind a mai napig nem teljesítették.

¹⁸ Záhony Special Economic Zone Záhony, Hungary Submitted Jointly by Shannon Development, Ireland and Fere Consultants. Paris, 1996.

ját közlekedéslogisztikai központjukat, és majd minden nemzetközi kereskedelmi résztvevő ebben a központban raktároz, vámol stb. Nem akarták megérteni: a vállalkozási övezet lényege éppen az, hogy az állam kialakítja a mindenki számára egységes kedvezményes feltételeket, és mindenki a saját logisztikai központját, üzemét valósítja meg.

Az MBFB átalakulását követően a Záhonyi Kft. a Regionális Fejlesztési Holding Rt. tulajdonába került. A MÁV tulajdonrészhez jutott ugyan, de nem jutott olyan szerephez, hogy meghatározó módon tudja érvényesíteni érdekeit.

Az ezredfordulót követő további események

2002-ben úgy tűnt, hogy változás következik be a záhonyi vállalkozási övezet életében. Az új magyar miniszterelnök – Medgyesi Péter – kormánydelegáció élén Moszkvába látogatott. Ismét felmerült az orosz igény, hogy Magyarországon keresztül (Lengyelországot kikerülve), illetve az országban – elsősorban Záhonyban – létesített raktárbázisok felhasználásával kereskedjenek Európával. Az orosz javaslat szerint a magyar vállalkozók Jekatyerinburgban, az orosz vállalkozók pedig Záhonyban létesíthettek volna – állami garanciák mellett – telephelyet, raktárbázist. Az aláírt beruházási szerződések megvalósítását a kormány megállította, mert a beruházásokat megvalósító orosz–magyar vegyes vállalatok vezetésébe a záhonyi fejlesztésekért felelős Záhony és Térsége Fejlesztési Kft. delegálta volna a magyar tagokat, és nem a pénzügyi, illetve gazdasági miniszter. Ennek következtében a Magyarországra tervezett orosz vállalkozási beruházások (konténer-pályaudvar, vámraktár stb.) Szlovákiában valósultak meg, Kassa térségében. Kassáig kiépült az orosz szabványra alapozott széles nyomtávú vasútvonal.

2002–2006 között a kormány gazdasági kabinetjének döntései alapján a MÁV a záhonyi térségben kezelésében lévő, de ki nem használt területeit átírással átadta volna a Záhonyi Kft. számára, így teremtve lehetőséget a térségben beruházások megindítására. Az ingatlanok átadását az RFH vezetése visszautasította. Szintén a gazdasági kabinet jóváhagyásával 200 millió Ft összeget biztosítottak a záhonyi fejlesztésekre. Az RFH vezetése kezdeményezte, de a kormány elutasította, hogy ezt az összeget – az orosz–magyar gazdasági kapcsolatok fejlesztésére hivatkozva – a záhonyi beruházási tervekhez hasonló beruházásokra, más térségben használják fel (pl. Nyírmeggyes). A fenti összeget a Pénzügyminisztérium zárolta, majd – az eredeti céltól eltérően – Záhony térségében a vasúti pálya felújítására használta fel.¹⁹ A Záhony és Térsége Fejlesztése Kft. beruházások szervezésére tett minden jelentős erőfeszítését az RFH Rt. vezetése folyamatosan leállította.

Államtitkári kezdeményezésre létrehozták a Záhonyi Logisztikai Klasztert, amelynek tevékenysége következtében jelentősen megnehezültek az új vállalkozások betelepülési esélyei. A záhonyi programért felelős államtitkár és a kiemelt programokért felelős államtitkár a 2006-os költségvetéshez benyújtott módosító javaslatával kívánta megteremteni a lehetőséget a záhonyi fejlesztések tényleges megindí-

¹⁹ 2261/2003. (X. 27.) kormányhatározat

tására. A költségvetési vitában a pénzügyminiszter (Veres János) elutasította a javaslatot, a két államtitkár is „elutasította” saját javaslatát, nemmel szavazott.²⁰

2007-ben újra elővette a kormány Záhony kérdését.²¹ A terv kormányegyeztetésénél az alábbi észrevételeket tették:²²

1. A különleges gazdasági övezet fogalma nem szerepel sem a magyar, sem az európai jogban. A térség fejlesztésével kapcsolatosan már korábban, az 1990-es évek eleji tárcaközi szakmai vitában tisztázódott, hogy az Európai Unió előírásainak a „vállalkozási övezet” elnevezés felel meg leginkább mind tartalmilag, mind formailag. Helyesebb lenne visszatérni ehhez az elnevezéshez.
2. Az előterjesztés „Előzmények” fejezete csak a tárgyi előterjesztés közvetlen előzményeivel foglalkozik, s nem tér ki a témával szorosan összefüggő történésekre. Az előterjesztésnek figyelembe kellett volna vennie a témával kapcsolatos korábbi intézkedéseket, s arra kellett volna épülnie.
3. Az előterjesztés nem vette figyelembe az EK-szerződés 87. cikkelyét, a területfejlesztési törvényt, a záhonyi vállalkozási övezetre vonatkozó kormányzati intézkedéseket, az övezetre készült számtalan tanulmányt. Azt a megtevesztő álláspontot erősítette, hogy itt egy új programról van szó. Nem rendelkezett az eddigi folyamatok lezárásáról, folytatásáról, módosításáról. A záhonyi program irányítását megkettőzte úgy, hogy nem rendelkezett a korábban létrehozott Záhony és Térsége Fejlesztési Kft. sorsáról. Így – ha az előterjesztés elfogadásra került volna – működhetett volna egy 1995-ben a záhonyi térség fejlesztésére alapított, az RFH Rt. felügyelete alatt tevékenykedő kft., és lett volna egy 2007-ben a záhonyi térség fejlesztésére létrehozott miniszterelnöki biztosság, szintén az RFH Rt. koordinációjában.

A kormány az észrevételek ellenére, a feltételeken nem változtatva, az előterjesztést elfogadta. Kinevezte a program vezetőjévé Kálnoki Kis Sándort, aki már 1975-ben vezette az akkor is félbemaradt záhonyi fejlesztési programot. A tervek tartalmában annyi változás történt, hogy a 2007-es verzióban az átrakás Záhonyban, a feldolgozás és a kapcsolódó ipari beruházások Nyíregyházán valósulnának meg. A beruházók számára ezek a tervek értelmezhetetlenek voltak, így ez a program is megbukott.

2009-ben Veres János pénzügyminiszter és Kóka János gazdasági és közlekedési miniszter bejelentette, hogy Komoróban tisztai hajókikötőt és Fényeslitkén ipari parkot létesít a kormány, a záhonyi vállalkozási övezet keretében. Ez a terv több elmentmondást is tartalmaz.

1. A Tisza Komoróig nem hajózható az év minden évszakában. Vagy duzzasztani szükséges – ez ma Magyarországon nem elfogadott eljárás –, vagy mederkotrás mellett folyamatosan szükíteni kell a mederszélességet, így biztosítva a hajózhatóságot, ami meglehetősen költséges eljárás.

²⁰ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. Bajor Tibor gyűjteménye.

²¹ 6/2007. (I. 8.) ME-határozat a záhonyi térség komplex fejlesztését elősegítő miniszterelnöki megbízott kinevezéséről.

²² Észrevételek „A Záhony Különleges Gazdasági Övezet fejlesztési programja”-ra vonatkozó GK-NFÜ előterjesztésre. 2007. május 2.

2. A Fényeslitkei Ipari Park kialakításának terve nem nyugodott biztos alapokon. A Miniszterelnöki Hivatal egy 2004-ben megrendelt tanulmány alapján a 40 ha méretű ipari park kialakítására Záhony külterületén 130-140 millió Ft-ot irányozott elő, míg Fényeslitkén (a volt rendező pályaudvar területe) 730-740 millió Ft-ot²³. Utóbbi ipari parkban 2013-ig beruházás nem történt!

A záhonyi vállalkozási övezetet a törvényi előírások szerint 10 év időtartamra létesítették. Az idő lejárt, az övezetet hivatalosan nem szüntették meg, de jogilag már nem létezik.

Összegzés

2013-ban a kormány meghirdette, hogy az ország hátrányos helyzetű területein vállalkozási övezeteket létesít. Az első tervezet szerint a 175 járás közül 47 vállalkozási övezet lesz, vagyis az ország kistérségeinek több mint negyede, miközben az ország gazdaságilag 2-3 övezetnél többet nem bír el.

Ha valóban beindulnának a beruházások, akkor a gazdasági kedvezmények okozta bevételkiesés, illetve a kormány által a beruházásokhoz nyújtott infrastrukturális feltételek biztosítása olyan költségvetési kiadásokat jelent, ami a költségvetés számára vállalhatatlan. Ahhoz, hogy a ráfordítások megtérüljenek és tényleges nyereséget hozzon ez a program, az övezeteket minimum 15 évre kell létesíteni az 5 év helyett, és meg kell változtatni a teljes területfejlesztési támogatási rendszert:

- Az önrész nem teljesíthető az önkormányzatok számára, amíg működésük lényegében egészében az állami támogatásokra, átengedett bevételekre épül; a tervezett övezetek a leghátrányosabb települések alkotta kistérségekben fognak létrejönni, melyek híján vannak a fejlesztésekre fordítható bevételeknek.
- A megyék a területükön található hátrányos helyzetű települések után kapják a – megyei politikai vezetés által – szétosztható fejlesztési forrásokat, amivel a helyi fejlesztéspolitikai céljaikat megvalósíthatják. Ebből következik: elemi érdekük, hogy a megyében minél több hátrányos helyzetű település legyen, s a támogatást olyan beruházásokra, fejlesztésekre fordítsák, amellyel nő a választópolgárok komfortérzete, de a megye tényleges gazdasági helyzete nem javulna. Egy sikeres záhonyi vállalkozási övezet évente több száz millió Ft szétosztható összegtől fosztaná meg a megyei vezetést.

Hiányoznak az övezetek működését szabályzó törvények is (1996 óta!). A nemzetközi tapasztalatok alapján elvárható, hogy az övezetek megalapításától kezdve közel tíz évig folyamatos jogszabályalkotás szükséges:

- A betelepülő vállalkozások számára jogszabályban, garanciákkal ellátva kell biztosítani a kedvezményeket és a feltételeket. (Pl. ha a záhonyi övezetbe betelepül, akkor a biztosított kedvezményekért cserébe itt kell vámolni az európai uniós országok felé továbbításra kerülő termékeket.)²⁴

²³ BHZ Baumeister Építőipari, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. 2004. február 28.

²⁴ BHZ Baumeister Építőipari, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. 2004. február 28.

- Az ipari vámszabad terület létesítése bejelentéshez van kötve az unióban (engedélyeztetni nem kell). Fel kell készülni az övezetek térségében az EU határait is átlépő beszállítói hálózat kialakítására.
- A humán infrastruktúra kialakításának a forrásigénye is nagy a szakképzéstől a felsőfokú oktatáson át az átképzésig. A beruházók számára fontos a megfelelő, nyelveket beszélő munkaerő, illetve a szociális és egészségügyi ellátás biztosítása.
- Amennyiben Záhony adja az övezet nevét, működési feltételeit (vasút, közút, határátkelő, átrakás, esetleg folyami szállítás), akkor – véleményem szerint – itt célszerű biztosítani a feldolgozás lehetőségét.

A fent javasolt lépések jelentős térszerkezeti átrendeződéssel járnának:

- Záhony európai jelentőségű gazdasági központtá válna.
- A fejlesztés jelentős változásokat eredményezne a város és környéke társadalmi (hatalmi-politikai) viszonyaiban.

Úgy vélem, hogy nemzetközi és hazai gazdasági és politikai jelentősége miatt a záhonyi fejlesztési övezet nem adható magánvállalkozásba. A fejlesztési program csak és kizárólag állami irányítás mellett valósulhatna meg és működhetne. Ha e feltételek teljesülnek, úgy felébred a tetszhalott, ha nem, akkor véglegesen búcsút kell vennünk tőle.

IRODALOM

195/1996 (XII.19.) kormányrendelet a Záhony és Térsége Vállalkozási Övezet kijelöléséről.

A Magyar Északkeleti Vasút építésének története 1984: Budapest, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Könyvtára.

A magyar–ukrán határtérség közös fejlesztési koncepciója 2002: Excellence Rt.

A XXI. század elvárásainak megfelelő stratégiai logisztikai raktárbázis megvalósítása 2004: BHZ Baumeister Építőipari, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

A Záhonyban létesítendő logisztikai és raktárbázis megvalósíthatósági tanulmánya 2004: Budapest, BHZ Baumeister Kft. I.I.H.H. Consulting Kft.

Autópálya-vonalvezetési lehetőség Záhony térségében (előtanulmány) 2000: Budapest, Közlekedés Fővárosi Tervező Iroda Kft.

Az Északkelet-Magyarországi vállalkozási övezetek összefogásán alapuló egységes megjelenési program befektetések ösztönzése céljából 2002: Terra Studio Kft.

Bajor T. 1998a. Záhony logisztikai központ. In: Vértes E.–Knoll I. (szerk.) *Logisztikai Évkönyv 1998*. Magyar Logisztikai Egyesület. Budapest. 13–14.

Bajor T. 2001. Vállalkozási övezetek. *Ma & Holnap* 5: 36–37.

Bajor T. 2008b. Záhony település térségi viszonyai az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. In: Buday Sántha A.–Zemplényiné Bartha J. (szerk.) *Évkönyv 2008*. PTE Közgazdaság-tudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Pécs. 7–19.

Bajor T. 1998b. Záhony Free Enterprise Zone. In: Bolin, Richard L. (ed.) *World Export Processing Zone Association Conference*. Wien 1996. April. 14–16. The Flagstaff Institute. 21–28.

- Cselényi J.–Lehoczky L.–Kovács L. 1997. *A Záhonyi Ipari Park megvalósíthatósági tanulmánya*. Előterjesztés a vállalalkozási övezetek létrehozására és működésére. Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium. Budapest.
- Fleischer T. 1999. *A záhonyi régió közlekedési helyzetelemzése, jövőképe, összhangban térségi és nemzetközi szerepével*. MTA VKI. Budapest. Kézirat.
- Gazdasági feltételrendszer teljes elemzése, valamint részletes piacanalízis elkészítése a Záhonyi térségben létrehozandó logisztikai raktárbázisra vonatkozóan. A létrehozandó logisztikai raktárbázis gazdasági hatása a térségre. 2004: I.I.H.H. Consulting.
- Horváth F. 2000. *A záhonyi vasúti csomópont története*. Közlekedéstudományi Egyesület Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területi Szervezetének Pályafenntartási Szakcsoportja. Második kiadás. Záhony.
- Kozák T. é.n.: *A MÁV Cargo szerepe és jelentősége a záhonyi térség fejlesztésében*. www.integratorforum.hu
- Közlekedésfejlesztési és logisztikai program a Záhony és térsége vállalalkozási övezetben 2001: Budapest, Excellence Rt.
- Különleges gazdasági térség project Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1994: Megvalósíthatósági tanulmány a magyar kormány részére. International Project Counsellors Limited.
- Magyar Beruházási és Fejlesztési Bank Rt.: Záhony vállalalkozási övezet üzleti koncepciója. 1995.
- Tájékoztató a vállalalkozói övezetek jelenlegi helyzetéről és problémáiról 2000: Magyar Országgyűlés Területfejlesztési Bizottsága Vállalkozási Övezetek Munkacsoport.
- Téralkalmasság-vizsgálat – Záhony Vállalkozási Övezet 1994: Europrojects B Befektető és Tanácsadó Kft.
- Záhony és térségének átfogó logisztikai fejlesztési programját megalapozó megvalósíthatósági tanulmány előkészítése 2006: Nyíregyháza, Budapest, Nyíregyházi Főiskola, Megakom Kft., Investment Zrt.
- Záhony Special Economic Zone Záhony, Hungary Submitted Jointly by Shannon Development, Ireland and Fere Consultants. Paris, 1996.
- Záhony térség logisztikai központ létesítés előzetes előkészítő tanulmánya (rövidített munkaközi anyag) 1996: Budapest, Közlekedés Fővárosi Tervező Iroda Kft.
- Záhony–Kisvárdai térsége regionális rendezési tervének kimunkálását megalapozó előtanulmány I. rész. 1975: Budapest, Váti.

Egy helyét kereső város a Duna mentén

KULCSSZAVAK: könnyűipar, civil társadalom, polgári értékek, Duna mentiség, történeti múlt

ABSZTRAKT: A tanulmányom célja egy olyan Duna menti település és térségének bemutatása, mely az iparvárosok és térségeik körében sajátos szereppel és jelentőséggel rendelkezik. Baja, a jellegzetesen könnyűiparra épülő város és környéke már a rendszerváltás előtt sem volt képes központi szerepet kivívni magának az iparvárosok között, s történeti múltja, a Duna meghatározó szerepe, valamint a helyi társadalomra épülő erős térségi kapcsolatrendszere sajátos helyzetbe, illetve szerepbe kényszerítette a várost és a környező településeket. Baja történeti múltja kevésnek bizonyult ahhoz, hogy egy stabil, jelentős erőforrásokat felhasználó vidéki iparvárossá váljon. A rendszerváltást követően a várost a szerepkeresés jellemezi, amely az elmúlt években még inkább erősödni látszott.

Baja elhelyezkedése

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye középső és déli részéből, valamint Bács-Bodrog megye északi szegélyéből 1950-ben alakult Bács-Kiskun megye. Jelenleg a lakosság több mint egy hatoda a megyeszékhely (Kecskemét) polgára. Baja, az egykor volt megyeszékhely lélekszámban és gazdasági, kulturális vonzáskörzetét tekintve alközponti szerepet tölt be a megye déli részén (Borbély 1997).

Baja – német nevén Frankenstadt – a Duna déli szakasza mentén, a Dél-Alföld régió és Bács-Kiskun megye délnyugati részén elhelyezkedő kisváros. Közigazgatási területe 177,6 km², melynek 80%-a a Duna bal partján található. Földrajzilag két középtáj határán helyezkedik el, a Duna menti síkság déli és a Bácskai-síkvidék északnyugati részén. A választóvonal a város északi területein a Duna menti síkság a Dunától a Duna-völgyi-főcsatornáig, a déli területeken pedig a Ferenc-tápcsatornáig húzódik. Baja jelentős közlekedési csomópont, itt található a Dél-Alföld egyetlen Duna-hídja, amely utat nyit a Dunántúl felé; az M6-os autópálya pedig szinte teljes szakaszában elérhetővé teszi a várost a főváros felől (ezt az igényt korábban az 51. és 54. sz. főút elégítette ki), valamint kiemelt szerepet kap az 55. sz. főút is, amely a várost Szegeddel köti össze. A környező települések közel fele ellenben csak alóbbrendű utakon – nemegyszer kerülővel – közelíthető meg.

¹ Laki Ildikó, kutató, MTA TK Szociológiai Intézet

A város története

Baja és közvetlen környéke a honfoglalás óta folyamatosan lakott terület. A város első hiteles írásos említése 1323-ból, a település középkori életterére utaló első megbízható adat pedig 1472-ből való, mely a várost már mezővárosi településként tartotta nyilván. Ez valóban hitelesnek tekinthető, s a várost a kereskedelmi szerepén túl fontos közlekedési, hajózási csomópontként említi.

„A török hódoltság idején, amikor a gazdaság visszaesett, az irányítás, közigazgatás, valamint az észak-déli közlekedési tengely szempontjából előnyös helyzetben lévő város még kedvezőbb helyzetbe került, térségi szerepe erősödött, városi rangja stabilizálódott. Amikor Baja 1687-ben végérvényesen felszabadult a török hódoltság alól, a 17. század végén elsősorban déli szlávok (szerbek, bunyevácok) voltak a lakói. A németek (a mindennapi szóhasználatban svábok) betelepődése a 17. század végétől a 18. századon át folyamatosnak volt tekinthető. Az állami intézmények vezetői, a kamarai tisztviselők, a közel egy évszázadon át Baján állomásozó alakulatok katonai szükségleteit előállító mesterek németek voltak. Ugyanakkor a Duna-parti kereskedővárosban a 18. század közepétől kezdve egyre fontosabb szerepet töltöttek be a zsidók.” (Baja város... 2008).

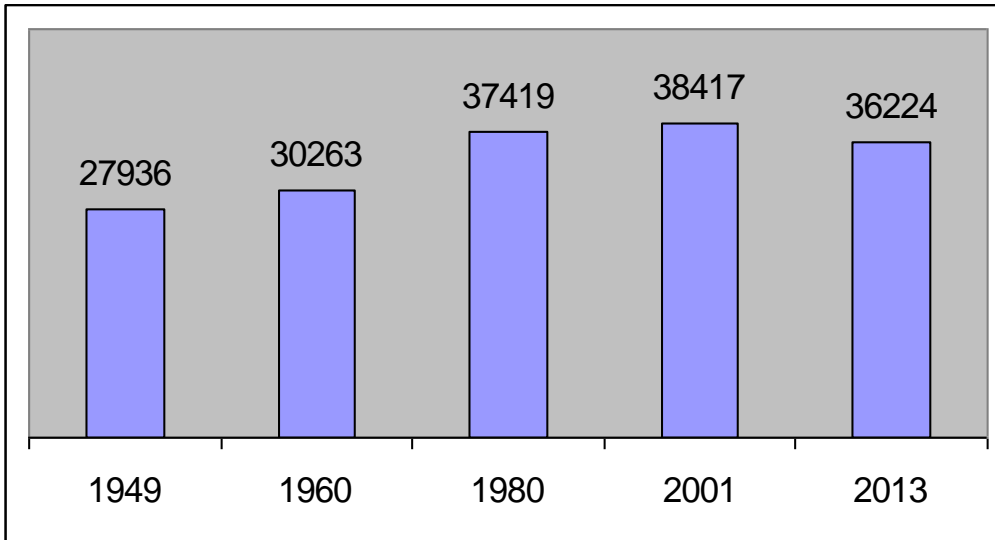
A betelepülések s az ezzel járó társadalmi-területi változások eredményeképpen a város 1696-ban megkapta a mezővárosi kiváltságlevelet, ami a betelepülés újabb hullámát indította el. Ez alapvetően egy új típusú polgári, valamint kereskedő csoport megjelenéséhez vezetett, és a németek, horvátok, szerbek, cigányok letelepedésével etnikailag is sokszínűvé tette a várost Baja soha nem rendelkezett kiemelkedő mezőgazdasági alappal – alapvetően rossz minőségű talajai miatt –, s hogy az egyik legvirágzóbb településsé vált a térségben, az a dunai vízi útnak volt köszönhető. A folyón zajló forgalomnak köszönhetően fellendült a kereskedelem és az iparos tevékenységek, amelyek alapvető jellemzőjévé váltak a településnek. Ez a fejlődés a 18. század végéig töretlenül mutatkozott. Ebben az 1840. május 1-jei tűzvész hozott döntő változást, melynek következtében emberek vesztették életüket, lakóházak, középületek és templomok váltak a tűz martalékává.

Az újjáéledés 1862-ben kezdődött, amikor a város a Zichy családtól megváltotta magát, aminek következtében 1873-tól törvényhatósági joggal felruházott várossá emelkedett. Mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a település fejlődése az 1900-as évektől lelassult, elveszítette addigi kereskedelmi és kisipari szerepét mindamellett, hogy megtartotta térségi kulturális és oktatási feladatkörét.

Baja az I. világháborút és a szerb megszállást követően, 1921-től 1941-ig Bács-Bodrog vármegye székhelyeként funkcionált. Jogállását a II. világháború után visszakapta, majd az új közigazgatási határok kijelölésekor, 1950-ben elveszítette azt. Ezt követően közigazgatási szerepét tekintve járási-térségi, gazdasági, kulturális, oktatási, közigazgatási központi szerepkörrel bővült (Baja város... 2008).

Az 1950-es évektől fokozatosan jelentek meg a különböző könnyűipari ágazatok: a húsipar, a ruha- és textilipar, az élelmiszer-, hűtő- és malomipar, valamint a finommechanikai, mechanikai gépgyártás és összeszerelés. A foglalkoztatás feltételeink javulása a városi lakosság növekedését ösztönözte (1. ábra), s egészében

1. ábra. Baja népszámszámának alakulása 1949–2013 között

Forrás: A KSH (1990, 2001, 2011) és a Helységnevtár (2013) adatai alapján saját szerkesztés.

véve erősödött a város ipari karaktere. Ezzel párhuzamosan megindult az infrastrukturális fejlesztés, a lakásépítés, a gázellátás és a vezetékes vízellátás kiépítése.

Bár a második világháborút követő időszakot titói „erődítményként” élte meg a város, jelentős beruházásokra az 1970-es és 1980-as években került sor, ekkor a várost „könnyűiparosították”. A legnagyobb foglalkoztatók között a Finomposztó Vállalat, a Kismotor és Gépgyár, a Bácsbúzási, a Ganz, a Nett Konfekció Gyár, a Bajai Hűtőház, az Evig (Egyesült Villamosgép- és Kábelgyár) és a Bácskai Sütőipari Vállalat szerepelt (Szenoradszki 2009).

Baja jelenleg ugyan Bács-Kiskun déli-délnyugati részének központja ugyan, de több évtizede nem célpontja stratégiai befektetéseknek. Az okok között említhető a határhoz közeli fekvése, a határon túli társadalmi-gazdasági viszonyok hosszú ideig tartó rendezetlensége, a helyi gazdaságban kulcsszerepet betöltő mezőgazdasági és élelmiszer-ipari ágazatok piacvesztése, az állami vállalatok felszámolása a rendszerváltást követően², illetve a város közlekedési szempontból árnyékos helyzete (Baja Gazdasági Programja 2007–2013).

Baja esetében a multinacionális szervezetek, cégek betelepülése a rendszerváltást követően elmaradt. Az 1990-es évek első felében elsőként a gazdaságtalanul működő nagyvállalatokat, szervezeteket alakították át, majd szüntették meg. Néhány gazdasági szervezet potenciális szereplője maradt a város gazdasági életének, ilyenek tekinthető Baja egyik legnagyobb foglalkoztatója, a Délhús Rt., melynek fő profilja élőállatok vágása és feldolgozása, valamint húskészítmények és gyorsfagyaszt-

² Az 1980-as és 1990-es években a magyarországi száz legnagyobb üzemből Baján és környékén volt található a Bácska Agrár- és Élelmiszer Rt., az Elektro-Computer Rt., a Bácsker, a Reáltransz Kft., a Bács-Volán Rt., a Baja és Vidéke ÁFÉSZ, a bácskai Gabonaforgalmi Kft., a Rémi Keverő Kft., és a Hercegszántói Herz Kft. (Szenoradszki 2009).

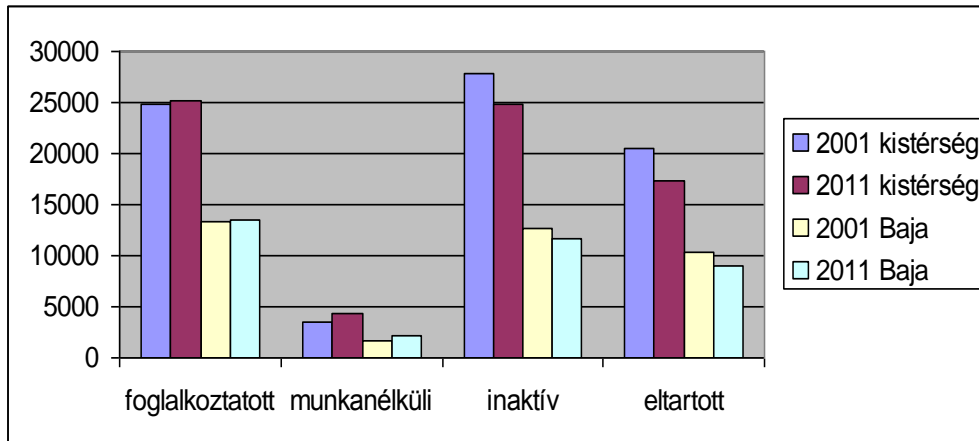
tott termékek gyártása és értékesítése. Baja egyik legnagyobb magánvállalkozását, az Axiál Kft.-t 1991-ben hozták létre; a cég kezdetben alapvetően gépekhez szükséges alkatrészek forgalmazásával, később mezőgazdasági gépek értékesítésével foglalkozott. Hasonlóan fontos szerepet tölt be e térségben a város több mint húsz éve stabilan működő, sütő- és édesipari termékeket előállító közép vállalkozása, a Bácska Sütő- és Édesipari Kft. Az 1990-es években alapított cég belföldi magánbefektetők tulajdonában áll, hét üzeme van és százharminc dolgozót foglalkoztat (www.bacska.hu 2018). A térségben kiemelt gazdasági és foglalkoztató szereppel rendelkezik a Bajafil Fonó – Fonalgyártó és Kereskedelmi Kft., továbbá a csávolyi székhelyű, magyar tulajdonban levő, évről évre dinamikusan fejlődő Mogyi Kft. is. Utóbbi fő profilja olajos magvak pörkölése, csomagolása és forgalmazása; az elmúlt közel tíz évben a környezete számára is látványos fejlődésen ment keresztül. A helyi tőkével működő gazdasági szervezetek mellett az 1990-es évek végén megjelentek a multinacionális cégek is, a Spar, Lidl, Aldi, Tesco és több, kisebb-nagyobb fejlesztést megvalósító kereskedelmi cég is.

A rendszerváltást követően a városban állandósult a magas munkanélküliségi ráta (2. ábra), ami elsősorban a könnyűipar, a szövetkezeti mezőgazdaság és az agrárágazatok körében foglalkoztatottakat érintette. A 2011. évi népszámlálás adatai szerint a településen a népesség gazdasági aktivitása alacsony. Ez egyfelől a térség további munkaerő-piaci szerepvesztésével, másfelől az új vállalkozások, gazdasági szereplők piaci pozíciójának gyengülésével magyarázható. A foglalkoztatási adatok tulajdonképpen 2001 óta nem mutatnak számottevő változást.

Komoly kapacitás épült ki az elmúlt években a malomiparban. A térség meghatározó vállalkozása a Diamant International Malom Kft., amely a malomipari termékek feldolgozásán kívül integrátori, termeltetési tevékenységet is végez. A városban kiemelkedő iparágként van jelen a hűtőipar is. Nagy kapacitású hűtőházat működtet a Globus Rt. A kistérség élelmiszeriparának sajátossága, hogy itt működik a vaskúti székhelyű, illetve bajai üzemekkel rendelkező Bácska Agrárpari Rt., az ország egyik legjelentősebb nyúltermelési integrátora és feldolgozója. A város feldolgozóiparában nagy múlttal rendelkeznek a helyi borászati üzemek is, például a városban székhellyel rendelkező Koch-Vin Kft., s az Európa-szerte ismert bajai Sümegi Pincészet. Pályázati forrásból jelentős kapacitásbővítést hajtott végre az elmúlt években a Bajai Ipari Parkban a mézfeldolgozással és -exporttal foglalkozó Nektár-Flóra Kft. is.

Hangsúlyos szerepe van a város iparában a fa- és bútorigarnak. Ellenben már nem tekinthető ilyennek a gazdasági életében korábban komoly szerepet betöltött textilipar és gépipar. A nagyobb gépipari vállalkozások közül mára a Ganz Transelektro Közlekedési Rt. maradt meg, a textil- és ruháipart képviselő cégek között pedig nagyobb szervezeti egységet a településen nem találhatunk (Baja város... 2008)

2. ábra. A Bajai kistérség és Baja városának foglalkoztatottsági adatai
2001–2011 között

Forrás: A KSH (1990, 2001, 2011) adatai alapján saját szerkesztés.

Baja és térségének egyetlen jelentős ipari tere a Bajai Ipari Park. Az ipari park menedzsmentfeladatokat ellátó, 100%-ban önkormányzati tulajdonú gazdasági egység. Jelenleg nagyrészt kereskedelmi, építőipari, élelmiszer-feldolgozási, logisztikai, járműipari, informatikai tevékenységet folytató kis- és közepes méretű vállalkozásokkal működik³.

A helyi szintű fejlesztésekben egyfelől a helyi gazdaság szereplőinek, másfelől a helyi önkormányzatnak van meghatározó szerepe. Az ipari park fejlesztésére, a vállalkozók támogatására és összességében a térség gazdasági versenyképességének javítására 2005-ben hosszú távú stratégia készült, mely fejlesztési célterületeket jelölt ki. Ilyen célkitűzés a bajai kikötő és térségének fejlesztése a 21. századi igények kielégítésére, a bajai kórház és az ahhoz kötődő egészségügyi ágazat fejlesztése, valamint a baja–hajósi borút ismertségének erősítése. A könnyűipar megmenetett ágazatai mellett potenciálként jelenik meg a Duna és az ahhoz kapcsolódó vagy arra épülő kulturális, szórakoztatási intézmények létrehozása, működtetése, továbbá az ezzel szorosan összefüggő hazai dunai turizmus ismertebbé tétele (1. táblázat).

³ A jelenleg itt működő nagyobb cégek az Axiál Kft., Bácska Sütő- és Édesipari Kft., Rittgasser és Müller Építő és Ablakgyártó Kft., Beton Építőipari Kft., Bácska-Beton Invest Kft., Himel Magyarország Kft., Timbor-Fa Kft.

1. táblázat. SWOT-elemzés a város és környéke potenciáljairól

BELSŐ		KÜLSŐ	
TERMÉSZETI			
Erősségek	Gyengeségek	Lehetőségek	Veszélyek
Kedvező földrajzi fekvés a Duna partján, az EU déli határán vízi, vasút-, közúti kapcsolatokkal.	Saját erő hiánya.	Alsó-Duna-völgyi fejlesztési régió: szerb és horvát viszonylatban eurorégió-központi szerep.	
TÁRSADALMI, HUMÁN			
A humánerőforrás jó tudásszintje, elkötelezettsége.	Kedvezőtlen demográfiai folyamatok (előregedés, fiatal, képzett szakemberek elvándorlása).	A civil szféra számára megnyíló támogatási lehetőségek, források megszerzésének lehetősége.	Helyi politikai konszenzus hiánya a város stratégiai programjának végrehajtása során.
Több nemzetiség harmonikus együttélése.	Erős polgári közélet hiánya.	Kistérségi összefogás, erőforrások és szakemberek koncentrációja.	Az esélyegyenlőség romlása a gazdasági fejlődésben és a foglalkoztatásban.
GAZDASÁGI			
Kiépült, de továbbfejleszhető kikötői infrastruktúra, valamint logisztikai szolgáltatások.	Alapközművek (szennyvíz) nem teljes kiépítettsége.	Közlekedési infrastruktúrák kiépítése, kapcsolódás a nemzetközi hálózatokhoz.	A kistérség gazdasági stagnálása, viszonylagos lemaradásának kedvezőtlen hatása a város fejlődésére.
Jelentős a szolgáltatási szektor szerepe a város gazdasági életében.	A vállalkozók jelentős része kényszervállalkozó, és a fennmaradásért küzd.	A feldolgozóipar továbbfejlesztése, minőségi termékek gyártása.	Kis- és középvállalkozások versenyképességének gyengülése.

Forrás: „Öko-Baja” Baja településfejlesztési, modernizációs céljai, irányai 2005–2020 időtávban

A városi lét

Baja központi szereppel rendelkező településként többnyire meghatározza a népességmozgások irányait a térségben. Ez esetben éppen a városi lét adja meg azt a fenntartható státuszt, amely megakadályozhatja az alacsonyabb iskolai végzettségű és státuszú népesség lakta környező településekre történő kiköltözést Bajáról. Amíg a kistérség települései között az 1990-es évek második felében kiköltözési célpontot Sükösd, Érsekcsanád jelentett, addig a 2010. évi statisztika szerint a kistérség összes települése esetében egységesen magasabb a kivándorlás, mint a településekre történő betelepülés. A települések között újonnan szuburbanizálódó települést nem találunk. (Meg kell jegyeznünk: a településeken az 1990-es évek előtt aktív mezőgazdasági tevékenység folyt, amely alapjaiban egyfajta röghöz kötöttséget jelentett az ott élőknek).

Baja sajátos szerepkörei és városi hagyományai révén az 1960-as évektől megtartotta lakosságát, a városból történő kivándorlás nem volt erőteljesnek tekinthető. A könnyűipari ágazatok (betanított és segédmunka) lehetőséget jelentettek a kezdetben még ideiglenesen, viszont később tartós munkavállalás céljából itt letelepedők számára. Mindez azonban a rendszerváltással erőteljesen erodálódott, s a városban és a szomszédos településeken megkezdődött a népességfogyás. Az elvándorlás viszont Baján az elmúlt évtized második felében stagnálni látszik (Károlyi 2010).

A város népességmegtartó értékei – oktatás és kultúra Baján

A város története során mindig *a kultúrában és az oktatásban kereste népességmegtartó erejét*. Baja komoly tradíciókkal rendelkezik e területen, egyfelől a kisebbségek, másfelől a helyben élők értékörző tevékenysége, kapcsolatszerei révén.

A város intézményei között kiemelkedő szerepet kap a *Türr István Múzeum*, amelynek történeti gyűjteményében elsősorban a város történetére vonatkozó tárgyak találhatók. A *Nagy István Képtár*, az egykori Vojnich-kúria, egy 1820 körül épült földszintes, klasszicista épület. A hajdani kúriában 1947-től a Rudnay Gyula festőművész vezette szabadakadémia, művésztelep kapott otthont, amely 1985-től mint *Nagy István Képtár* működik. Épületét az egykori tulajdonos címere, az előtte álló kis teret Varga Imre Nagy Istvánról készített bronz mellszobra díszíti. A képtár állandó kiállítása Nagy István festő művészetét mutatja be.

Hasonlóan értékes műemlék az *Éber-emplékház*, amely a 20. századi képzőművészet meghatározó szereplőinek, az Éber családnak állít emléket. A ház, amelyben éltek, egyszerre mutatja be a városi polgári életmódot, valamint a művészcsalád munkásságát. A korabeli enteriőrök között nemcsak a család festő tagjai festményeinek legjava ismerhető meg, hanem – itt, az Alföld és a Dunántúl találkozásánál – egy darabka Bácska is, mely őrzi az „eltűnt világ csodáját” (www.baja.hu 2012).

A sokszínűség és népi kultúra ötvözete a bunyevác kisebbség és a hozzá kapcsolódó kulturális identitás. Ezt testesíti meg a bajai *Bunyevác tájház*, mely az egyik utolsó hírmondója a környék hagyományos népi építkezésének. A nyeregtetős, nád-dal fedett, vert falú lakóház a szóbeli emlékezet szerint az 1860-as évek elején épült.

A megye népi építészetének jellegzetes lakóháztípusa az úgynevezett alföldi vagy középmagyar lakóházak közé sorolható. A város legújabb kulturális intézményei közé tartozik a *Bácskai Kultúrpalota*, mely 2011 tavaszán nyitotta meg kapuit. A klasszicista egyemeletes épület 1813-ban épült, felújítását követően jelenleg színházi előadások, közönségtalálkozók, illetve konferenciák és kiállítások színhelye.

A 18–19. század folyamán több kiemelkedően esztétikus épület készült, például a város középpontjában álló késő barokk műemlékek, a városháza épülete, a Szentháromság-szobor és a Grassalkovich-palota, melyek mind a város múltját idézik. A kastély 1750-től egészen a múlt század végéig állt a Grassalkovich család tulajdonában. 1862-ben a város megváltotta magát a földesúri függéstől, így az épület a városé lett. 1896-ban, a millennium évében pedig átépítették neoreneszánsz stílusúvá. Szintén a 18–19. században épült a Szent Péter- és Szent Pál- plébániatemplom, a Pádúai Szent Antal ferences kolostortemplom, illetve a Szent Miklós görögkeleti plébániatemplom.

A város épített természeti értékei közül kiemelendő a Sugovica-part a halászparrtal, a Türr István- emlékművel, s nem hagyható figyelmen kívül a Baja várossá nyilvánításának 300. évfordulóján átadott Árpád-kút eszmei értéke sem. A kulturális intézmények között kiemelkedő helye van az 1845-ben épült késő klasszicista zsinagógának; hanyatott sorsa az 1930-as években kezdődött és egészen az 1980-as évekig tartott. A rendszerváltást követően ebbe az épületbe került át a Városi Könyvtár és Művelődési Központ.

A város tradicionális polgári múltjának és jelenének találkozási pontja a Szentháromság tér. Az Európai Unió támogatásával 2012-ben fejezték be a város történelmi belvárosának és közvetett, illetve közvetlen környékének a felújítását. A teret gyakran hasonlítják a velencei Szent Márk térhez. A hatalmas, négyszög alakú tér ad helyet a különféle városi rendezvényeknek, a bajai halfőző versenynek, s számos más társadalmi eseménynek is.

Középiszkolái megyei és országos összehasonlításban is fontos oktatási centrummá teszik Baját. Legfontosabb intézményei a III. Béla Gimnázium, a Magyarországi Németek Általános Művelődési Központjában működő német nyelvű gimnázium, a közgazdászokat képző Türr István Közgazdasági Szakközépiskola, a különböző kereskedelmi és ipari szakképző iskolák, valamint a térség egyetlen felsőfokú intézménye, az Eötvös József Főiskola. A *tanítóképzőt* 1870. október 17-én alapították Eötvös József kultuszminiszter törvényjavaslata alapján. 1959-ben felsőfokúvá vált az intézmény, majd 1976-ban főiskolai rangot kapott. Képzési profilja folyamatosan bővült, mára a tanítók, az óvodapedagógusok, a nemzetiségi (német, horvát, cigány) tanítók, óvodapedagógusok mellett közművelődési szakembereket (andragógus és informatikus könyvtáros) is képez. A *Felsőfokú Vizgazdálkodási Technikumot* – a vízügyi szakemberképzés fejlesztése céljából – 1962-ben alapították. Ezt követően különböző intézményekhez csatolták. 1996-ban a város másik intézményével, a tanítóképzővel egyesült. (Eötvös József Főiskola története 2013, www.ejf.hu)

Baja épített öröksége kulturális sokszínűségről tanúskodik, amely már mutatkozott a 17–18. században, és ez a szerep a 21. századra sem veszítette el jelentőségét. A kulturális, valamint a társadalmi identitás megteremtésében kiemelt szereppel

rendelkeznek a városban, továbbá a térségében megtalálható különböző felekezetet képviselő egyházak, a helyi értéket képviselő kúriák, az egyes foglalkozásokhoz kapcsolódó épületek, épületegyüttesek.

Összegzés

Baja ma közel 320 éves településként számos változást élt meg a különböző történelmi korszakokban. A hagyományos mezőgazdasági-halászati központ, a polgári város és a könnyűipari centrum funkcióit egyesítő település – egykori megyeszékhely – az elmúlt több mint 60 évben helyét kereste azzal a nem titkolt szándékkal, hogy erősítse központoszerepét Bács-Kiskun megyében, illetve a Bajai kistérségben. A település a hagyományos iparvárosok között nem vívott ki magának erős pozíciót, így a polgári és „újpolgári” elemek ötvöződnek a városban és a város környéki településeken. Az értelmiségi réteg, valamint azok az oktatási intézmények, amelyek ebben szerepet tudnának vállalni, nem elég erősek, hogy mindezt megteremtsék.

A város lakossága 1949–2011 között tízezer fővel emelkedett, s az intézményfejlesztések, a város gazdasági szerepköreinek bővülése az 1960-as évekig stabil fejlődési vonalat biztosított. Ezután a város elveszítette térségi (megyei) vezető szerepét, s fejlődése lelassult. Ennek hatása a rendszerváltásig s azt követően is megmaradt. A település és térsége az elmúlt évtizedekben sem találta meg a kitörési pontokat, a helyi társadalmi, gazdasági potenciálok hasznosításának módját, a területi-társadalmi hátrányok leküzdésének lehetőségeit. A mezőgazdaság, a kereskedelem és a leépülő könnyűipar foglalkoztatási potenciáljának gyengülése a város térségi (munkapiaci) helyzetét is meggyengítette. A fiatalok, legfőképpen az értelmiségiek elvándorolnak a városból. Ezzel a jelennel néz szembe Baja annak ellenére, hogy számos értékkel, jelentős kulturális és társadalmi örökséggel rendelkezik, melyeket komoly fejlesztésekkel „értékesíthetővé” lehetne tenni.

IRODALOM

„Öko-Baja” Baja településfejlesztési, modernizációs céljai, irányai 2005–2020 időtávban.

http://baja.hu/index.php?Itemid=319&id=188&option=com_content&task=view

2. *Baja Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája*. 2008. Baja. www.baja.hu

Bácska Sütő- és Édesipari Kft. www.bacska.hu

Baja Gazdasági Programja. 2007–2013.

<http://www.bajavaros.hu/baja/pages/template1.aspx?id=1656786>

Baja Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája. 2008. Baja. június. www.baja.hu

Baja Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája. 2008. Baja. június. www.baja.hu

Borbély L. 1997: *Két folyó között – Bács-Kiskun*. Bács-Kiskun megyei önkormányzat.

Eötvös József Főiskola története. <http://www.ejf.hu/kezdolap/foiskola/8-cikkek/15-foisk-story>

http://baja.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=160&Itemid=293

http://www.moderngeografia.hu/tanulmanyok/munkaeropiac/szenoradszki_endre_2009_2.pdf

<http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek>

- Károlyi J. 2010: *Város- és térségfejlesztéssel összefüggő dokumentumok*. Kézirat. MTA TK Szociológiai Intézet. Budapest.
- Merk Zs. 1999: *Baja 200 éve város. Múzeumok, galériák, kiállítóhelyek*. Türr István Múzeum. Baja.
- Népszámlálás 2001: *Bács-Kiskun megye*. Településenkénti adatok.
- Szenoradszki E. 2009: A vállalkozások területi jellegzetességei a Bajai kistérségben. *Modern Geográfia* 2.